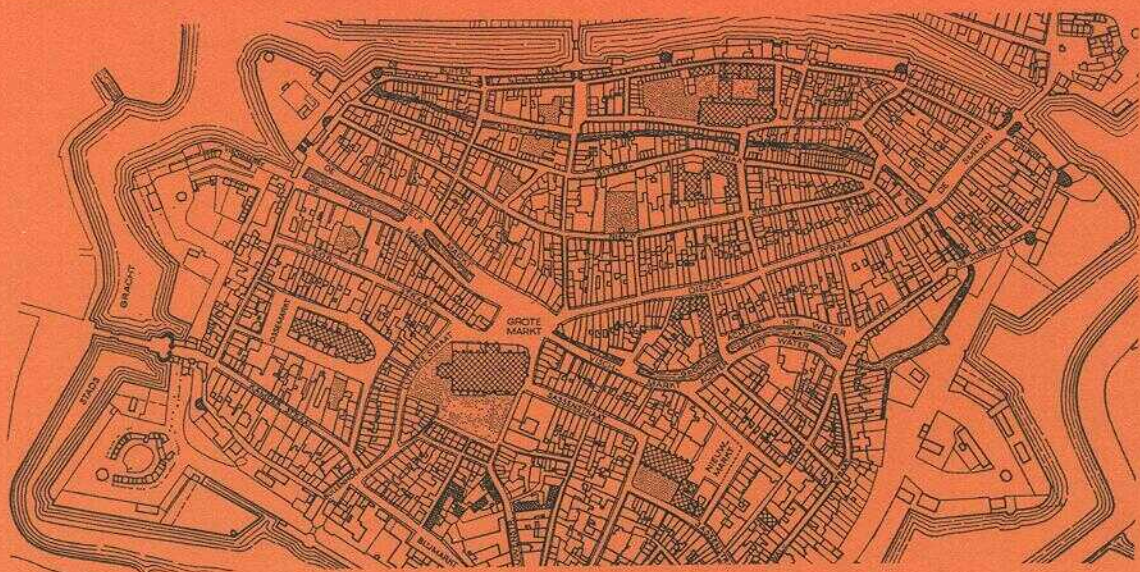

JAARGANG 73 | MEI 1974

Inhoud

- D. REESKAMP
De Noordwesthoek van Overijssel, Vollenhove,
Blokzijl en Giethoorn 53
- R. MEISCHKE
Zwolle, stadsplan en bebouwing 61
- R. MEISCHKE
De gotische huizen van Zwolle 70
- G. BERENDS
De gebouwen van het Fraterhuis in Zwolle 88
- H. H. J. KURVERS
Restauratie van de schilderijen in de
O.L.-Vrouwe- of Buitenkerk in Kampen 99
- KNOB 104
- De Nederlandse Museumvereniging 114
- Archeologisch Nieuws 117

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museumvereniging

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt,
prof. dr. H. Brunsting, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf,
D. F. Lunsingh Scheurleer, ir. R. Meischke,
dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIE-SECRETARIAAT drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Broederplein 41, Zeist, telefoon 03404-21844

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging. Jaarlijkse contributie leden KNOB f 25,—, leden KNOB en Ned. Museumvereniging f 15,—, verenigingen f 35,—, studentleden f 10,—. Giro 140380 van de KNOB te Utrecht. Losse nummers: f 7,50 per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorters-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

*Ir. P. van Dun, J. H. van Mosselveld, mr. H. E. Phaff,
drs. Meta A. Prins-Schimmel, jbr. dr. C. C. G. Quarles
van Ufford, dr. J. G. N. Renaud, dr. R. Steensma,
drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze, drs. W. H. Vroom*

DE NOORDWESTHOEK VAN OVERIJSSSEL,* VOLLENHOVE, BLOKZIJL EN GIETHOORN

D. REESKAMP

De Noordwesthoek van Overijssel

De Noordwesthoek van Overijssel valt uiteen in twee delen, het oude land en het nieuwe land. Het oude land wordt in het zuiden begrensd door het Meppelerdiep, in het noorden door de provinciale grens met Drenthe en Friesland en in het westen door de voormalige Zuiderzeekust. Dit gebied beslaat ongeveer 33 000 ha en telt *c.* 36 000 inwoners. Het nieuwe land (de Noord-oostpolder) beslaat ongeveer 50 000 ha en telt 31 000 inwoners. Vrijwel de gehele Noordwesthoek ligt beneden NAP (fig. 1 en 2). Een uitzondering vormen de Leeuwte (ten oosten van Vollenhove, ruim 5 m + NAP) en het gebied om Steenwijk (ruim 15 m + NAP). Deze verhogingen bestaan uit een dik pakket keileem. Zij worden beschouwd als de resten van een stuwmorene, die als gevolg van een stilstandfase tijdens het zuidwaarts schuiven van het landijs ontstaan zijn.

Voor de geschiedenis van de Noordwesthoek moet het gebied als één geheel worden beschouwd. Men neemt aan, dat het gebied van het latere Almere tussen 2000 en 1500 voor het begin van onze jaartelling door de zee werd afgebroken. Geologisch valt dit gebied uiteen in een hoogpleistocene en een laag holoceen deel. De pleistocene delen bij Steenwijk, Vollenhove, Urk en Schokland zijn gevormd in de vóórlaatste ijstijd, ruim 100 000 jaar voor onze jaartelling. Tijdens de laatste ijstijd (60 000 tot 8000 voor onze jaartelling) heerste in deze streken een toendra-klimaat. Over de spaarzame met korstmossen begroeide vlaktes raasden, al naar het seizoen, sneeuw- of zandstormen. Dit zand vinden we op vele plaatsen in Nederland terug, soms aan de oppervlakte, vaak ook bedekt door jongere afzettingen. De keileemheuvelds van Vollenhove en Steenwijk werden grotendeels bedekt met dikke

lagen zand, soms vermengd met leem. In het lage (holocene) deel van de Noordwesthoek vormt dit zand de ondergrond.

Tegen het einde van de laatste ijstijd treedt een geleidelijke temperatuurverhoging in. De massa's landijs in Noord-Europa smelten en de zeespiegel stijgt. In het warmere en vochtiger klimaat komt een weelderige plantengroei tot ontwikkeling. Op de hoge gebieden ontstaan bossen, eerst berken en dennen, later ook loofbomen. In de lage gebieden verschijnen waterplanten, rietsoorten, veenmos, zegge en dergelijke. Dit is het begin van de geschiedenis van het holocene deel van de Noordwesthoek.

Na het einde van de laatste ijstijd, tot *c.* 2000 voor onze jaartelling, zet de veenvorming door. Op de laag gelegen gronden ontstaan metersdikke veenlagen. De zeespiegel blijft stijgen, met het gevolg dat tussen 2100 en 1200 voor onze jaartelling door grote overstromingen gaten in de veenlaag geslagen worden, vooral in het centrale deel van de latere Zuiderzee.

In de Romeinse tijd is er al sprake van een binnemeer. Later wordt dit Almere genoemd. In de 10de eeuw heeft dit Almere zich al uitgebreid tot Urk, waar de pleistocene keileemruggen het water trotseren. In 1170 komt, als gevolg van een grote stormvloed de verbinding tussen Almere en de Noordzee tot stand. Grote stukken land tussen het huidige Friesland en Noord-Holland worden weggeslagen.

Vanaf de 11de eeuw speelt de mens een rol in de verhouding land-water. Enerzijds wordt verder landverlies tegengegaan door de aanleg van dijken, anderzijds gaat land verloren door de in de 13de eeuw begonnen vervingen. De moeras-sige wildernis werd harschapen tot een slagen-landschap. Van de vele meren in de Noordwesthoek is alleen het Gieterse meer op een natuurlijke wijze ontstaan. Alle andere zijn het gevolg van roekeloze vervingen en watervloeden (1570, de Allerheiligenvloed). In 1756 verdwijnt het dorp Beulake tijdens een stormvloed in de Beulakerwilde. De laatste overstroming vond in 1825 plaats.

Grote gebieden bleven buiten de ontginning.

* De Noordwesthoek van Overijssel, eertijds het land van Vollenhove wordt thans ook „de kop van Overijssel” genoemd. De drie voormalige gemeenten Vollenhove, Blokzijl en Giethoorn vormen sinds 1 januari 1973 met de voormalige gemeente Wanneperveen de gemeente Brederwiede.

DE NOORDWESTHOEK VAN OVERIJSSSEL

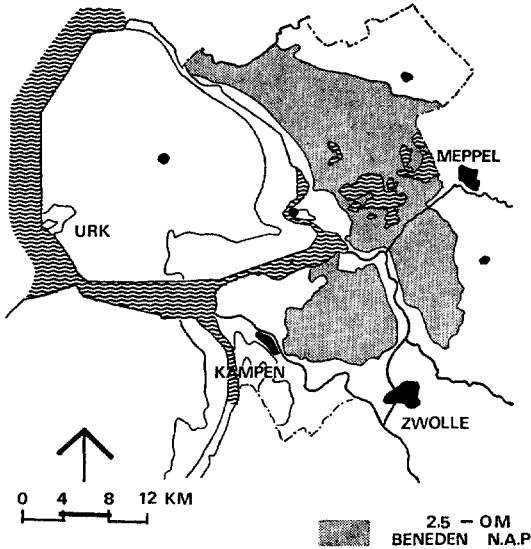

Fig. 1. Overzicht van de gebieden in de Noordwesthoek van Overijssel die beneden N.A.P. liggen.

Hier bevinden zich twee natuureservaten:

1. *De Weerribben*, groot c. 1300 ha, gelegen tussen Blokzijl, Kuinre, Ossenzijl en Oldemarkt en sinds 1958 eigendom van Staatsbosbeheer;

2. *de Wieden*, groot c. 3400 ha en eigendom van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten.

Beide reservaten vormen het belangrijkste moerasgebied van Noordwest-Europa.

Vollenhove

In de 8ste en 9de eeuw was het hoge land van Vollenhove spaarzaam bewoond. De oudste nederzettingen zijn Barsbeek, Zuurbeek, Kadoelen, Baarlo en de Leeuwte. Het land was grotendeels met bossen bedekt. De bewoners leefden in hoofdzaak van de jacht (herten, beren en elanden). Landbouw werd op kleine schaal bedreven. Bij oorkonde van 26 november 944 schenkt de Duitse koning Otto de Grote (936-973) het recht van wildban in de woeste en onverdeelde gronden, genaamd Fulnaho, aan de bisschop van Utrecht, Balderik van Kleef. De naam Fulnaho wijzigt via Vollenho tot Vollenhove. Omstreeks het jaar 1000 heeft de Utrechtse bisschop ten noorden van de IJssel de landsheerlijkheid verkregen over een gebied, het Oversticht, dat vrijwel samenvalt met de provinciegrenzen van Overijssel. Door hongersnood en gebrek aan landbouwgronden ontgint de bevolking de bossen. De bisschop eist dan schadevergoeding.

In de 11de eeuw nemen de ontginningen der-

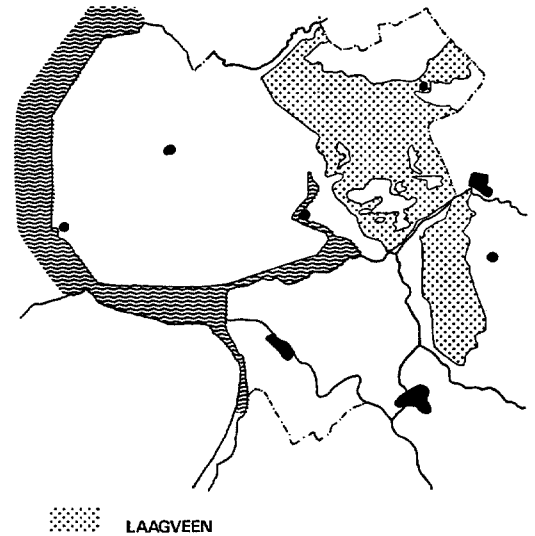
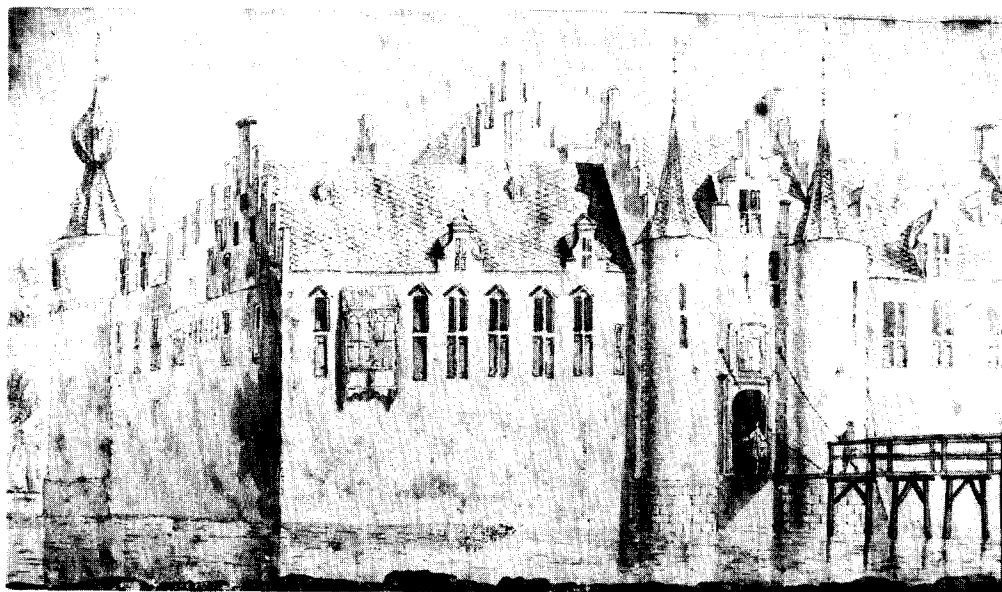

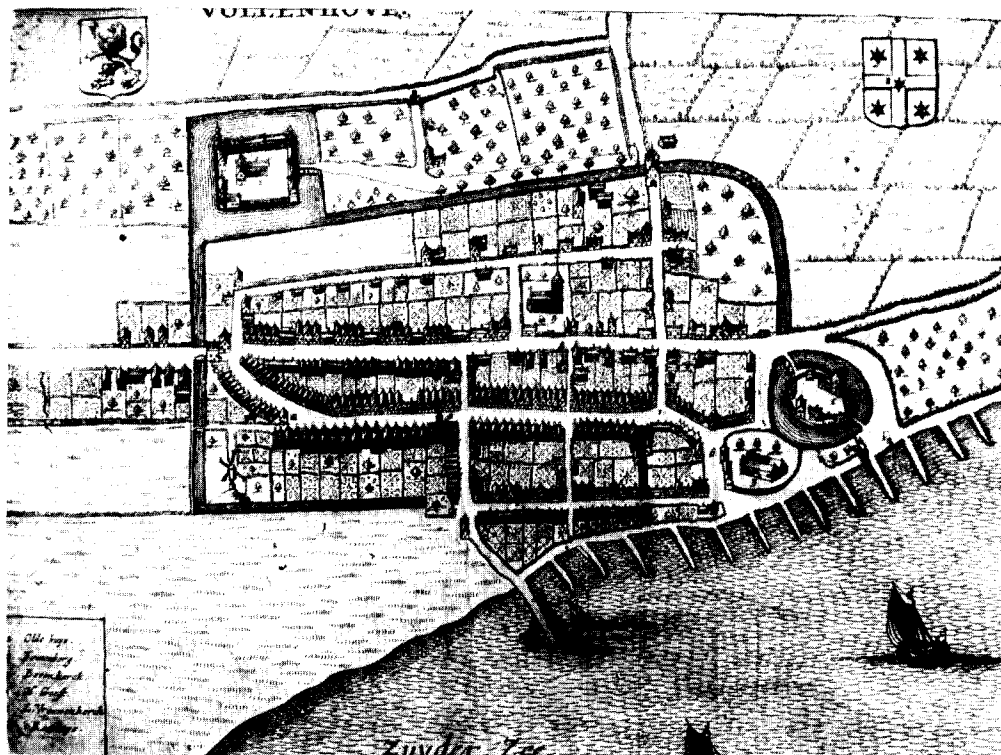
Fig. 2. Overzicht van het laagveengebied in de Noordwesthoek van Overijssel.

mate toe, dat zij gelegaliseerd worden. Tegen een vergoeding, de tins, mag ieder zich in het bisschoppelijk banwoud vestigen. Van deze tinsovereenkomsten zijn enkele bewaard gebleven. Tinsplichtige kolonistennederzettingen waren o.a. Meppel, Nijeveen, Kolderveen, Havelte, Stellingwerf en Schoterland. De bewoners op de zandgronden rond Vollenhove waren echter niet tinsplichtig.

In 1165 wordt het bisschoppelijke jachtslot in Vollenhove uitgebreid tot een sterke middeleeuwse burcht. Deze dwangburcht kreeg de naam „Het Olde Huys” en stond op het eilandje in de huidige binnenhaven. Van hieruit trachten de bisschoppen hun gezag uit te oefenen. In 1170 slaat, na een stormvloed, veel land weg tussen de huidige Friese westkust en de oostkant van Noord-Holland. Urk en Schokland blijven hierbij als eilanden bewaard. De Friezen zwermen uit over Overijssel en Drenthe en maken het de bisschop zó moeilijk, dat hij bij Kuinre een tweede dwangburcht bouwt. In de 13de eeuw golft de strijd heen en weer. In 1309 wordt het Olde Huys belegerd door de Stellingwerfers. Zij bouwden een houten belegeringstoren. De bisschoppelijke verdedigers slaagden er echter in het gevaarte in brand te steken. Dit beleg is waarschijnlijk de kentering in de eeuwenlange strijd geweest. In 1311 plunderen en verbranden de Stellingwerfers Giethoorn. Tot in 1500 wordt nog gevochten, maar het lukt de bisschop de Friezen te verdelen. Bekend is bijv., dat de bisschop de Scho-

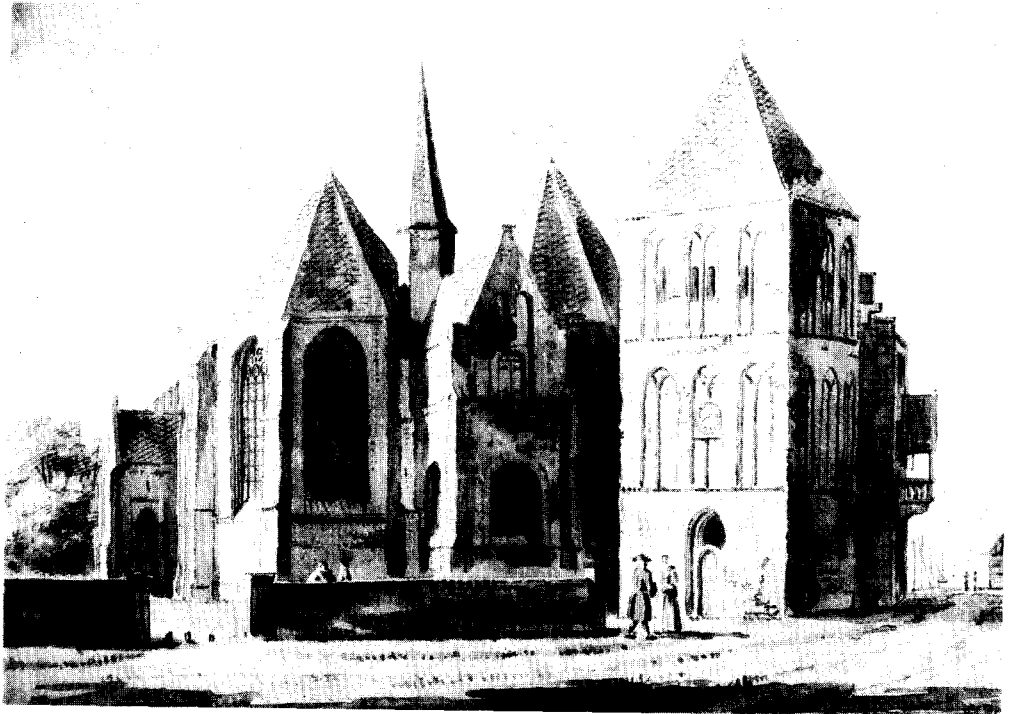

Afb. 1. „Het Slot Tutenberg tot Vollenhoven” (toestand van 1617). Gewassen tekening van A. de Haen (\pm 1720). Afmetingen: \pm 26 \times 16 cm. Eigendom van het Provinciaal Overijssels Museum, Melkmarkt te Zwolle. (Foto „Het Overzicht”).

Afb. 2. Vollenhove omstreeks 1649. Uit de Atlas van Blaeu. (Foto J. A. Lensink, „Het Overzicht”).

DE NOORDWESTHOEK VAN OVERIJSEL

Afb. 3. Bovenkerk met stadhuistoren te Vollenhove, omstreeks 1720. Gewassen tekening van A. de Haen. Afmetingen: $\pm 23 \times 19$ cm. Eigendom van het Provinciaal Overijssels Museum, Melkmarkt te Zwolle. (Foto „Het Overzicht”).

Afb. 4. De Noordwesthoek van Overijssel in het begin van de 17de eeuw. (Foto „Het Overzicht”).

terwerfers beloonde voor hun hulp tegen de Stellingwerfers.

Rond het Olde Huys vestigen zich in de 12de en 13de eeuw mensen. In 1354 verleent bisschop Jan van Arkel stadsrechten aan de bewoners van de kamp bij zijn kasteel te Vollenhove. In 1363 volgt het dijkrecht. Waarschijnlijk is Vollenhove dan al voorzien van een muur of een aarden wal. Omstreeks deze tijd raakt de bisschop in geldnood. De oorlogen, die hij in de verschillende gewesten voert, kosten hem handen vol geld en hij is gedwongen talrijke bezittingen in het Oversticht te belenen. Tussen 1336 en 1373 worden stad en kasteel van Vollenhove twee maal beleend aan de graven van Gelre. Dit is de periode van de Gelderse oorlogen (de machtsstrijd tussen de graaf van Gelre en de bisschop van Utrecht). Tijdens deze periode, die tot 1528 zal duren, wint de graaf van Gelre in aanzien ten koste van de bisschop. In 1492, na een korte periode van vrede, breken nieuwe Gelderse oorlogen uit. Deze duren tot 1524. Het platteland van Overijssel heeft dan zeer zwaar geleden. De schatkist van de bisschop is uitgeput. Op het toppunt van zijn macht verklaart Karel van Gelre in 1527 opnieuw de oorlog aan de Utrechtse bisschop. Deze is machteloos. De steden van Overijssel vrezden nu voorgoed bij Gelre ingelijfd te zullen worden en sturen een afvaardiging naar de nieuwe Duitse keizer Karel V. Deze is leenheer van zowel de graaf van Gelre als van de bisschop van Utrecht. Karel stuurt zijn legeraanvoerder, Georg Schenk, naar Vollenhove. Deze zuivert in korte tijd Overijssel van alle Gelderse troepen. De bisschop van Utrecht wordt van zijn leen ontheven en Schenk wordt stadhouder van Overijssel. Bij Vollenhove bouwt Schenk, in 1528, zijn havezate de Toutenburg (afb. 1). Van bisschoppelijke residentie is Vollenhove nu stadhoudelijke residentie geworden. In 1560 verplicht Philips II de leden van zijn raad in Overijssel om binnen de stad Vollenhove te gaan wonen. Omstreeks het midden der 17de eeuw bevinden zich 15 havezaten binnen de stad (afb. 2).

In de volgende jaren gaat het geleidelijk bergafwaarts met de stad. Niet de betekenis van Vollenhove wordt kleiner, maar de betekenis van de andere steden wordt groter. Vollenhove wordt een stad van adel en vissers. De voor de verdere ontwikkeling zo belangrijke groep van kooplieden ontbreekt. In 1572 doen de Watergeuzen een inval in de stad. Ze nemen de priester en de kerk-schat mee. De priester wordt ter hoogte van Marken overboord gezet, de kerkschat gaat naar de

prins. In 1581 wordt Vollenhove ingenomen door de Watergeuzen onder aanvoering van Sonoy.

In 1823 wordt de slotgracht verbonden met de Zuiderzee en als vissershaven gebruikt. De huidige haven wordt in de tweede helft van de vorige eeuw gegraven. Ten behoeve hiervan wordt in 1854 het Olde Huys gesloopt.

Na de drooglegging van de Noordoostpolder (1942) krijgt Vollenhove weer moeilijke tijden. De laatste visser hangt in 1971 zijn netten aan de wilgen. Vollenhove is een stad zonder adel en nu ook zonder vissers.

In 1972 wordt de oude haven met financiële steun van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (Incored en Monumentenzorg) gerestaureerd en ingericht als passantenhaven.

Na 1945 wordt Vollenhove uitgebreid met nieuwe wijken. Een belangrijk deel van het centrum wordt in de jaren vijftig en zestig gesaneerd, d.w.z. gesloopt. Nog liggen grote delen braak. Een bestemmingsplan, rekening houdend met het te verwachten beschermde stadsgezicht, is in voorbereiding.

Vollenhove heeft *c.* 5400 inwoners. In 1840 waren er 2850 inwoners. 38 panden zijn geregistreerd als monument.

Veel van de Vollenhoofse historische bebouwing is verdwenen. Bezienswaardig zijn nog:

— de ruïnes van *de Toutenburg*, gelegen achter de havezate Old Ruitenborgh. Slechts enkele muren, de resten van twee torens en keldergewelven resteren. Reeds in het begin van de 19de eeuw was het kasteel al zeer vervallen. In het provinciaal Overijssels Museum aan de Melkmarkt te Zwolle bevindt zich een schilderij van het kasteel, weergevend de toestand in de tweede helft der 18de eeuw.

— havezate *Old Ruitenborgh* (Groenestraat 24). In 1487 al genoemd. In 1809 logeergelegenheid voor Lodewijk Napoleon. Sinds 1948 gemeentehuis, eerst van Vollenhove, nu van Bredewiede. Interieur met Lodewijk XV stucplafond. Begin van jaren zestig gerestaureerd.

— havezate *de Oldenhof* (Oppen Swolle 17). Een rechthoekig 18de-eeuws huis op een omgracht terrein.

— havezate *Marxveld* (Bisschopstraat 22). Gebouwd in 1620. Boven de vensters ontlastingsbogen met schelpvullingen.

— havezate *Lindenhorst*, Bisschopstraat 17.

— havezate *Plattenburg*, Bisschopstraat 52-54.

— de *St.-Nicolaas- of Bovenkerk* (Ned. Herv.) (afb. 3). Laatgotische tweebuikige halle-

kerk met 14de eeuwse koorsluitingen. In 1970 werd een begin gemaakt met de restauratie.

— *voormalig Stadhuis*, Kerkplein 1-3. Bouwjaar 1621. Open zuilen-galerij. Gebouwd tegen vrijstaande, laatgotische toren van de Grote kerk (vgl. afb. 3).

— *Latijnse School*, Kerkplein 15. Bakstenen trapgevel, top in 1919 gerestaureerd. Gevelsteen 1627. Voor het poortje twee beeldhouwde stoepalen, anno 1628.

Blokzijl

In het midden van de 16de eeuw komt het lage land van de Noordwesthoek tot ontwikkeling. De Gelderse terreur is verdwenen. Het gecentraliseerde bewind van Karel V duldt geen regionale oorlogen. Op vele plaatsen wordt veen gestoken en in Holland verkocht. Ook de veldkeienhandel in Steenwijk beleeft een periode van bloei. Als gevolg van deze activiteiten neemt de scheepvaart op de Steenwijker Aa sterk toe. Men besluit, ter verkorting van de vaarweg, een kanaal te graven tussen de Steenwijker Aa en de Zuiderzee. Op kosten van Steenwijk, het karspel Leeuwte en Kuinderdijk wordt in dit kanaal een sluis gebouwd. Rond deze sluis ontstond Blokzijl.

De eerste bewoners waren vermoedelijk kooplieden en herbergiers, die een bron van inkomsten zagen in de schippers, die vaak lang moesten wachten, voordat ze gescht konden worden. De vroegste bebouwing moet dan ook, omstreeks 1550, in de naaste omgeving van de sluis gezocht worden. Deze sluis is nu gedempt, maar de plaats is nog nauwkeurig te localiseren. De straat ter plaatse, de Oude Verlaat, heeft nog dezelfde vorm als de voormalige sluis.

Na het overlijden van de keizerlijke stadhouder Schenk van Toutenburg wordt Johan van Ligny, de graaf van Aremberg, in 1548 stadhouder. Hij was een scherpziend bestuurder met grote belangstelling voor de economische ontwikkeling van zijn gewest. Zo stimuleerde hij de kleine nederzetting „Blokkezijl” tot het aanleggen van een haven (grotendeels op zijn kosten). Rondom deze haven ontwikkelen zich vele activiteiten: scheepstimmerwerven, bierbrouwerijen en koopmanshuizen. De Bierkade wordt bebouwd. De Noorder- en Zuiderkade, opgeworpen van de grond uit de havenkolk, worden eveneens bebouwd.

In 1568 is de periode van vrede voorbij. De opstand tegen Karels zoon, Philips II, begint. In 1578 sneuvelt Aremberg in de slag bij Heiligerlee. In 1580 sluiten Friesland en Overijssel zich bij de opstand aan. De Watergeuzen, onder

aanvoering van Sonoy, trachten het door de Spanjaarden belegerde Steenwijk te ontzetten. Vollenhove wordt ingenomen. Blokzijl wordt in 1581 door Sonoy omgebouwd tot een omwalde versterking (afb. 5 en 6). Dit feit is van doorslaggevende invloed op de verdere ontwikkeling van Blokzijl. Terwijl heel Overijssel door Spaanse

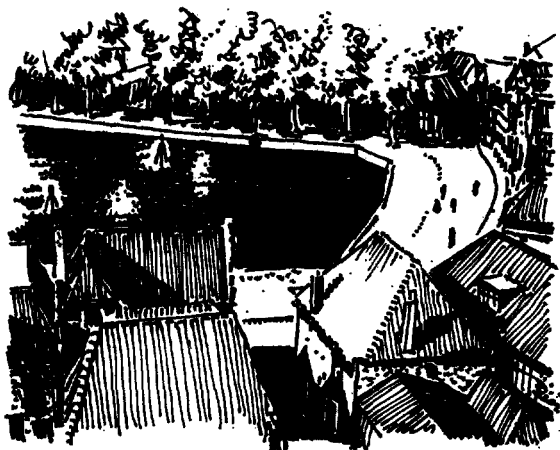

Fig. 3. De haven van Blokzijl. (Schets D. Reeskamp).

troepen bezet is, wordt Blokzijl het belangrijkste steunpunt van de Staten van Holland in het oosten van de Nederlanden. Blokzijlse schippers worden belast met het transporteren van troepen, voorraden en wapens over de Zuiderzee en tot diep in Brabant.

In enkele decennia groeit Blokzijl tot een bloeiende koopliedennederzetting. In 1590 verleent prins Maurits aan de gedeputeerden van Blokzijl het recht „te doen wat plattelandburgemeesters doen” (een beperkt stadsrecht). Tegelijkertijd schenkt de prins Blokzijl een wapen. Dat de prins de stad al eerder een vlag gegeven heeft, blijkt omstreeks 1600, als de magistraat van Blokzijl de schippers vermaant, toch vooral deze officiële vlag te voeren. Vanaf *c.* 1600 zijn de relaties met Holland bijzonder innig. Blokzijlse schippers varen heen en weer tussen Amsterdam en Blokzijl. Niet zelden nemen ze, naast hun koopwaar, een Westfries meisje mee naar huis. Veel in Blokzijl getuigt nog van de Hollandse invloed. De huizenbouw is Hollands en zelfs nu onderscheidt zich het Blokzijlse dialect van dat van naburige plaatsen.

In 1609 kreeg Blokzijl van de prins het recht een waag op te richten. Hierop stond een veelzeggende tekst: „Blokzijl heeft meer schepen in getal, dan Overijssel heel en al”. Omstreeks 1640

beziat Blokzijl, naast een groot aantal binnenscheepen, tweehonderd zeeschepen. Onze nationale koopvaardijvloot bestond in hetzelfde jaar uit *c.* 2000 schepen. Aan deze bloeiperiode komt abrupt een einde, maar voordat het zover is raakt Blokzijl door één voorval in heel Nederland beroemd. Wanneer in 1672 de Munsterse bisschop Bommen Berend (van Galen) Overijssel binnenvalt, ontmoet hij vrijwel geen weerstand: Deventer geeft zich na enkele dagen over, Kampen en Zwolle geven zich zelfs zonder slag of stoot gewonnen. De Overijsselse ridderschap ondertekent vervolgens op 5 juli 1672 het capitulatieverdrag dat de geschiedenis inging als „het verraad van de ridderschap”. Het lijkt alsof Overijssel zich willoos door de Munsterse kerkvorst laat ringeloren. Ook Blokzijl was door Münsterse troepen, onder leiding van overste Twickelo, bezet. De Blokzijlse bevolking was hier echter allerminst mee ingenomen. Zij maakten de Munsterse troepen het leven zuur en zochten contact met de Friezen. Bij Blankenham landden dan 450 Friese soldaten teneinde Blokzijl te bevrijden. Zodra Twickelo lucht van de zaak krijgt, trekt hij met 300 soldaten de Friezen tegemoet om slag te leveren. De Friezen zijn sterker en Twickelo trekt zich terug op Blokzijl. De bevolking eist dat hij de stad aan de Friezen zal overgeven. Twickelo weigert. Er ontstaat een handgemeen, waarbij het enkele Blokzijl'ers gelukt de poort voor de Friezen te openen. De Munsterse soldaten ontvluchten door een andere poort de stad. Twickelo, die ziet dat alles verloren is, wil ook vluchten, maar wordt van zijn paard getrokken en gedood. Zijn lijk wordt in het portaal van de kerk begraven. Op deze wijze heeft Blokzijl een voorbeeld gegeven aan de rest van de Republiek. De nieuwe stadhouder, Willem III, is hiermee zo ingenomen, dat hij in het zelfde jaar (1672) Blokzijl beloont met stadsrechten.

Enkele jaren later begint Blokzijls verval. Hiervoor zijn twee hoofdoorzaken aan te wijzen:

1. de verplaatsing van de veenontginning;
2. de verzanding van de haven.

Wat het eerste betreft: omstreeks deze tijd begint het veen in het achterland van Blokzijl op te raken. Omstreeks 1680 sluit Blokzijl de Turfmarkt. In Drenthe worden nieuwe gebieden ontgonnen. Hierdoor valt een groot deel van de scheepvaart over Blokzijl weg. De kortste weg van Drenthe naar de Zuiderzee gaat niet over Blokzijl, maar via het Meppelerdiep over Zwartsluis. Ook in de 18de en 19de eeuw bevaren de Blokzijlse schippers de Zuiderzee. Hun lading

bestaat nu uit biezen matten, hun bestemming is nog steeds Holland, in het bijzonder Amsterdam, Enkhuizen en Hoorn, waar het vlechtwerk vooral in het voorjaar tijdens de schoonmaak gretig aftrek vindt. Sommige van de mattenschippers vestigen zich voorgoed in Holland. De Amsterdamse meubelzaak Pander is bijv. gesticht door een Blokzijlse mattenschipper. De welvaart blijft echter teruglopen.

In de 18de eeuw woonden in Blokzijl enkele joodse families. In 1763 staat in de Zuiderstraat een synagoge. De joodse gemeente (Blokzijl en Vollenhove) bestaat in 1807 uit 31 leden, in 1854 uit 80 leden (in geheel Overijssel wonen dan 3227 Joden). De synagoge werd *c.* 1930 afgebroken. De joodse begraafplaats ligt binnen de vroegere omwalling aan de Slingerpas. Op de begraafplaats bevinden zich 11 grafstenen.

Tijdens de overstroming van 1825 werden in Blokzijl 28 huizen geheel weggespoeld en 80 huizen beschadigd. Met de afsluiting van de Zuiderzee in 1938 is het gevaar voor overstromingen verdwenen. De omwalling werd in het begin van de 17de eeuw gewijzigd in een gebastioneerde onregelmatige zeshoek. De noordelijke en zuidelijke wallen zijn bij de overstroming van 1825 bezweken. De westelijke wallen zijn in redelijke staat behouden.

Blokzijl heeft *c.* 2500 inwoners. In 1840 waren er 1570. Het aantal geregistreerde monumenten bedraagt 50.

Enkele bezienswaardige gebouwen:

Bierkade 6, 7 en 8. Panden uit de tweede helft der 17de eeuw. Eigendom van de Vereniging Hendrick de Keyser (afb. 7).

Kerckstraat 2. Pand met trapgevel. Drie gevelstenen waarvan één met een standermolen. Eigendom van de Vereniging Hendrick de Keyser.

De Hervormde kerk. Gebouwd in 1609-1630. Aan de zuidzijde uitgebreid in 1643, aan de oostzijde in 1662. Een der eerste door en voor protestanten gebouwde kerken. Gerestaureerd: 1965-1967. Preekstoel en doopbekken uit 1660.

Voor het voormalig stadhuis (Noorderkade 13) staat het *hoogwaterkanon*.

Giethoorn

Na de watersnood en het landverlies van 1170 vertrekt een deel der bevolking van de bedreigde plaatsen en vestigt zich in het tegenwoordige Giethoorn. Toentertijd een hoogveengebied, begroeid met bossen en bevolkt met herten, beren en wilde geiten. De bisschop van Utrecht is be-

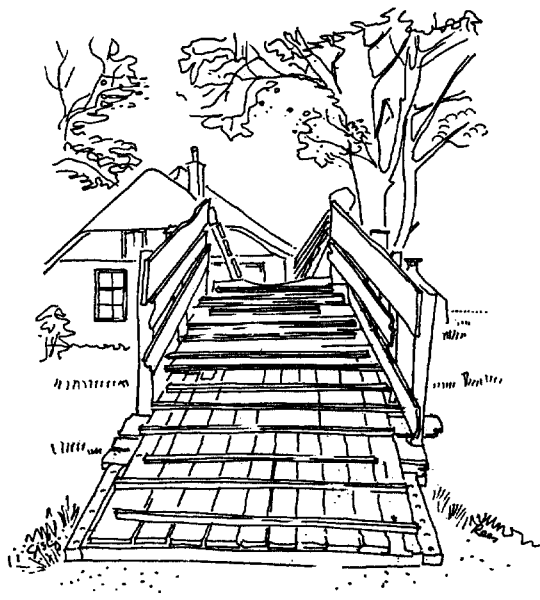

Fig. 4. Hoog bruggetje te Giethoorn. (Schets D. Reeskamp).

reid de kolonisten toe te laten. De bevolking graaft de hoogveenlagen af. Als verbindingswegen worden sloten gegraven. Tussen de Stille Belterwiede en het Meppelerdiep ontstaat de eerste vervinging in Nederland. De huidige meren, met uitzondering van het langs natuurlijke weg ontstane Giethoornse meer, bestaan nog niet.

In 1311 wordt de nederzetting geplunderd en in brand gestoken door de Stellingwerper Friezen.

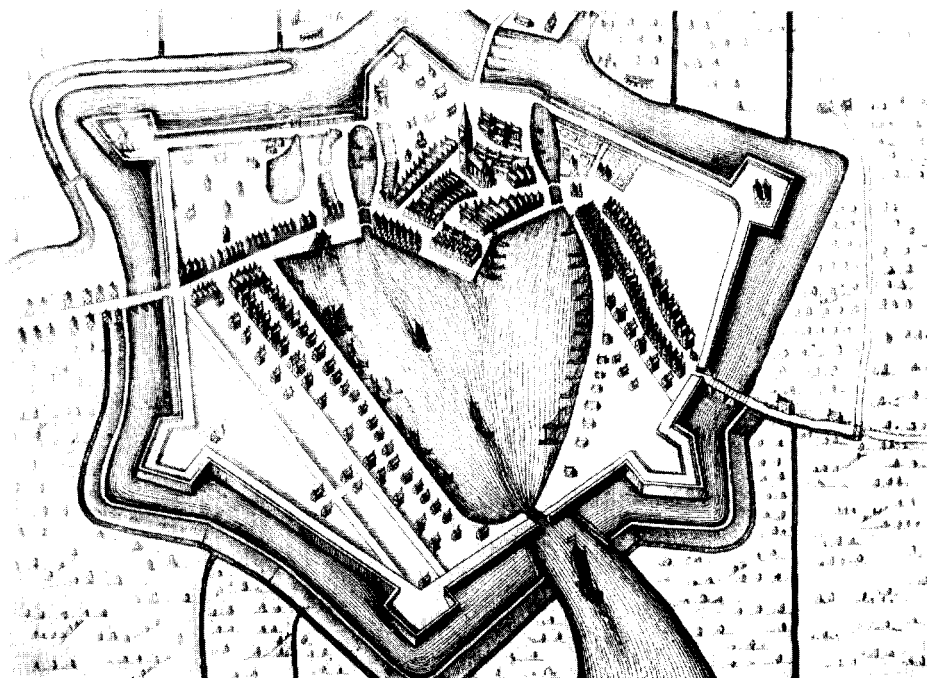
Tegen het midden van de 14de eeuw belandt een groep flagellanten in Giethoorn (flagellum: gesel of zweep). In 1347 kwam een vorm van builenpest via de Italiaanse kolonies op de Krim, vanuit Azië naar Europa en maakte zeer veel slachtoffers. Omstreeks 1350-1351 woedt de ziekte in alle hevigheid in Duitsland. Velen vluchten uit de verpeste steden (o.a. de zeven meisjes en de drie jongens die de verhalen van Decamerone vertellen). Velen zien in de ziekte een straf voor zonden en trekken als groepen geselaars door het land, in het openbaar elkaars ruggen tot bloedens toe striemend. Volgens de kronieken treft Wolter Snelle, kastelein van Vollenhove, in de tweede helft van de 14de eeuw in zijn gebied mensen aan die zich geselden. Deze mensen jagen op wilde geiten en steken turf. Overeenkomstig de scherpe bul die paus Clemens VI in 1349 tegen de flagellanten uitvaardigde had zijn Utrechtse bisschop hen moeten verjagen. De bisschop verkeerde echter in een zo grote geldnood, dat hij het

gehele Oversticht met uitzondering van Kampen, had moeten belenen. De geitenjagers bleken bovendien trouwe belastingbetalers. In plaats van hen te verjagen geeft bisschop Frederik van Sievic hen een privilegebrief. (De buidel was nader dan de bul!). De flagellanten worden dan St.-Maartenslieden. Op de naamdag van deze beschermheilige van de Noordwesthoek betalen zij hun pacht. De bisschoppelijke bescherming was een vorm van horigheid, met o.a. de verplichting alleen onder elkaar te trouwen. Volgens het toen geldende recht werden kinderen geboren als gevolg van het vrijen van een vrije met een onvrije: vrij (en dat betekende een belastingbetaler minder!). De horigheid werd in 1624 door de Staten van Overijssel afgekocht.

De flagellanten ontdekten, dat niet alleen het hoogveen, maar ook het laagveen tot turf kan worden verwerkt. Dit had grote gevolgen voor het landschap. Bij het afgraven van het onder het grondwater gelegen laagveen ontstaan trekgraten. Deze werden door zeer smalle ribben land gescheiden. Bij hoogwater sloegen veel van deze ribben weg en ontstonden grote watervlakten. (De Allerheiligenvloed van 1570). In de jaren tussen 1300 en 1700 werd het hoogveen afgegraven (afb. 4). Sinds c. 1400 wordt het laagveen afgegraven.

Omstreeks het midden van de 16de eeuw vestigen zich Doopsgezinde vluchtelingen in Giethoorn. In de dooplijst van 1551 komen voor het eerst 5 Dopersen voor. Met de komst van deze vluchtelingen valt een periode van grote economische activiteit in Giethoorn samen. Zo wordt in 1548 een gracht van het Giethoornse meer naar Zwartsluis gegraven. In deze tijd worden ook de oost-west kanalen gegraven. Bij het beleg van Steenwijk in 1580 wordt Giethoorn echter in brand gestoken. Eén jaar later worden de restanten door de van Steenwijk terugtrekkende troepen verbrand. Rond 1700 is het hoogveen afgegraven. Veel veenarbeiders vertrekken naar Groningen en Friesland. Meerdere veenkoloniën in deze provincies zijn door Gietersen gesticht. Als gevolg van de laagveenafgravingen ontstaan in de 18de eeuw de Belter- en Zuideindigerwiede. Omstreeks 1800 neemt de turfafgraving sterk in betekenis af.

Op 4 februari 1825 wordt ook Giethoorn zwaar getroffen door de overstromingsramp. Al in het voorafgaande jaar waren de dijken langs het Zwartewater en het Meppelerdiep door de najaarsstormen ernstig verzwakt. Op deze 4de februari staat het water 1,85 m boven het gewone

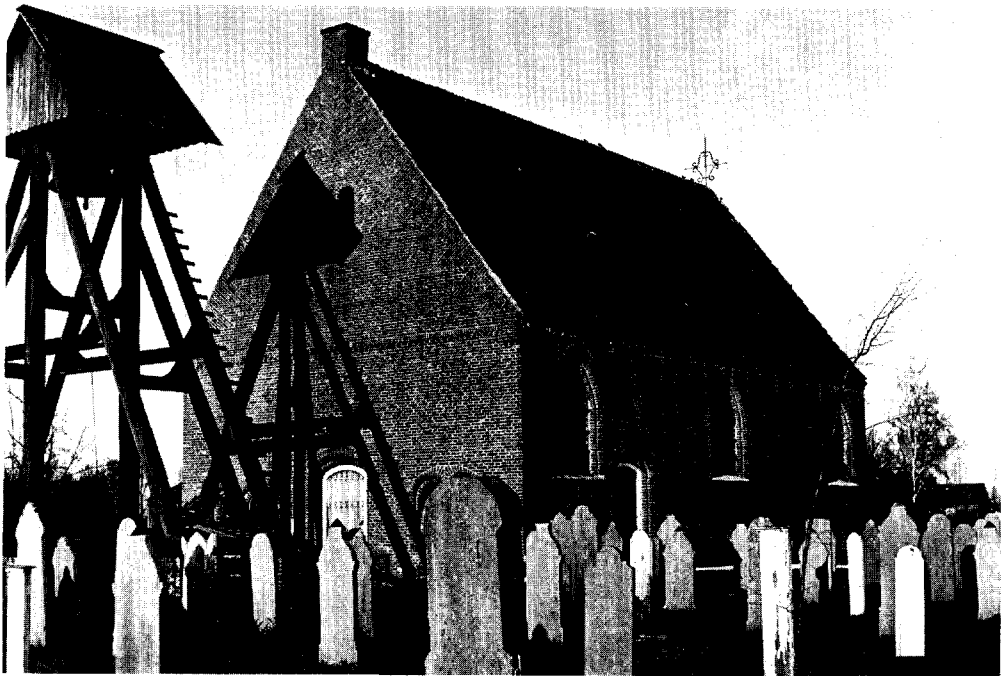
Afb. 5. Blokzijl omstreeks 1649. Uit de Atlas van Blaeu. (Foto „Het Overzicht”).

Afb. 6. Blokzijl in 1971. (Topografische Dienst).

Afb. 7. De Bierkade te Blokzijl gezien vanaf de Noorderkade. (Foto „Het Overzicht” 1970).

Afb. 8. Giethoorn, hervormde kerk. (Foto „Het Overzicht” 1967).

peil. Tussen Blokzijl en Blankenham breekt de Zuiderzee op vele plaatsen door de dijk. In de Middenbuurt van Giethoorn worden 48 huizen weggespoeld en 68 onbewoonbaar. Een aantal schippers die in Dwarsgracht voor anker lagen weten alle mensen te redden. Pas na 5 dagen zakt het water tot een enigszins normaal peil. Na de overstroming worden in Giethoorn de huizen met een hoger gelegen vloerpeil gebouwd (Binnenpad 52, tegenover de Vermaning).

Omstreeks 1900 is het met de veenafgraving in en om Giethoorn afgelopen. De plassen groeien met riet dicht. Dit riet wordt een nieuwe bron van bestaan. Het Kalenberger riet is nu nog bekend in heel Europa. Naast het snijden van riet vormt ook de hooiproduktie een belangrijke bron van inkomsten. In het begin van de 20ste eeuw wordt nog veel hooi naar Engeland geëxporteerd. Tengevolge van een mond- en klauwzeerepidemie wordt de invoer echter verboden. In de twintiger jaren wordt het hooi aan de Duitse mijnen verkocht, maar de opbrengst is aanmerkelijk lager. De bevolking leeft op het bestaansminimum en vertrekt op grote schaal.

In economisch opzicht was dit gebied een der armste gebieden van Nederland. Voor natuurliefhebbers, in botanisch en ornithologisch opzicht, echter een rijk gebied. Natuurschoon in stand gehouden door de armoede der bewoners! In 1926 wordt het initiatief genomen tot de N.V. Ontginningsmaatschappij van Land van Vollenhove. Rijk, provincie en waterschap Vollenhove nemen hierin deel. 1400 ha uitgeveende moerassen ten westen van de weg Steenwijk-Giethoorn worden door werklozen ingepolderd en ontgonnen. Later volgen nog eens 3500 ha. In 1936 wordt deze maatschappij overgenomen door de staat.

Uitgangspunt voor de ontginning was in Giethoorn de gracht, waarlangs een voetpad was gelegd. De ontginning groef loodrecht op de gracht zijn sloten en bewerkte het tussenliggende land (de „slag”). In het armelijke moerasveen waren de slagen soms kilometers lang. Rond de gracht en de boerderijen (afb. 9 en 10) groeien op dit laagveengebied hoofdzakelijk elsen, wilgen en iepen. Het land achter de boerderijen is vrijwel boomloos. De stukken land waarop de boerderijen liggen worden „huuspollen” genoemd. Langs de gracht loopt nog het voetpad. Over de sloten liggen op het voetpadniveau de losse „vonders”. Over de gracht vaste, hoge bruggetjes met oprillen (fig. 4). De totale lengte van het dorp is ongeveer 6 km.

Het Gieterse volkskarakter verschilt aanmerkelijk van de omgeving. Het is sterk bepaald door eeuwen doperse geloofsovertuiging: zéér verdraagzaam, sterk gehecht aan onafhankelijkheid, hartelijk, zin voor vrijheid, waarheidsliefde en eenvoud.

De kerkelijke gezindten in procenten in 1960 is aangegeven in onderstaande tabel.

	R.K.	N.H.	Geref.	Overig	Geen
Giethoorn	0,8	30,0	7,0	24,2	38,0
Vollenhove	7,5	51,4	37,7	0,3	3,1
Blokzijl	2,5	60,6	19,8	8,2	8,9
NW.-Overijssel	10,7	51,3	14,9	6,6	16,5
Overijssel	31,9	37,4	12,2	3,5	15,0
Nederland	40,4	28,3	9,3	3,6	18,4

In 1843 gaf 49% der bevolking op Doopsgezind, 49% Nederlands-Hervormd te zijn en slechts 1% had geen godsdienst.

Het verveendersdorp Giethoorn werd later een agrarisch dorp en nu is het een (toeristen-)industriedorp. Per jaar „verwerkt” Giethoorn ruim een half miljoen dag-toeristen, zeer veel verblijfsrecreanten en in de omgeving enkele honderdduizenden overnachtingen in het zomerseizoen.

Giethoorn is een uniek natuur- en nederzittingsgebied. Wil dit behouden blijven, dan zal spoedig een aanwijzing tot nationaal park moeten plaats vinden. De aanwijzing alleen is echter onvoldoende. Nodig is een beheerssubsidie, niet ten laste van de overbelaste gemeente Brederwiede, wel ten laste van de hoeder van de nationale belangen, het rijk. Het is tragisch, dat het rijk wel het bestaan van recreatiegebieden erkent, maar dat in de financiële verhouding tussen rijk en gemeenten onvoldoende honorering van deze nationale recreatieve functie blijkt.

Giethoorn heeft c. 2500 inwoners. In 1840 waren er 1570. In Giethoorn staan slechts 35 panden geregistreerd als monument.

Nóg heeft Giethoorn zijn karakter behouden. De recreatiedruk is echter zó groot, dat het unieke waterdorp ernstig wordt bedreigd. Reeds lang wordt gesproken over en sinds kort ook geschetst vóór een beschermd dorpsgezicht. Wellicht kan deze stedenbouwkundige maatregel het verder afglijden van Giethoorn voorkomen. Het is echter nog maar kort dag!!

In Giethoorn is geen middeleeuwse kerk. In 1581 en 1592 is het dorp vrijwel geheel verwoest. De huidige Herv.-kerk in Giethoorn-Noord stamt uit 1664 (afb. 8). De kerk heeft

geen toren, wel een in 1633 gebouwde vrijstaande klokkestoel.

Enkele boerderijen zijn geregistreerd als monu-

ment: o.a. Binnenpad 63 (afb. 9 en 10), 96, 98, 102, 141, 143 en 145.

In Giethoorn-Noord: Noorderpad 1, 14, 17, 20 en 24 (afb. 11).

SUMMARY

THE NORTHWESTERN CORNER OF THE PROVINCE OF OVERIJSEL; VOLLENHOVE, BLOKZIJL, GIETHOORN

Northwestern corner of Overijssel: A beautiful region of agricultural importance comprising about 33 000 hectare with about 39 000 inhabitants. In 1170 severe floods created a communication between a lake present in Roman times and the North Sea. Around this Zuiderzee many towns grew up, among them Vollenhove and Blokzijl. The low Holocene moors in the area supplied peat, first as high peat moors and later as low peat moors. Biologically, botanically, and ornithologically, this region is unique in the Netherlands, and is becoming increasingly important as a recreation area.

Vollenhove: A medieval fortified city which grew up around a castle built in 1165 by the Bishop of Utrecht and received its charter in 1354. In 1527 Emperor Charles V sent a Stadtholder to Overijssel who built Toutenburgh, a large manor, in Vollenhove. The importance of Vollenhove began to decrease at the end of the sixteenth century. At present, the town has about 5 500 inhabitants.

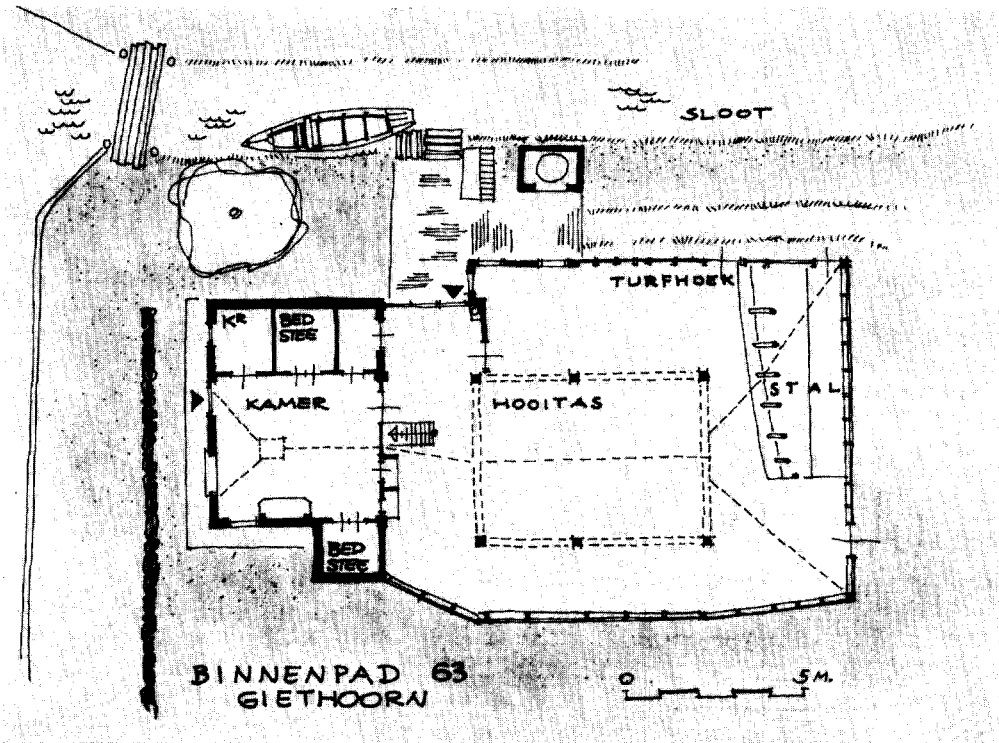
Blokzijl: A centre of trade in the Golden Age,

Blokzijl grew up around 1550 close to a lock on the coast of the Zuiderzee. In 1580 the small town was converted into a fortified point by Sonoy, a commander in the rebellion against the Spanish rule, and within a few decades it became a flourishing commercial town. After the repulsion of the Munster troops, Blokzijl received its charter from Stadtholder Willem III in 1672. Starting around 1680 the town began to decay, and at present it has only 1 400 inhabitants.

Giethoorn: Set in a watery landscape, Giethoorn was originally settled by peatcutters in the thirteenth century as the first large-scale peat-digging centre in the Netherlands. In the middle of the fourteenth century a group of Flagellants arrived in the region and discovered that peat could be obtained from lower layers as well as the superficial layer. Since 1551 Giethoorn has had a large Mennonite congregation, which has given the community a special character. In 1580 the town was set afire during the siege of Steenwijk. Peat extraction died out around 1900. At present, Giethoorn has 2 500 inhabitants.

Afb. 9. Giethoorn. Boerderij Binnenpad 63. (Foto D. Reeskamp).

Afb. 10. Plattegrond van de boerderij Binnenpad 63 te Giethoorn. (Schets D. Reeskamp).

Afb. 11. Giethoorn. Noorderpad. (Foto D. Reeskamp, juli 1972).

ZWOLLE, STADSPLAN EN BEBOUWING

R. MEISCHKE

De ligging van de stad

Geen document verschaft ons een duidelijker beeld van het landschap waarin de middeleeuwse stad ontstond dan de kaart van Jacob van Deventer (afb. 1). De donkergroene kleur van het grasland markeert het stroomdal van de Wetering of Aa, die zich hier voortzet als het Zwarte Water, dat langs Hasselt en Genemuiden loopt en tenslotte uitmondt in de Zuiderzee. Vanuit het noord-oosten komt nog een waterloop, die loodrecht op het stroomdal staat. Het is de Nieuwe Vecht, een gegraven verbinding tussen Zwolle en de Vecht.

Op de noordelijke oever snoeren de licht gekleurde en dicht bebouwde, hogere gronden het stroomdal in. Ten zuiden van de waterloop zien we ook een hoger gelegen en lichter gekleurd terrein. In het verlengde hiervan vinden we ten westen van de stad een soortgelijke hogere nederzetting. De vrij omvangrijke bebouwing buiten de stadspoorten ligt geheel op deze hogere gronden. De lager gelegen landen zijn door dijken tegen overstromingen beschermd.

In de stad missen we in het zuidelijk deel een dijktracé, of het zou de Voorstraat moeten zijn. Het is duidelijk dat het hogere terrein zich hier in de stad voortzet. In het deel ten noorden van de Grote Aa en de Grote Markt heeft de Diezerstraat een dijkvormige structuur. Nu kan de Diezerstraat een hoge weg geweest zijn tussen de zuidoever en de vooruitspringende punt van de noordoever, aangelegd over een drempel in het stroomdal. Waarschijnlijk lijkt ons echter dat de Diezerstraat een voortzetting was van de noordelijke dijk van het Zwarte Water. In dit geval zouden zowel de Kleine Aa als de stadsgracht ten noorden van de stad (thans Thorbecke Gracht) later gegraven zijn.

Het eerste historische gegeven dat ons houvast biedt, is de stichting door het kapittel van Deventer van de aan St.-Michaël gewijde parochiekerk in het midden van de 11de eeuw. Een plaats tussen de drie hoge kernen in, alsmede de ligging dichtbij de rivierovergang is begrijpelijk, temeer waar de parochie aan de noordzijde het grootste was. Dit punt was zo hoog gelegen, dat het kerkhof niet van overstromingen te lijden had. Dat het kerkhof aan de zuidzijde, op de hoge grond,

groter was dan aan de noordzijde waar een helling naar het water, een rivierovergang en aanlegplaatsen voor schepen moeten zijn geweest, volgt geheel uit de situatie.

Eerst de aanleg van de stadsgracht sneed de nederzetting los van de omgeving en verenigde zeer verschillende buurten tot één stad. Het is de vraag, hoe de oudste omgrachting precies gelopen heeft. Vaak is de veronderstelling geopperd, dat er ten westen van de Michaëlskerk een stadsgracht heeft gelopen, achter de huidige Luttekestraat. Opmerkelijk is dat ten noorden van de Grote Markt op dit punt de Rozemarijnstraat voorkomt, die geheel buiten het verkavelingspatroon valt en die een onderdeel van deze oudere westelijke stadsgrens geweest zou kunnen zijn. In elk geval heeft het stadsdeel ten westen van de lijn Rozemarijnstraat en Luttekestraat een andere structuur dan de rest van de stad. Wij zien hier een regelmatige uitleg. Het is echter ook mogelijk, dat dit gebied tegelijk met de aanleg van de eerste ommuring bij de stad is getrokken en toen verkaveld is, omdat het nog niet bebouwd was.

Beter zijn we ingelicht over de laatste uitbreiding van de middeleeuwse stad, het noordelijkste segment tussen de Kleine Aa en de latere Thorbeckegracht. De ommuring vond hier eerst plaats aan het einde van de 15de eeuw. Reeds lang daarvoor nam dit gebied dat de „Smeden” en het „Eiland” heette, een bijzondere plaats in. In de stadkeuren werd hier alle nijverheid toegestaan, die in de omgeving van de stad verboden was. Ook mocht men er stenen huizen bouwen, hetgeen buiten de stad verboden was. Hoewel dit gebied buiten de muren was gelegen, behoorde het meer bij de stad dan bij het buitengebied, hetgeen er op wijst dat de brede waterloop ten noorden van de stad er toen al was.

Het centrum van de stad

Duidelijker dan de historische groei tekent het karakter van de buurten zich in het stadsplan af. In het centrum van de stad vinden we de bekende stedelijke smalle parcellering. Het duidelijkste is dit bij de Diezerstraat. De bebouwing aan de zuidzijde heeft het karakter van buitendijkse percelen doorlopend tot de wat grillig verlopende oever, waaraan zich later gedeeltelijk een achter-

straat gevormd heeft. De noordzijde van de Diezerstraat heeft een parcellering, die uitkomt in een achterstraat. Deze verkaveling zet zich voort langs de noordzijde van de Grote Markt tot aan het havenhoofd aan de westzijde. Aan de zuidzijde van de Grote Aa vinden we deze verkaveling van smalle percelen weinig. Alleen in de omgeving van de Grote Markt treft men deze aan. Dat het centrum van de stad een handelsfunctie had, blijkt uit de talrijke overkluizingen van de Grote Aa. Deze wijzen erop, dat de scheepvaartweg ten noorden van de stad in de 15de eeuw reeds bestond. In 1437 werd de Grote Aa in het hart van de stad overkluisd, zodat de Grote Markt ontstond. Uit een keur van 1463 blijkt, dat de Grote Aa dan al op vijf plaatsen overbrugd en overkluisd is. Door kaden langs het water zijn deze marktplaatsen met elkaar verbonden. Dat er aan deze hoofdader van de stad veel zorg besteed werd, blijkt uit een keur uit de eerste helft van de 15de eeuw, waarin wordt bepaald, dat de kademuren voor de huizen van grauwe Bentheimersteen moesten worden gemaakt en dat daarvoor subsidie van stadswege verstrekt zou worden. De smalle verkaveling van dit gebied was er de oorzaak van, dat zich hier weinig geestelijke instellingen vestigden. Alleen het Heilige Geestgasthuis werd in 1302 aan de zuidzijde van de Diezerstraat gesticht. Het was de eerste geestelijke stichting na de Michaëlskerk. De talrijke latere stichtingen zouden buiten dit centrum een plaats vinden.

Het zuidelijke stadsdeel

Het deel ten zuiden van de Grote Aa wordt gekenmerkt door een onregelmatig stratenpatroon met bouwblokken van ongelijke afmetingen, die qua vorm in sterk verschillende percelen verdeeld zijn. Ook hebben de bouwblokken geen duidelijke voor- en achterkant en kan men aan alle zijden huizen verwachten. Merkwaardig is dat de toegangswegen naar de rivierovergang in het stadsplan zo weinig spreken. Het is duidelijk dat we hier met een verkavelingstype van hoger gelegen zandgronden te maken hebben en dat dit patroon bepaald werd door de prae-stedelijke nederzetting. Het blijkt dat in dit gebied talrijke stadswoningen voorkomen van de vele kasteelbezitters uit de omgeving. Toch is het zeer waarschijnlijk dat er ook in de Diezerstraat en aan de Grote Markt adellijke stadshuizen zijn geweest. Eén ding staat echter vast: dit wijder verkavelde gebied was het stadsdeel bij uitstek voor het vestigen van de geestelijke instellingen.

Wanneer we dit stadsdeel in vogelvlucht overzien, vinden we aan de oostzijde bij het grote bouwblok in de hoek van de Sassenstraat het Bethlehemklooster. Dit is in 1308 ontstaan in een grote stadswoning, het Hof van Vollenhove, maar daarna vermoedelijk wel door aankoop vergroot. De kerk van het klooster en een deel van de gebouwen bleef nog behouden. In het bouwblok ten noorden hiervan werd in 1526 het Augustinessenklooster, dat voordien buiten de stad op „de Maet” gestaan had, in een groot huis ondergebracht. In het smalle bouwblok ten oosten van het Bethlehemklooster was reeds omstreeks 1400 het Augustinesserklooster St.-Geertruid gesticht, waarvan de kapel thans nog als Waalse Kerk dienst doet. Tegenover de Bethlehemkerk, in de hoek van de Sassenstraat, liet Jan van Ittersum, bewoner van het naast de Bethlehemkerk gelegen Hof van Ittersum (thans Karel V-huis), in 1439 de St.-Laurenskapel bouwen, die hij later tot gasthuis uitbreidde. Het westelijk deel van de Sassenstraat bezat aan weerszijden een smalle verkaveling, aansluitend bij die van het centrum. Op de zuid-westhoek groeide door het aankopen van verschillende huizen het stedelijk bestuurscentrum in het midden van de 15de eeuw uit tot een groot complex, waar zich aan de achterzijde de stadschool bij aansloot. Hier rijst evenwel de vraag, waarom de merkwaardige stadstoren, waarvan de stedelijke afkondigingen plaatsvonden, achter het Wijnhuis en naast de school aan het kerkhof was gesitueerd. Moeten we de oudste kern van het stadhuis hier zoeken of op de hoek bij het Wijnhuis? Er is echter een ding dat de geschiedenis van het stadhuis zonneklaar uitwijst. Het bouwblok is vanouds verkaveld in smalle percelen die van de Sassenstraat naar de Lombardsteeg lopen. Dit alleen is al voldoende om geen geloof te hechten aan de veronderstelling, dat het kerkhof ten zuiden van de Grote Kerk eens een markt zou zijn geweest, een theorie die ook uit ander oogpunt zeer onwaarschijnlijk geacht moet worden.

Een geheel ander karakter dan de Sassenstraat had de Praubstraat, die bij kerkhof en stadhuis uitkwam. Aan deze straat lagen de Weeme, de gebouwen van het Fraterhuis, het Begijnhof en enkele adellijke woningen. Aangezien deze straat breed is en buiten de gracht een voortzetting bezit (de Zeven Alleetjes), vermoeden we dat hier in de prae-stedelijke fase één van de wegen naar de rivierovergang geweest kan zijn. Door de vergroting van het koor van de kerk heeft daar een versmalling plaatsgevonden. De situatie rond de Michaëlskerk maakt de indruk ontstaan te zijn

door vergroting van het kerkelijke terrein ten koste van de omringende bebouwing. De uitbreiding naar het westen kreeg de 14de-eeuwse hallekerk eerst met de bouw van de toren, waarvan in 1406 de eerste steen werd gelegd. Aangezien hiervoor huizen werden aangekocht, nemen wij aan, dat het noordelijk deel van het bouwblok aan de oostzijde van de Luttekestraat toen voor de uitbreiding van kerk en kerkhof heeft moeten plaats maken. Ook naar de zuidzijde schijnt het kerkhof uitgebreid, waarna een restant van een groter bouwblok opnieuw verkaveld kan zijn in de kleine percelen, die in dit stadsdeel nogal zeldzaam zijn. De Luttekestraat, gedurende lange tijd een van de invalswegen van de stad, heeft geen voorspoedig bestaan gehad. De ondiepe percelen aan weerszijden verhinderden het ontstaan van grote huizen of gestichten. Slechts op de noordhoek bij de Voorstraat stond een belangrijk gebouw, eerst de school, later de vleeshal (1445-1605) en tenslotte de Waag. Door het afsluiten van de Luttekepoort in 1531 bleef zij de enige hoofdstraat, waarvan de meest huizen geen verdieping hadden.

Ondanks de grote uitbreiding van de Michaëlskerk omstreeks 1400 wilde men in Zwolle nog een aparte Mariakerk stichten, zoals andere steden, met name Kampen en Deventer, reeds bezaten. Een met dit doel aan de Voorstraat geschonken erf bood onvoldoende mogelijkheden, waaruit weer blijkt hoezeer een nauwe parcelering zich tegen dit soort stichtingen verzet. Het erf werd verkocht en in de plaats daarvan werd in 1395 het Hof te Zwolle, een bezitting van het kapittel van Deventer verworven. Op dit terrein verrees een kapel, die in de eerste helft van de 15de eeuw werd vervangen door de huidige kruiskerk. Toen deze omstreeks 1464 ook een toren kreeg, werd het silhouet van Zwolle gekenmerkt door twee grote torens. Door de ligging vlakbij de Michaëlskerk is deze kapel nooit tot zelfstandige parochiekerk uitgroeid, ofschoon er wel een kerkhof bij hoorde. De nieuwe kapel vormde het hart van het regelmatig gevormd westelijk stadsdeel, dat enigszins afzijdig lag. Er waren eenzijdig bebouwde bouwblokken met een gelijkmatige verkaveling. De wijk schijnt voornamelijk te zijn opgezet voor grote huizen. Geestelijke gestichten ontbreken hier echter.

Het noordelijk gebied

Het stadsdeel ten noorden van de Grote Aa vertoont lange bouwstroken in oost-west richting. Achter de bouwstrook langs de noordzijde van Diezerstraat, Grote Markt en Melkmarkt volgt

tussen Nieuwstraat en Bitterstraat een strook met meer afwisseling in de perceelsgrootte. Vermoedelijk was deze laatste straat de belangrijkste en was de Nieuwstraat de achterstraat van de noordelijke en zuidelijke strook. Hier lagen een aantal grote huizen die wij later zullen bespreken. Ook in dit wijd verkavelde gebied ontstonden een aantal instellingen. In het oostelijke blok zijn nog de resten bewaard gebleven van het Nieuwe- of Pestengasthuis, een instelling uit de 15de eeuw. In het volgende blok op de hoek van de Bitterstraat en Broerenstraat ontstond omstreeks 1400 het Caecilia-klooster of Kinderhuis, waaruit later een weeshuis groeide. In een westelijk blok werd in 1522 het klooster Wyttenhuis gevestigd, dat van buiten de stad naar hier werd overgebracht. De strook die noordelijk van de Bitterstraat is gelegen, heeft ondiepe percelen die aansluiten tegen de vermoedelijk versmalde Kleine Aa. Hier zullen overwegend kleinere huizen gestaan hebben evenals aan de noordoever van de Kleine Aa. De uitleg aan het eind van de 15de eeuw heeft de stad slechts één strook bebouwing opgeleverd. Het belangrijkste element was daar het Broerenklooster, dat in 1465 op nog onbebouwde grond buiten de ommuring gesticht werd. Waarschijnlijk was men toen al van plan de ommuring ten noorden ervan aan te leggen. Dit klooster is het enige te Zwolle dat op maagdelijke bodem is gesticht. Het kenmerkt zich dan ook door een regelmatige ontwikkeling. Het klooster verdeelt de noordelijke bouwstrook in twee delen waarvan het oostelijke aansloot bij de Smeden, het verlengde van de Diezerstraat, en het westelijk deel meer beïnvloed kan zijn geweest door de aanlegkade die we hier langs de gracht vinden en die toegankelijk was door de Vispoort en de Steenpoort. Deze kade vormde een uitbreiding van de aanlegmogelijkheden voor grote schepen, die tot nu toe alleen aan het havenhoofd hadden kunnen meren. Waarschijnlijk was de vaarroute ten noorden van de stad belangrijker geworden dan die er doorheen. De kade en de beide poorten waren door de Roggestraat en Steenstraat rechtstreeks verbonden met het centrum. Opvallend is echter dat de percelen aan deze twee straten weinig diep zijn. De noord-zuid verkaveling overheerst hier. De verkaveling in dit stadsdeel toont middelmatige percelen, waartussen enkele grotere voorkomen.

Stadsbeheer

Het verschil in karakter van de buurten zal mede bepalend geweest zijn voor de vestiging van

nieuwkomers. Toch waren er ook in de middeleeuwse stad maatregelen nodig om een verkeerde groei te voorkomen. Vaak vinden we in de 15de eeuw bepalingen die de groei van vrouwenkloosters beperken. Ook in Zwolle werd in 1449 een dergelijke keur gemaakt, waarbij het Begijnhof, het Caecilia- en het Geertruidsklooster in de stad en de drie kloosters in de voorsteden in hun groei gestuit werden. Merkwaardig is dat daarbij exact vastgesteld werd welke belendingen ze ter afronding van hun bezit nog mochten verwerven. Begrijpelijk is ook, dat men geen mest, puin, bloed of darmen in de Aa mocht werpen. Ook mochten er geen vollers- of ververskuipen in worden gelegd. Verder was het verboden varkens los op straat te laten lopen of deze er op na te houden aan de voorkant van de huizen op de stoep, onder de vensters. De straten moesten aan voor-, zij- en achterkant van de percelen elke zaterdag door de bewoners worden schoongemaakt. Men mocht wel op de stoep voor de huizen zaken ten verkoop aanbieden, maar geen banken zetten over de goot die de stoep van de straat scheidde. Interessant is de keur uit 1571, waarin werd bepaald dat metaalverwerkende beroepen niet in de belangrijkste straten mochten worden uitgeoefend. We leren hieruit ook de minder goede buurten kennen. Smeden, koperslagers, potgieters, messemakers, geweer makers en slotenmakers mochten zich daar „de naberhuijsen daer mede bedorven en de stadt onteert” wordt, alleen vestigen in het laatste deel van de Diezerstraat dat steeds de naam Smeden is blijven dragen, het daarbij aansluitende Eiland tot aan de Broerenkerk, langs de stadsmuur van de Sassenpoort tot aan de Diezerpoort en in een klein deel van de Koestraat, van de Sassenpoort tot aan de Kromme Jacke. Ook bij de westelijke stadsmuur, van de Kamperpoort tot aan de Voorstraat, werden ze geduld. Tevens werd in deze keur bepaald dat de pelsers zich op de Blijmarkt konden vestigen en dat de messemakers in de Luttekestraat mochten blijven. Er zal nog veel historisch onderzoek voor nodig zijn, eer we over een duidelijk beeld beschikken van de verdeling van de beroepen over het stadsorganisme.

De stad in de 17de eeuw

Aan een uitbreiding van de stad schijnt Zwolle na de uitleg van kort voor 1500 geen behoefte meer te hebben gehad, wel aan een betere bevestiging. De zuidkant van de stad bezat een dubbele middeleeuwse muur, waarvoor in het begin van de 16de eeuw nog een derde ommuring was aan-

gelegd, waarbij de Luttekepoort werd afgesloten. Het noordelijk stadsdeel, dat vanouds een minder zware ommuring gehad schijnt te hebben, kwam omstreeks 1600 het eerste in aanmerking voor bevestiging. Aangezien men de doorvaart en aanlegkade niet door bastions kon doorbreken, moest men het verdedigingsstelsel wel ten noorden van het water leggen. Om de voorstad te ontzien, volstond men met een geringe uitbreiding. Een eerste plan uit 1593 van Cornelis Bloemaert toont deze opzet reeds. Bij de uitvoering in het begin van de 17de eeuw gaf men de noordkant niet drie, doch vijf bastions en werd tevens het zuidelijk deel van de stad met bolwerken omgeven.

De doorvaart ten noorden langs de stad was nu geheel in de stad komen te liggen. Men zou hiervan een fraaie gracht van grote breedte hebben kunnen maken, zoals de Hollandse steden te zien gaven, doch aan nieuwe bouwterreinen bestond geen behoefte. De kade aan de noordzijde, nog lang de Dijk geheten, werd eerst zeer geleidelijk volgebouwd met een onregelmatige bebouwing. Bij de huizen behoorden opslagverven aan de waterkant. Een brug tegenover de Vispoort maakte een directe verbinding met het centrum van de stad mogelijk.

Aan de zuidzijde van de gracht veranderde niets. Hoewel de middeleeuwse muur geen verdedigingsfunctie meer had werd hij toch intact gelaten en niet vervangen door een aanlegkade. Over het westelijk deel bleef de middeleeuwse kade toegankelijk door de twee poorten. Eerst tegen het eind van de 17de eeuw begon men hier aan de binnen- en buitenkant van de muur een bebouwing van kleine huisjes met een ver overkragende verdieping aan te brengen. Hoewel ze in verschillende etappes gebouwd zijn, is er toch één model gevolgd. Merkwaardig is dat bij de bouw van deze huizen uitdrukkelijk werd bepaald, dat de stadsmuur intact moest blijven. Ook het oostelijke deel van de muur bleef lang gehandhaafd. Op enkele plaatsen verrezen pakhuizen. Ook werd in de vorm van het Pelserpoortje een enkele incidentele opening naar een aanlegsteiger gemaakt. Het sparen van de oude stadsmuur zal verband houden met de waterkerende functie die deze muur bezat voor het noordelijke deel van de middeleeuwse stad. De overige delen van de middeleeuwse stadsmuur hadden na de aanleg van de aarden wallen hun betekenis geheel verloren. Geleidelijk maakte de muur plaats voor huizen, zodat er rond de gehele oude stad een gordel van muurhuizen ontstond. Waar geen grond achter de muur beschikbaar was, ontstond

den kamerwoningen (Spoelstraat). Bij de Koestraat en Walstraat waren reeds in de middeleeuwen huizen tegen de binnenste stadsmuur gebouwd. Na aanleg van de wallen werd het terrein tussen de muren op den duur bij deze huizen getrokken, waardoor zij uitgroeiden tot zeer royale panden. Deze gordel van muurhuizen was te Zwolle, uitgezonderd het gedeelte langs de Buitenkant, alleen van de binnenzijde te beleven. Het is wellicht daaraan te wijten dat ze minder bekendheid kregen dan die te Amersfoort. De buitenzijde van de stad werd gemarkeerd door de bolwerken met hun molens, waarvan eerst omstreeks 1800 enkele uitgroeiden tot de hoge stellingmolens die ook vanuit de binnenstad zichtbaar waren en die nu helaas verdwenen zijn.

In het inwendige van de stad waren de veranderingen slechts van bescheiden aard. Aan het centrum werd veel zorg besteed. Het kerkhof ten noorden van de Grote Kerk werd in het begin van de 17de eeuw opgeheven. Westelijk van het fraaie ingangsportaal van de kerk verrees in 1605 een nieuwe vleeshal en oostelijk van het portaal, in een zelfde stijl, een nieuwe hoofdwacht (1614). Doordat de Waag in de oude vleeshal op de hoek van Luttekestraat en Voorstraat gebracht werd, kon de overkuizing over de Melkmarkt worden vrijgemaakt. Aan het einde hiervan bouwde men bij het havenhoofd een nieuwe stadspoort in renaissance-stijl. Deze belangrijke entree van de stad won nog meer aan deftigheid, toen men de oude standaardmolen afbrak en kort na 1650 het monumentale pakhuis (later herberg), bouwde, dat thans de naam het „Hopmanshuis” draagt. Alleen de stadskraan behield hier haar oude aspect.

De vele leeggekomen gebouwen van de kloosters en fraterhuizen werden voor allerlei doeleinden gebruikt, hetgeen naar buiten weinig veranderingen bracht. Slechts het grootste complex, het terrein van het Bethlehemklooster werd in 1645 verkaveld, waarbij de Nieuwmarkt werd aangelegd. Deze werd door een nieuwe straat met de Vismarkt verbonden en zodoende aangesloten op de serie markten langs de Grote Aa. Langs dit plein kwam een reeks eenvoudige huizen met trapgevels. Naar de kant van de Sassenstraat ontstonden echter een paar grotere panden.

Door het grote aantal onvolledig gebruikte middeleeuwse gebouwen die in de ruime behoefte van bijzondere instellingen konden voorzien, was het proces van het onttrekken van grote huizen aan de woonbestemming, dat zo typerend was voor de 15de en 16de eeuw, tot staan gekomen

en ontwikkelde zich in omgekeerde richting, aangezien weer gedeelten van kloosterterreinen voor bewoning vrij kwamen. Alleen door hen die geen gebruik konden maken van deze gebouwenvoorraad in overheidshanden werd het bovengenoemde proces voortgezet, zoals blijkt bij enkele R.K. staties, de Lutherse kerk op de hoek van de Blijmarkt en de Koestraat en enkele bejaardenstichtingen.

Er is één verandering in het Zwolse stadsbeeld die zeer tegen de zin van de Zwollenaren tot stand kwam: de ondergang van de hoge 15de-eeuwse stadstoren. Na enkele malen door de bliksem te zijn beschadigd en daarna weer hersteld, stortte de toren na de laatste inslag in 1682 gedeeltelijk in, waarna men de resten heeft gesloopt. Het lijkt of de val van de toren aan het begin staat van de periode waarin het middeleeuwse stadsbeeld geheel zou ondergaan.

De wijzigingen in het stadsbeeld in de 18de en 19de eeuw

Niet de veranderingen in de functies die wij in de 17de eeuw zagen zouden het stadsbeeld wijzigen, doch wel de verandering in de architectonische mode in de 18de en 19de eeuw. Deze trad het sterkste op in een tijdsbestel dat de continuïteit in het gebruik het grootste schijnt. Nu is het opvallend dat de mode niet overal leidde tot hetzelfde stadsbeeld. Reeds in de middeleeuwen werden de gevels van de huizen „in de rij” geheel anders behandeld dan die van de grote huizen. De renaissance-elementen die na 1550 hun intrede doen, vinden wij ook bij het huis in de rij. In de 17de en 18de eeuw blijven voor deze huizen de topgevels in zwang. In de straten met een wijdere verkaveling, waar lange gevels en soms tuinmuren de straat begrensd, ging de lijstgevel overheersen en begon eerst nu een gesloten straatwand te ontstaan.

Behalve de hoofdopzet is ook de uitwerking anders. In het topgevelgebied inspireert men zich duidelijk op Amsterdam. Het begint in de tweede helft van de 17de eeuw met een reeks pilastergevels en zet zich voort in de 18de eeuw met klok- en halsgevels. Daarnaast zijn er veel 18de-eeuwse gevels die door hun groot aantal smalle, dichtbij elkaar geplaatste vensters de skeletbouw van de middeleeuwse gevels volgen. Bovendien werden de oudere gevels vaak niet geheel afgebroken, maar slechts van een nieuwe top voorzien, die dan niet op Amsterdamse voorbeelden teruggaat doch van een eigen vinding is.

In de straten met de lijstgevels ontbreekt ieder

spoor van Amsterdamse invloed, maar ook van het voortleven van de middeleeuwse bouwtraditie. Bij nieuwe gevels kwamen de vensters ver uit elkaar en verschenen nieuwe elementen, zoals kroonlijsten, versierde ingangspartijen en balcon. Duidelijk zien we hier een samenhang met de in de 18de eeuw gebouwde of gewijzigde kastelen en landhuizen in de omgeving van Zwolle (Zwaluwenberg bij Oldebroek en de Havixhorst bij de Wijk). Deze band is begrijpelijk als we bedenken dat vele huizen in de stad de winterwoningen van kasteelgenooten waren.

Tegen het eind van de 18de eeuw begon ook de lijstgevelmethode in die straten door te dringen, die tot nu toe door topgevels gekenmerkt werden. Op het schilderij van de Markt uit 1782 zijn nog slechts enkele lijstgevels te zien. Ook in de Diezerstraat en Sassenstraat vinden we nog enkele lijstgevels uit die tijd. In het begin van de 19de eeuw zette deze verandering zich snel door. Een geheel nieuw stadsbeeld ontstond. Twee elementen voegden zich hierbij: het witpleisteren van gevels en het aanbrengen van winkelpuien met pilasters en kroonlijsten. Hierdoor kreeg men een kleine kroonlijst boven de begane grond en een grote boven aan de gevel. Deze lijsten liet men bij de verschillende huizen zoveel mogelijk op elkaar aansluiten. Doordat de stoepen van hun individuele elementen als luifels en pothuizen werden ontdaan, ontstonden er gevelwanden van een groter eenheid dan vroeger. Het is te begrijpen dat de oude middeleeuwse gebouwen in dit stadsbeeld niet meer pasten. De gevel van het stadhuis werd dan ook verschillende malen gemoderniseerd, zonder dat de indeling van het inwendige ingrijpend gewijzigd werd. De oude stadspoorten werden, op de Sassenpoort na, afgebroken.

De stadsuitbreiding in de 19de eeuw

In de stad binnen de wallen was de mogelijkheid tot het bouwen van nieuwe huizen uitgeput. Het kadastrale minuutplan toont dit voldoende aan. De Tegenwoordige Staat (1801) vermeldt: „doorgaans vindt men er weinig open lugt agter de huizen, en, wanneer men de groote markt, die tamelijk ruim is, uitzondert, niet dan kleine pleinen. De stad is wel betimmerd, het welke haar een vrolyk aanzien byzet. De voornameer plaatsen pralen met groote en schoone huizen: doch men moet de agterstraten doorwandeld en daar het groote getal van zeer kleine woningen gade geslagen hebben, om te kunnen gelooven, dat het geheele getal der huizen op meer dan 1850, en

dat der bewoners op meer dan agtduizend mag gerekend worden”.

Bij de toenemende groei moesten vele nieuwe inwoners gehuisvest worden in de voorsteden, voornamelijk in Assendorp aan de zuid-oostzijde. Hiertegen bestond des te minder bezwaar, daar Zwolle in 1790 tot open stad was verklaard en de vestingwallen aan de stad waren overgedragen. In 1843 woonden er reeds 5 500 mensen buiten de wallen en in drie jaar tijds waren daar 279 woningen bijgebouwd. Daarom wilde men toen de „barrières” zover naar buiten verschuiven, dat ook de voorsteden binnen het belastinggebied zouden komen.

Eerst toen in 1865 het station gebouwd werd, verzezen er aan de bestaande lanen buiten de stad ook villa's voor de welgestelden. Het waren veelal vierkante witte gebouwen, naar Haags model gebouwd. Het schijnt niet zozeer een trek uit de stad te zijn geweest, als wel een uitbreiding van de wijk der welgestelden. Tegenover het station werd de Buitensociëteit gesticht. Na de aanleg van de spoorlijn nam de arbeidersbevolking snel toe, zodat Assendorp uitgroeide tot de eerste arbeiderswijk die in 1901 een herkenbaar element kreeg in de vorm van de grote nieuwe Dominicanerkerk. Eerst omstreeks 1900 begonnen instellingen uit de binnenstad die daar niet konden uitbreiden, zoals ziekenhuizen, scholen en hotels te verhuizen naar de buitenwijken. Door al deze veranderingen was het schilderachtige en dorpsse tuingebied vlak buiten de stadspoorten gewijzigd in onregelmatig gegroeide nieuwe stadswijken.

De oude stad in de 19de eeuw

De stadsuitbreidingen schijnen voorshands op de oude stad niet zoveel invloed te hebben gehad. In het centrum vermeerderde de openbare ruimte, doordat in 1827 het oude kerkhof ten zuiden van de Grote Kerk werd opgeheven en tot een bestraat plein gemaakt. Door het terugleggen van de gevel van het Wijnhuis (1841) werd een betere verbinding met de Sassenstraat verkregen. Doordat de verkaveling van de omgeving niet op het kerkhof gericht was geweest, ontstond nu geen bebouwing die bij het nieuwe plein aansloot. Alleen moesten Wijnhuis, stadhuistoren en school in 1868 plaats maken voor een H.B.S., die een tien vensters brede doodsaai gevel aan het plein bezat en tot 1936 heeft bestaan.

Een andere belangrijke verandering was de overkluizing van de waterlopen van de Grote- en de Kleine Aa, die na 1861 plaatsvond. Waar-

schijnlijk hebben hier kwesties van onderhoud en volksgezondheid een grotere rol gespeeld dan de behoefte aan ruimte. Hoewel er nu een overvloed aan marktruimte in het stadshart verkregen was en de verkoop in de buitenlucht nog zeer gebruikelijk was, hebben we de indruk dat eerst in de 19de eeuw de huizen in de Diezerstraat en aan de Grote Markt in winkels veranderd zijn. Waarschijnlijk ook hebben deze huizen eerder dan die in het zuidelijke deel van de oude stad hun aantrekkelijkheid als deftige stadswoning verloren. Ook zal de industrie (brouwerijen) door schaalvergroting het centrum verlaten hebben, waardoor de winkelfunctie kon gaan domineren.

Aan de rand van de oude stad veranderde er nog meer dan in het centrum. De bolwerken die aan de stad waren overgedragen, werden omstreeks 1840 naar de mode van die tijd in plantsoenen herschapen, die naar de stad zoveel mogelijk werden opengelegd. Dit gaf gelegenheid tot het bouwen van nieuwe gebouwen, zoals het klassieke Paleis van Justitie uit 1844 en de Plantage-kerk uit 1875. Ook werden enkele vroegere bolwerken bebouwd met fraaie huizen. Het ontsluiten van de stadswallen bracht ook de mogelijkheid mee om de Nieuwe Haven, die in de zuidelijke stadsgracht was gevormd na de aanleg van de rechtstreekse verbinding met de IJssel (Willemsvaart 1818), met de binnenstad te verbinden. Hiertoe werd in het verlengde van de Luttekestraat een doorbraak naar het water gemaakt. Toen hier in 1875 een nieuwe brug over de stadsgracht gelegd werd, die de binnenstad met buitenwijken en station verbond, kreeg vooral de Luttekestraat, die eeuwenlang als aanvoerweg was gesloten, een opleving die er toe leidde, dat zij nadien meer gemoderniseerd werd dan de Diezerstraat. Waarschijnlijk is door deze nieuwe verbinding het belang van de Sassenstraat verminderd, hoewel in 1904 de uitgang hier verbeterd werd door het maken van een doorbraak naast de Sassenpoort.

Gedurende de 19de eeuw kon de binnenstad huisvesting bieden aan een aantal nieuwe instellingen. In enkele gevallen boden de terreinen of gebouwen van de oude middeleeuwse gestichten hiertoe de mogelijkheid. Zo werd de O.L.-Vrouwekerk in 1811 weer in gebruik genomen voor de R.K. eredienst, werd op de plaats van het Begijnhof het Odeon in 1814 gesticht en in 1839 en 1868 vergroot, en vestigde zich het R.K. Gesticht van Liefde in 1846 op de plaats van het vroegere Augustinessenklooster.

In veel gevallen echter kwamen de nieuwe ves-

tigingen als vanouds in de woonhuisverkaveling. Merkwaardig is de vestiging van het provinciehuis, nodig omdat Zwolle in 1810 tot provinciale hoofdstad was verheven, in twee huizen in de Diezerstraat. Sinds het ontstaan van het gasthuis vijfhonderd jaar vroeger had deze straat zich door zijn smalle parcellering tegen dit soort indringers verzet. Op dezelfde wijze maakten in 1828 drie huizen aan de Grote Markt plaats voor de sociëteit de Harmonie. In de Nieuwstraat verrees in 1848 de nieuwe R.K. St.-Michaëlskerk in waterstaatsstijl, die op de plaats kwam van een groot huis, waarin de statie die hieraan voorafging was ontstaan. De opvolger van deze kerk, de neogotische Michaëlskerk verrees in 1892 naar de plannen van N. Molenaar in de onmiddellijke omgeving op de plaats van enkele grote huizen. Op eenzelfde wijze kon het terrein voor de nieuwe synagoge in de Schoutenstraat (1899) worden gevonden. Op dezelfde toevallige manier vonden een aantal scholen een plaats in de binnenstad.

De recente ontwikkelingen in de oude stad

De buurten in de oude stad reageerden verschillend op de gevolgen van de stadsuitbreiding. Het noordelijk gebied met het grootste getal aan kleine huizen raakte geheel in verval, omdat in de buitenwijken betere woningen te krijgen waren. De winkelstraten konden zich goed handhaven door de groeiende cityfunctie. Alleen de Melkmarkt stierf af, door de verminderde scheepvaart. Het zuidelijke stadsdeel bleef nog als woongebied in gebruik, hoewel de grootste huizen leeg begonnen te komen. Deze vonden niet alle een goede bestemming, omdat de kantoren zich bij voorkeur vestigden in de grote huizen in de stationsbuurt. Doordat de meeste kantoren buiten de binnenstad kwamen en de in plantsoenen herschapen bolwerken de stad beschermden tegen te veel doorgaand verkeer, bleef de binnenstad gespaard voor grote aantastingen en konden de oude verhoudingen tussen bebouwde en onbebouwde ruimten lang ongewijzigd blijven. Door de groei van de buitenwijken ontstond na 1950 de neiging het oost-west verkeer door de stad te leiden. Eerst had men hiervoor het tracé van de overkluisde Grote Aa op het oog, hetgeen weinig inbreuk op de bebouwing, maar zoveel te meer op het stadsbeeld gemaakt zou hebben. Een incidentele verkeersverbetering aan de westzijde van de stad, die zich langs de verbrede kade aan de zuidwestzijde der Thorbeckegracht voortzette, bracht ernstige schade voor de Buitenkant en de ligging van het Hopmanshuis mee. Men had deze verkeers-

stroom ook langs de Thorbeckegracht verder in oostelijke richting kunnen leiden, doch gaf er de voorkeur aan om dit stadsbeeld te sparen en ontwierp een tracé langs de Kleine Aa. Door het toegenomen verval van dit gebied en door de ontwikkeling van administratieve techniek voor het slopen van oude wijken was deze mogelijkheid die het centrum en de Thorbeckegracht zou sparen ontstaan. Toen dit gebied gedeeltelijk gesloopt was, bleek de behoefte aan de oost-west-verbinding door de oude stad geheel te zijn vervallen. Het westelijke deel van het vroegere doorbraakgebied werd nu naar de nieuwste inzichten bestemd voor uitbreiding van de woonfunctie in de kern, waardoor te elfder ure nog een aantal voor sloping bestemde panden gered kon worden en de Steenstraat en het A-plein niet geheel verloren gingen. Het oostelijk deel werd gebruikt voor parkeerruimte en voor het vestigen van een aantal grote winkeleenheden die in de Diezerstraat geen plaats konden vinden. Dit werd mogelijk door het afbranden van het Weeshuis en het slopen van de neo-gotische Michaëlskerk. Ondanks deze ontlasting blijft het de vraag hoe de Diezerstraat zich zal ontwikkelen. De neiging tot het samenvoegen van panden blijft groot. Ook het verwijderen van het benedendeel van de straatwand tussen de tot voetgangersgebied gemaakte straat en de bebouwing, doet alle nuances in verloop van rooilijn te niet en tast het profiel en het perspectief van het historische straatbeeld ernstig aan. Tussen de oude kelders en de bovenbouw van de huizen ontstaat een zone die weinig meer gemeen heeft met de oude structuur. Ook de noordrand van het saneringsgebied, waar de fragmenten van de oude stadsmuur tesamen met de oude en nieuwe bebouwing de zuidwand van de Thorbeckegracht zullen moeten gaan vormen zal veel zorg vereisen. Een vraag blijft daarbij in hoever deze stedelijke omgeving een ruïneachtige afwerking van muur en poortgedeelten verdraagt.

SUMMARY

ZWOLLE: CITY PLAN AND DEVELOPMENT

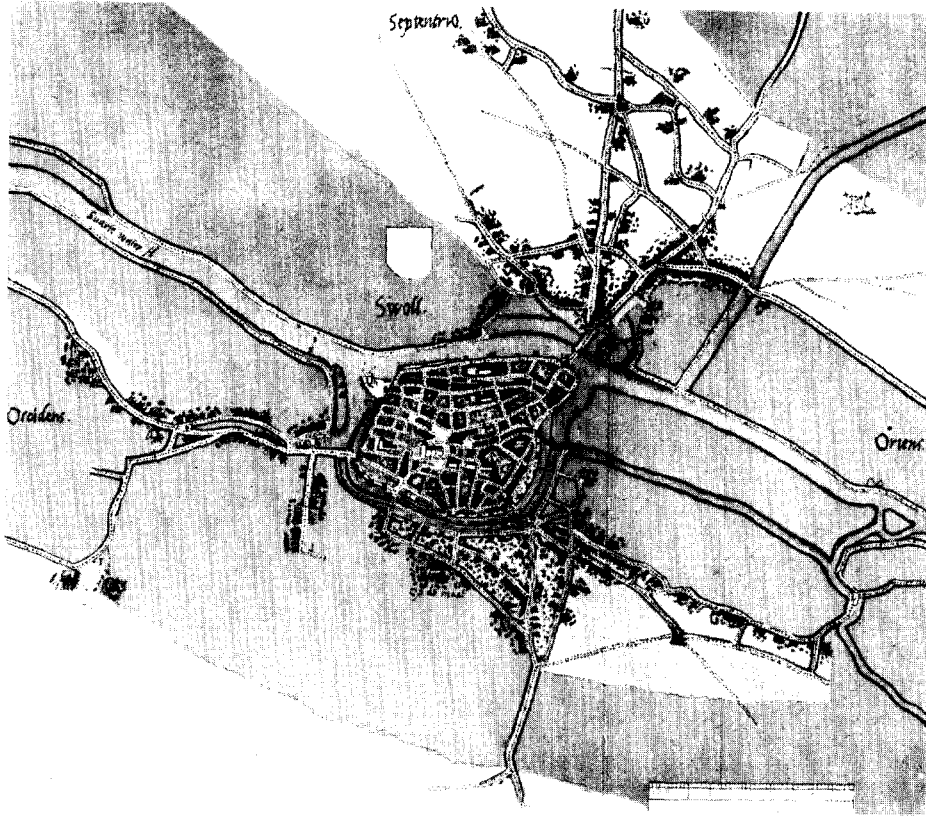
Zwolle started as a settlement on a sandbar in the bed of a small river which emptied into the Zuiderzee. Sea-going ships could not go beyond this point, where a major road carried traffic further eastward. In the eleventh century a church was built close to the crossing of the river. Little is known about the growth of the town in the following period, and only the limited en-

In het zuidelijke stadsdeel nam het stadhuisprobleem reeds van het begin van de eeuw een centrale plaats in. Plannen tot het bouwen van een nieuw stadhuis op de plaats van het oude vonden geen doorgang. Tenslotte verwierf de stad in 1912 de villa Eekhout (1868) met haar fraaie tuin buiten de singelgracht tegenover de brug voor de Luttekestraat gelegen, met de bedoeling hier een nieuw stadhuis te bouwen. Ook dit plan is niet doorgegaan en door de geleidelijke verzwakking van het zuidelijke stadsdeel bleek het tenslotte mogelijk het stadhuis ter plaatse uit te breiden in een omvang, waarvan men vroeger nooit heeft durven dromen. De schaalverschillen met de omringende stadsstructuur kwamen daarbij zeer sterk naar voren. Zij lijken aan de zijde van het Kerkplein gemakkelijker oplosbaar dan aan die van de Sassenstraat en Goudsteeg. Om de overgang met de oude bebouwing te verzachten heeft men in het laatste stadium besloten de oude Weeme te handhaven en de westwand van de Praubstraat te ontzien. Tevens worden in de omgeving het Fraterhuis en het gotische huis Goudsteeg 17 hersteld.

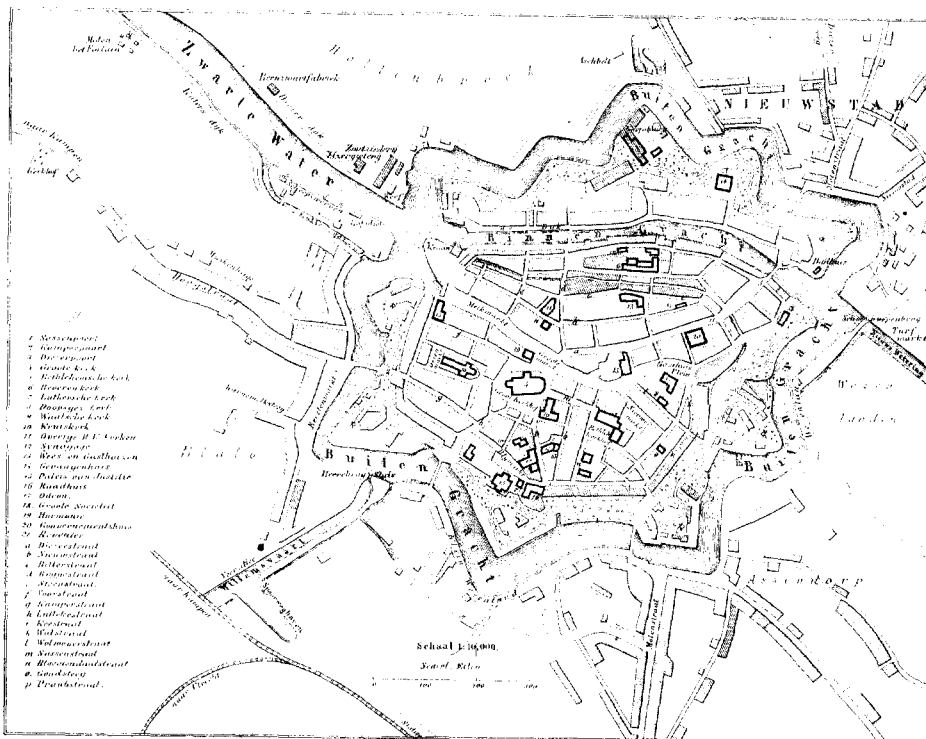
Het kan zijn dat de aanwezigheid van het stadhuis het mogelijk zal maken voor de grote huizen in deze buurt een betere bestemming te vinden dan anders het geval zal zijn. Toch is het zuidelijke stadsdeel niet te behouden als de woonfunctie verder achteruit zou gaan. Het is dan ook dringend noodzakelijk, dat hier meer individuele woonhuisrestauraties tot stand komen, want ondanks alle ingrepen is het nog een van de mooiste oude wijken die wij bezitten.

Tijdens de excursie van de Bond zullen we Zwolle aantreffen als stad in verbouwing, waarvan het geschonden stadsbeeld aan sommige delen van Amsterdam doet denken. Naar de toekomstige situatie kunnen we, al naar onze persoonlijke instelling, hoopvol of bevreesd uitzien.

largements dating from around 1500 and 1600 are historically documented. It is clear, however, that it was composed of highly divergent districts throughout its history. The central area was occupied by the Grote Markt, which originated on space provided by the covering over of the watercourse and the Diezerstraat. This district is characterized by rather narrow and deep lots of

Afb. 1. Plattegrond van Zwolle en omgeving door Jacob van Deventer, 3de kwart 16de eeuw.

Afb. 2. Plattegrond van de stad Zwolle in 1867 uit Kuypers Gemeente Atlas.

ZWOLLE, STADSPLAN EN BEBOUWING

Afb. 3. Stadsplattegrond van Zwolle naar het kadastrale minuutplan. (Tekening Rijksdienst voor de Monumentenzorg, P. G. Meijer 1974).

similar dimensions. To the north there is a district with mostly small houses. To the south is a slightly higher lying part of the town with a very different pattern. Here, the direction taken by the streets and the lotting are irregular, and this district has many large town houses built by the aristocracy and religious institutions.

The various districts have a different history, even with respect to art history. The district with the small lots, in which trade and industry probably predominated, followed the example of Amsterdam in the choice of house-building. The district in which the large town houses of the chateau owners were to be found showed a relationship with the architecture of the country manors.

The differences between the various districts

can also be distinguished in the more recent development, which began with the major growth of the town in the last century. The northern area deteriorated progressively, because better houses could be obtained beyond the limits of the old city. The centre with the Grote Markt and the Diezerstraat was over-exploited for retail shops and was allowed to expand into the demolished northern district. In the very important southern district the large houses in particular lost their original function, but the deterioration was still superficial and could be reversed by individual restorations. Unfortunately, the plans of the municipal authorities for new buildings in this historically very important area created many additional problems for which it is not yet clear whether a solution can be found.

DE GOTISCHE HUIZEN VAN ZWOLLE

R. MEISCHKE*

Het woonhuisonderzoek

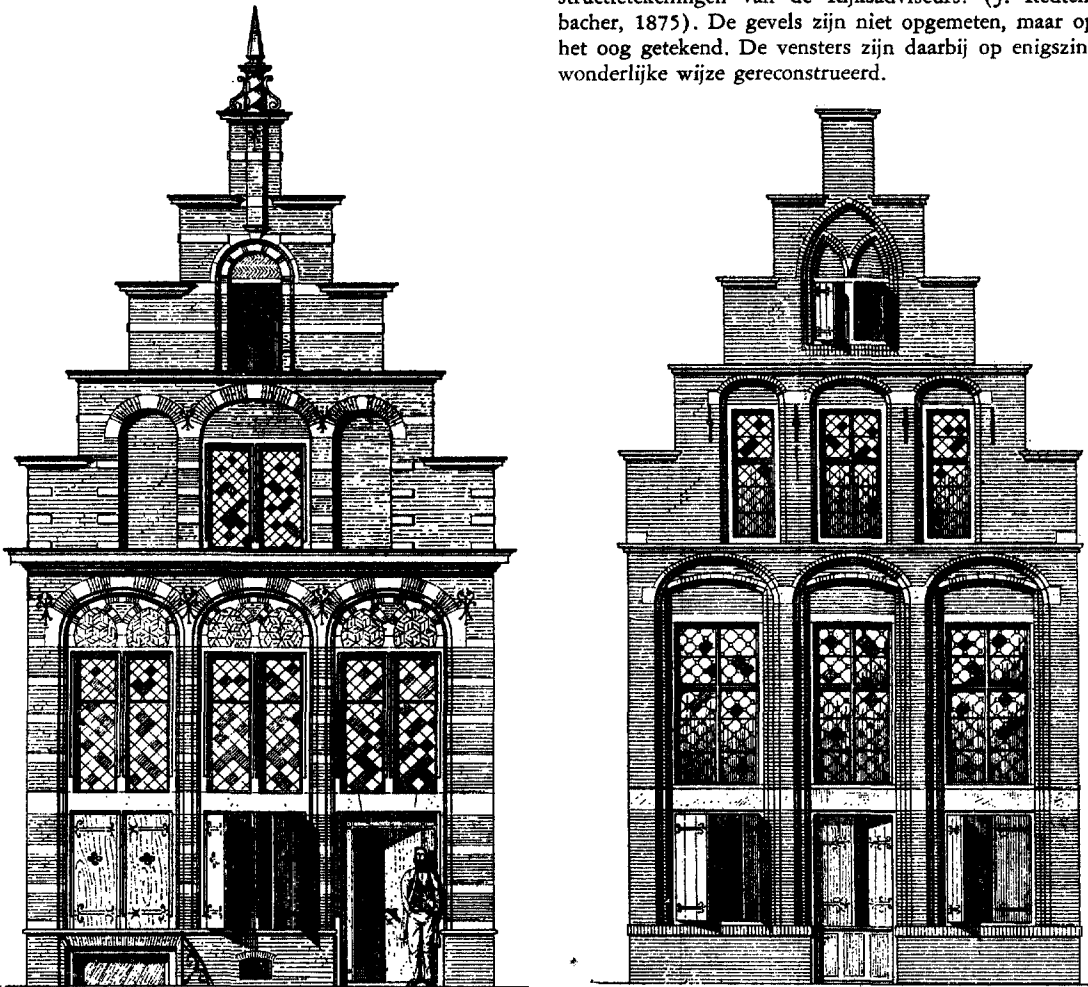
Honderd jaar geleden begonnen de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst met hun moeizame taak, belangstelling te wekken voor de oude bouwkunst. Ook Zwolle kreeg hun aandacht. Reeds in 1875 stelden ze een restauratieplan voor de Grote Kerk op, dat van 1882-1893 werd uitgevoerd. In 1876 zonden zij een restauratievoorstel voor het Reventer, een onderdeel van het vroegere Bethlehemklooster, naar het stadsbestuur. Dit voorstel werd echter terzijde gelegd. Hun tekenaar Redtenbacher die beide objecten in tekening bracht, blonk niet uit door nauwkeurigheid. Zowel zijn hoogtevrees als de afwezigheid van steigers maakten dat vele maten op het oog werden ingetekend. Toch beperkte Redtenbacher zich niet tot de objecten waarvoor hij naar Zwolle gezonden was. Enkele aardige geveltjes aan de Luttekestraat, tegenover de Grote Kerk, werden door hem op papier vastgelegd. Dat hij daarbij niet de bestaande toestand weergaf, maar een reconstructie tekende, zal toen niemand hem kwalijk genomen hebben. Het was echter gelukkig voor hem, dat zijn opdrachtgevers in Den Haag niet over foto's beschikten, want dan zouden zij deze tekeningen niet hebben afgebeeld in hun eerste jaarverslag (fig. 1). Het bijschrift daarbij toont de goede bedoelingen: „De mededeelingen van de Rijksadviseurs zullen niet alleen de grotere monumenten van het land betreffen, maar ook de kleinere bouwwerken en inzonderheid de woonhuizen van vroegeren tijd” en verderop: „De hoogte waarop de beschaving van een volk staat en de werken van kunstzin, die het bezit kunnen niet gekend worden, wanneer men verwaarloost het woonhuis van den eenvoudigen burger, de woning van den landbouwer te aanschouwen”. Reeds spoedig luwde dit enthousiasme. Redtenbacher kreeg zijn congé wegens zijn frauduleuze opmetingstechnieken, en het zou blijken, dat de restauraties van woonhuizen in ons land nog moeilijker op gang te krijgen waren dan die

* Het onderzoek van de zich thans in restauratie bevindende huizen Goudsteeg 17 en Nieuwstraat 55 en van het raadhuiscomplex werd verricht door ir. G. Berends.

van de voor openbaar gebruik bestemde gebouwen. Het lukte dan ook vrijwel alleen, wanneer ze voor een bijzonder doel werden aangekocht. Nu was de neiging tot restaureren in Zwolle niet groot. Buiten het herstel van de Grote Kerk en de neogotische uitbreiding van de O.L.-Vrouwekerk (1887-1889) gebeurde er niets. Door de initiatieven van Hoefer werd de Sassenpoort in 1893 aan het Rijk overgedragen, gerestaureerd en bestemd voor het Rijksarchief in Overijssel. Ook de Librije van het Broerenklooster verwierf in 1900 de status van Rijksgebouw en werd hersteld. Het fraaie huis Melkmarkt 41 werd in 1902 door het Rijk gekocht met de bedoeling het te slopen en ter plaatse een nieuw postkantoor te bouwen. Hoefer wist dit plan te verijdelen. Het huis bleef behouden en werd door het Rijk verhuurd aan het Provinciaal Overijssels Museum. Wanneer we de restauraties bezien van de andere Zwolse objecten die in Rijksbezit waren en die van het gotische huis in Kampen dat vrijwel tegelijk met het huis aan de Melkmarkt door het Rijk werd aangekocht, dan valt het op dat men zich bij het herstel van het huis aan de Melkmarkt te Zwolle zo terughoudend heeft gedragen. Was het zuinigheid of wijs inzicht, dat ons behoed heeft voor een volledige reconstructie van de 16de-eeuwse toestand? Het schijnt of met het herstel van het huis aan de Melkmarkt een periode van grotere aandacht voor het Zwolse woonhuis aanbreekt. In 1907 lukte het Hoefer het Karel V-huis te behouden door het te laten aankopen door de Hervormde Gemeente. Na vele plannen tot sloping werd het Reventer in 1915 door de stad ingrijpend hersteld en ingericht tot school. Van betekenis was het zeker, dat nu ook de stad Zwolle met de restauraties ging meedoen en dat niet langer alle initiatieven van buiten af moesten komen. Na de eerste wereldoorlog schijnt de activiteit op het gebied van verbouwen en vernieuwen van woonhuizen op te leven. Het Rijkscommissielid Hoefer en de Rijksarchivaris Schoengen zijn zeer waakzaam en weten een goed samenspel te bereiken met de vernieuwde Monumentenzorg. Er is dan één belangrijke zaak die slaagt, het herstel van de gevel Melkmarkt 10 in 1919. Dit huis

DE GOTISCHE HUIZEN VAN ZWOLLE

Fig. 1. Luttekstraat 16 en 14; schaal 1 : 100. Reconstructietekeningen van de Rijksadviseurs. (J. Redtenbacher, 1875). De gevels zijn niet opgemeten, maar op het oog getekend. De vensters zijn daarbij op enigszins wonderlijke wijze gereconstrueerd.

was aangekocht door de n.v. Twentsche Courant en Handelsdrukkerij met de bedoeling er kantoor en bedrijf te vestigen. Men wilde aan de gevel een en ander opknappen, maar was welwillend genoeg om een restauratie te dulden, wanneer het Rijk de extra kosten voor zijn rekening nam. Het restauratieplan werd opgesteld door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. De toezegging van de subsidie volgde snel. Desondanks waren er vele besprekingen nodig om alle problemen op te lossen: de vraag of de Staten Generaal de subsidie die op het eerstkomende begrotingsjaar geboekt was zou goedkeuren en de kwestie van de f 150,— die de voorfinanciering zou kosten, een probleem dat opgelost werd door de aannemer later te betalen. Tenslotte bleef er nog de hinderlijke middenstijl in de etalage, die echter door

het rijk als bindende voorwaarde voor subsidieverlening gesteld werd. Bij de uitvoering liep veel tegen. Er kwam meer gotiek voor de dag in de vorm van het verminkte fries boven de begane grond. De kosten liepen uit van f 3800,— tot f 11 521,98 en werden geheel door het Rijk vergoed. Het is duidelijk dat onder deze omstandigheden de restauratie zich moest beperken tot de gevel. Het huis werd zelfs niet eens opgemeten. Wel werden enkele plafondschilderingen die voor den dag kwamen gefotografeerd. We weten niet waar zij zich precies bevonden, vermoedelijk in de zaal op de verdieping, waar men zich gedwongen zag wat aan de eerste balken te doen. Een dergelijke moeizame en kostbare restauratie is meestal geen reclame en in diezelfde tijd konden dan ook alleen een aantal huizen gedocumen-

teerd worden, die gesloopt werden. Bij het grote huis Nieuwstraat 33 werden in 1919 de oude balken uit gebroken, waarvan de beschildering fotografisch werd vastgelegd. In hetzelfde jaar kwam bij de vernieuwing van het huis de Halve Maan, Ossemarkt 27, een wandschildering van een „Wildeman” voor de dag, waarmee het nogal ongelukkig afliep. Na blootgelegd en teveel opgehaald te zijn werd er een calque van gemaakt die naar Monumentenzorg werd opgestuurd dat daarna alle kosten vergoedde. De mogelijkheid van een restauratiesubsidie, die in het vooruitzicht werd gesteld, leidde evenwel niet tot het beoogde doel. In hetzelfde jaar 1919 ging het aardige huis Voorstraat 11 verloren, waarvan door de architect Schepens van Monumentenzorg een goede foto gemaakt werd.

Een belangrijk werk vormde het herstel van de Weeme in 1924, die werd ingericht voor en uitgebreid tot politiebureau. De opvattingen van de dienst Gemeentewerken die de leiding over het werk had, zijn er duidelijker in terug te vinden dan de toenmalige Rijksinzichten in het restaureren. De belangrijke serie 15de-eeuwse muurschilderingen tegen de blinde noordgevel kon echter met Rijks subsidie worden hersteld. Zij zijn nadien helaas toch ten gronde gegaan.

Het moet er omstreeks 1920 op hebben geleken of met het herstel en de documentatie van woonhuizen te Zwolle een begin was gemaakt. Het ontdekken van plafondschilderingen en muurschilderingen in korte tijd in vier panden was uiterst hoopvol. Opvallend is dat er daarna niets meer gebeurde. Was het omdat de steunpilaren Hofer en Schoengen wegvielen, waren de crisis en de oorlog er de oorzaken van of was de Monumentenzorg te veel verzand in de grote objecten? In elk geval lagen de bemoeiingen met de Zwolse huizen stil tot omstreeks 1960. Toen barstte de sloopwoede in volle hevigheid los in het kader der stadvernieuwing en kwamen de restauraties maar moeizaam op gang. Helaas werden de slooppanden niet gedocumenteerd en ook bij de verbouwingen en restauraties bleven de waarnemingen incidenteel en beperkt. Veel verder zijn we dan ook met onze inzichten in de Zwolse woonhuizen niet gekomen. Vooral de indeling en het gebruik van de huizen blijft nog een duister punt. Elementen die voor het vaststellen van de oorspronkelijke indeling van belang zijn, zoals trappen, rookkanalen en oude tussenwanden werden weinig gevonden. Opmerkelijk is ook dat, behoudens de midden-17de-eeuwse zolderschildering in Koestraat 8, er geen ontdekkingen meer

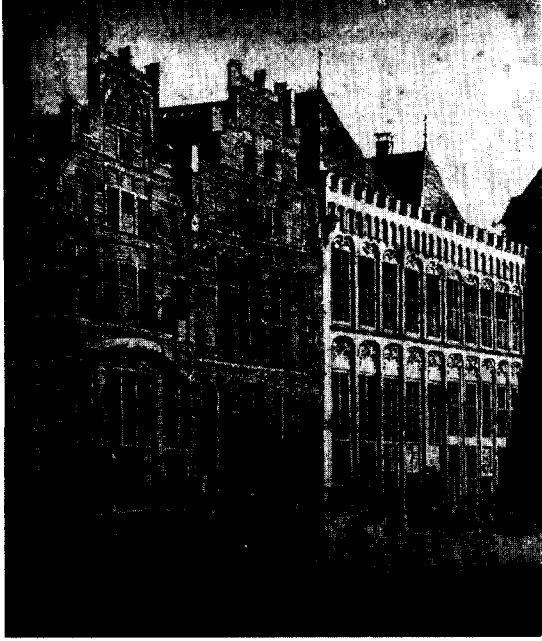
op dit punt gedaan zijn. Vermoedelijk is er sinds 1920 zoveel aan het inwendige van de huizen verbouwd, dat er niet veel meer van oude pleisterlagen en balkenzolderingen over is. Slechts op één punt is ons inzicht iets vergroot, namelijk de wijze waarop de huizen gebouwd waren. Met dit aspect zullen we dan ook beginnen.

De bouwvoorschriften

De verste blik in het verleden van het Zwolse woonhuis gunnen ons de bepalingen over het bouwen, opgenomen in de stedelijke keurboeken, die hier de naam „stadboeken” dragen. Het oudste van de drie stadboeken gaat terug tot de eerste helft van de 14de eeuw, het tweede tot omstreeks 1400 en het derde tot het begin van de 15de eeuw. Deze stadboeken bevatten dezelfde bepalingen in een steeds uitvoeriger redactie. Slechts op enkele punten, zoals de hoogte van de huizen, de constructie van de goten en de eisen die aan de dakbedekking werden gesteld, is er een ontwikkeling te constateren.

Een verband tussen de grote stadsbrand van 1324, waarbij vrijwel alle woonhuizen verloren zouden zijn gegaan, en het oudste keurboek, dat de bepalingen bevat die ten tijde van de herbouw moeten hebben gegolden, vinden we nergens. De artikelen over brandbestrijding zijn summier. We vinden slechts de gebruikelijke bepalingen, dat een brand direct bekend gemaakt moest worden en dat de stad het recht had huizen om te laten trekken om de brand te stuiten (I; 6, 7). Ook hier mochten nieuwgebouwde huizen of bestaande huizen, die in tweeën gedeeld waren, niet smaller zijn dan 14 voet. Was dit laatste wel het geval dan mocht er geen vuur in branden (I; 37). In het tweede stadboek wordt deze bepaling over de minimum breedte uitdrukkelijk beperkt tot houten huizen (II; 251).

Het is duidelijk dat bij de herbouw na de brand van 1324 het houten huis nog als het meest normale werd beschouwd. Ook werden de rieten daken nog gedoogd. Het oudste stadboek bevatte nog slechts één bepaling die tegen rieten daken gericht was. Wanneer men een stenen huis met een verdieping verhoogde, moest men het „veelich” dekken (I; 50). In een aanvulling op het oudste stadboek wordt het verboden om nieuwe gebouwen een onveilige dakbedekking te geven, waaraan een latere hand heeft toegevoegd, dat alleen pannen en leien gebruikt mochten worden (I, A 16). In deze vorm werd de bepaling in de latere stadboeken opgenomen (II; 248). In een toevoeging van 1463 aan het derde stadboek

Afb. 1. Fragment van een tekening van C. Pronk. Rechts raadhuis en wijnhuis met één gevel (1448). Links twee gotische woonhuizen, sinds het midden van de 15de eeuw deel uitmakend van het raadhuis.

Afb. 2. Detail van een tekening van A. Beerstraten. Huizengroep aan de oostzijde van de Grote Markt—hoek Oude Vismarkt in het midden van de 17de eeuw.

Afb. 3. Fragment van een schilderij door D. van Elten. Groep huizen aan de noordzijde van de Grote Markt in 1782. Rechts hoekhuis aan de Roggestraat.

DE GOTISCHE HUIZEN VAN ZWOLLE

Afb. 4. Voorstraat 11, voor de afbraak in 1919. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 5. Diezerstraat 2—hoek Grote Markt, na restauratie in 1967. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 6. Drie Trommetjessteeg (Eiland) bij de Waterstraat. Zijgevel met overkraging aan steeg tussen huizen. (Foto H. Dijkstra).

werd bepaald, dat men een huis met een rieten dak niet met nieuw houtwerk mocht repareren. Slechts de latten, goten en boeiplanken mochten worden hersteld en de rieten daken worden gestopt. (III; 7 : 21).

In de IJsselsteden en te Zwolle schijnt men de verstening van de stad in de middeleeuwen niet zozeer bevorderd te hebben door het verbieden van de houten huizen, doch meer door het stimuleren van het bouwen van gemene stenen muren. Ook in de Zwolse stadboeken ontbreken bepalingen die het bouwen van houten huizen tegengaan en ook hier valt de volle aandacht op de gemene muur. Reeds in het eerste stadboek vinden we een uitgebreide rubriek: „Dit is van steenwerke te timmeren” (I; 50), die als tegenhanger heeft de korte bepaling: „Dit is van timmeringe van husen” (I; 37). In deze laatste bepaling wordt alleen de maat van 14 voet vastgesteld, die volgens het tweede stadboek alleen betrekking had op houten huizen. De veel uitvoeriger bepalingen over de „steenwerke” betroffen uitsluitend de gemene muren.

Wij mogen hieruit niet de conclusie trekken, dat gemene wanden van hout of van vakwerk onbekend waren. In onderling overleg zullen twee burens deze waarschijnlijk wel hebben mogen maken. Ook het bouwen van gemene muren was in geen enkele stad verboden. Het was mogelijk, wanneer twee burens hierover overeenstemming konden bereiken. Het bijzondere van de keuren te Zutphen, Zwolle en Kampen was, dat daar ook een gemene muur gebouwd mocht worden als één van beide partijen het verkoos. Bovendien werd de partij die niet vrijwillig meewerkte ook nog gedwongen aan het werk mee te betalen. Het valt te begrijpen, dat aan een dergelijke regeling veel haken en ogen zaten, waardoor de keurboeken deze kwestie zeer uitvoerig moesten regelen.

Het voordeel van een gemene muur of wand bestond daarin, dat er geen druipstrook tussen de huizen nodig was. Tevens kon men met een zijwand minder volstaan, waardoor het bouwen goedkoper werd en de huizen breder. Vooral bij de smalle percelen, waar de huizen aan elkaar grensden, speelde dit een rol. Door het bouwen van gemene stenen muren mogelijk te maken tegen de zin van de eigenaren van de belendingen in en deze in de helft van de kosten te laten meebetalen, schiep men een zo voordelige regeling voor iedereen die wilde bouwen, dat er nadien waarschijnlijk weinig huizen met houten zijwanden meer gebouwd zijn. De eigenaar van de belending moest gedogen, dat een deel van zijn

erf door de muur van zijn buurman bebouwd werd. Wanneer zijn huis dicht bij de erfscheiding stond en een houten zijwand bezat, moest hij toestaan, dat deze wand werd opengebrouwen, zijn balken werden gestut en de nieuwe muur als het ware in zijn huis werd opgetrokken. Wanneer hij reeds een stenen zijwand bezat, die niet gemeenschappelijk was, mocht zijn bouwende buurman de druipstrook buiten de muur en de helft van de muur aankopen en gebruiken (I; 50. II; 243).

Van zeer veel belang is de grootte van het muurgedeelte dat door de eigenaar van de belending moest worden meebetaald. In principe was deze gehouden de helft van de muur te betalen. Er werd echter een onderscheid gemaakt in een deel dat moest worden betaald bij het bouwen van de muur en een deel dat eerst later behoefde te worden voldaan, op het moment dat het ook daadwerkelijk door de eigenaar van de belending als zijmuur voor zijn huis werd gebruikt. Het gedeelte dat ineens moest worden voldaan hield niet direct verband met de afmetingen van het belendende huis. Ook wanneer het belendende perceel onbebouwd was of wanneer er een klein huis stond, moest een muurgedeelte dat voor een normaal huis nodig geacht werd terstond worden vergoed. In het oudste stadboek wordt de hoogte van het deel dat direct half moet worden betaald omschreven door: „dat zijn nabuer daer vp balken moghe”. In een latere kanttekening wordt dit vastgesteld op 12 voet. In een bepaling die aan dit eerste stadboek werd toegevoegd wordt deze hoogte bij onbebouwde erven vastgesteld op 14 voet (I; 40). In het tweede stadboek liggen deze maten hoger. Wanneer men naast een huis met een rieten dak bouwt, moet de eigenaar van dat huis tot 14 voet hoogte in de muur meebetalen. Bij onbebouwde erven is de eigenaar van het belendende perceel gehouden tot een hoogte van 16 voet de helft van de kosten te vergoeden. In de lengte van het direct mee te betalen gedeelte komt geen verandering. Alle stadboeken omschrijven deze als „tusschen vier roeden en ene”. Deze maat van vier roeden komen we ook te Kampen tegen. Zoals we nog zullen zien, gold er te Zwolle op een afstand van vier roeden van de straat een andere regeling voor de gemene muur. Het normale huis schijnt niet langer dan vier roeden (ca 16 m) geweest te zijn. Minder dan een roede diep was een fatsoenlijk huis ook niet. Wanneer men dan ook voor een aanbouw een gemene muur bouwde die korter was dan een roede behoefde

de buurman hierin niet mee te betalen. Een muur tussen de een en vier roeden lang moest hij direct half betalen, ook al gebruikte hij hem niet of gedeeltelijk. Alle delen van de muur die buiten het hier omschreven, direct te vergoeden gedeelte vielen, behoefden pas te worden betaald, wanneer de eigenaar van de belending ze ook ging gebruiken. Hiertoe behoorden de kelder, de verdieping en het muurwerk achter de vier roeden. Het tweede stadboek legt de prijs daarvoor vast. Voor muren van grote steen moesten zes schilden de duizend verwerkte steen worden betaald, voor muren van middelsteen vijf schilden en voor muren van kleine steen vier schilden per duizend steen (II; 255).

De eerste stenen huizen schijnen veelal geen verdieping te hebben bezeten. Dit blijkt uit de bepalingen over de verhoging van een gemene muur. De niet bouwende partij behoefde pas zijn helft te betalen, wanneer hij zijn huis hoger optrok. Hij moest echter toestaan, dat de gemene goot werd opgenomen en zelf een nieuwe goot binnen de gemene muur leggen. Voor zover deze nieuwe goot hoger kwam te liggen dan de oude werd hij medegebruiker van de verhoogde gemene muur en moest hij daarin mee betalen. Ook hier zien we weer een buitengewone bevoorrechtiging van de bouwende partij met het doel de aanleg van gemene muren te bevorderen.

In 1356 werd aan het oudste stadboek toegevoegd, dat na de verhoging van een huis beide partijen hun water op eigen erf moesten afleiden. Het hoger opgetrokken huis moest dus ook een goot aan de binnenzijde van de gemene muur krijgen. In het tweede stadboek schijnt een einde te worden gemaakt aan de gemene goten door de bepaling dat iedereen zijn water op eigen erf moest leiden. Gemene goten, die vroeger gelegd waren, mochten blijven liggen totdat een van beide huizen vernieuwd werd (II; 241). Een apart geval deed zich voor wanneer men „achter steenwerc timmeren wil van der straten”. Hiermee kan een stenen achterhuis of achterkamer bedoeld zijn, maar ook een huis met onbebouwd voorerf. Ook hier mocht de muur op de erfscheiding worden gebouwd. Voor zover hij achter de grens van vier roeden bleef, behoefde de buurman er niet aan mee te betalen. Er behoefde daar geen goot te worden gemaakt en de buurman moest dulden, dat de drup op zijn erf viel. Hij had echter het recht de muur tegen betaling te gebruiken, waarna ieder voor zich zijn water moest afleiden. Waar tussen de huizen een onbebouwde steeg was, gold dezelfde regeling. De

eigenaar van de steeg moest gedogen, dat de muur half op zijn erf kwam en dat de drup op zijn grond viel. Hij hoefde de gemene muur echter pas te betalen, wanneer hij hem kon gebruiken.

Dat de huizen in de loop van de 15de eeuw hoger werden, voornamelijk doordat een verdieping steeds algemener werd, blijkt uit een der „Nye Averdrachten” uit 1471, waarin werd vastgesteld, dat op elke 25 vuursteden een ladder van 24 voet en drie emmers aanwezig moesten zijn. De ladder diende om de daken van de huizen te kunnen bereiken. Uit het geringe aantal emmers dat hier in verhouding tot andere steden wordt voorgeschreven menen wij te mogen concluderen, dat Zwolle reeds toen voor het grootste deel een stenen stad was.

Muren, kelders, balken en daken

De gemene muren die we uit de keuren leren kennen, vinden we overal in de stad terug. De smalle tussenruimten voor de osendrop, die wij in andere steden zo vaak aantreffen, ontbreken hier volledig. Steegjes tussen de huizen komen in de omgeving van de Grote Aa wel voor, maar talrijk zijn ze niet. Bij de huizen in de rij was meestal het erf volledig bebouwd. Over het algemeen waren de huizen vrij breed, in de hoofdstraten tot 8,5 m. Huizen van de minimum breedte van 14 voet komen we daar nauwelijks tegen. Van de wijze waarop de muren gebouwd waren, is nog weinig bekend. Spaarbogen troffen we nog niet aan. Soms komen op de verdieping muurdammen onder de balken voor (fig. 2 en 3), terwijl bij de borstwering van de zolder zwaardere muurgedeelten naast de kappoten worden aangetroffen.

De meeste grote huizen zijn in het bezit van een kelder. De kelders lagen diep, zodat de beganegrondvloer van de huizen vrijwel gelijkstraats lag. Vooral in de omgeving van de Grote Markt en in de Diezerstraat, waren naar het schijnt veel kelders, gedekt door een houten balklaag. De meeste kelders bezaten echter bakstenen gewelven. Er werd gebruik gemaakt van verschillende typen van overwelling. Deze verschillende wijzen van overwelfen volgen elkaar niet op, doch komen althans in de 15de eeuw, naast elkaar voor. De tongewelven zijn in de minderheid. Door insteekgewelven opzij maakte men de zijkant van de kelder hoger en werd de gewelfdruk op enkele punten geconcentreerd. We vinden deze keldervorm soms bij huizen van grote breedte, zoals het Meentehuis uit de eerste helft van

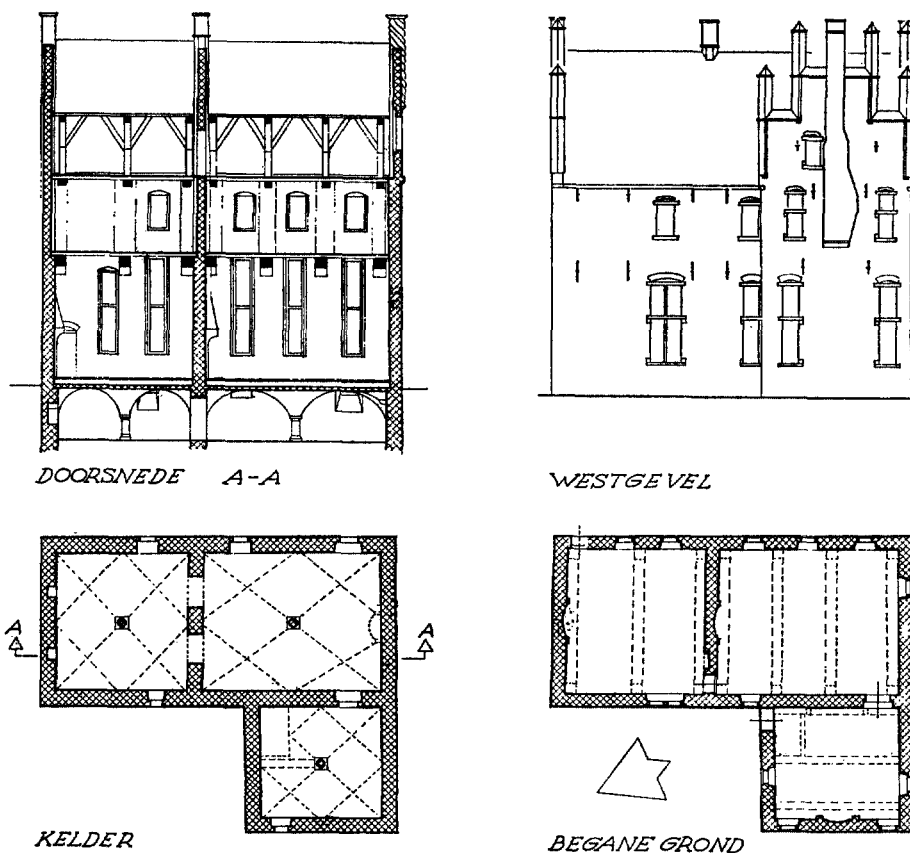

Fig. 2. Goudsteeg 17; schaal 1 : 300. Reconstructie naar opmetingstekening van de afdeling Monumentenzorg van Openbare Werken Zwolle (1973). Getekend is het oorspronkelijke 15de-eeuwse huis, ontdaan van zijn latere aanbouwen. De keldergewelven, de balklagen en de kappen zijn vrijwel gaaf bewaard gebleven. De moerbalken zijn thans overal van hun consoles beroofd. De vijf beeldhouwde consoles van de kleine kamer in de hoofdvlugel zijn elders bewaard gebleven. Van de meeste vensters zijn belangrijke gedeelten over. Op de verdieping rusten de moerbalken merendeels in muurdammen. Hier waren alleen luikopeningen. Stookplaatsen hebben hier steeds ontbroken. Alleen de kamer in de uitbouw had twee lichtvensters en een schouw. De drie topgevels zijn beroofd van hun trappen. De aanzetten van de overhoeks geplaatste beneden-pinakels zijn bij alle drie bewaard, evenals de aanzetstenen voor de tussenpinakels bij de zuidelijke topgevel. Deze laatste heeft nog een getordeerde middenpinakel, waarin een rookkanaal. De getekende topgevel is een reconstructie. De ronde schoorsteen in het midden (op achtzijdige voet) is nog intact. De plaats van de oorspronkelijke hoofdingang en van de trap staat niet vast. Een gedichte sparing in het keldergewelf en een raveling in de balklaag daarboven zouden kunnen wijzen op een trap in de linker achterhoek van de uitbouw. Restauratie begonnen in januari 1974. Tekening Rijksdienst voor de Monumentenzorg (J. J. Jehee) 1974.

de 15de eeuw (fig. 6). De woonvleugel van het Hof van Ittersum (Sassenstraat 31) uit dezelfde tijd heeft een soortgelijke gewelfvorm.

Bij een ander systeem rusten segmentboogvormige gewelfvelden op dwarse gordelbogen. Een monumentaal voorbeeld hiervan vinden we bij de keldergewelven onder de raadzaal die in 1448 tot stand kwamen. Soms overspanden de gordelbogen niet de hele breedte ineens, maar was er

een middensteunpunt met een kleinere boog aan weerszijden. Het meest linkse woonhuis dat in het stadhuiscomplex schuil gaat en van kort voor het midden van de 15de eeuw kan dateren, bezit dit soort gewelven. Een enkele maal is deze boogstelling in de lengterichting van het huis geplaatst, zodat ook de segmentboogvormige gewelven in deze richting lopen (Praubstraat 19). Dit soort kelders op gordelbogen komen ook te

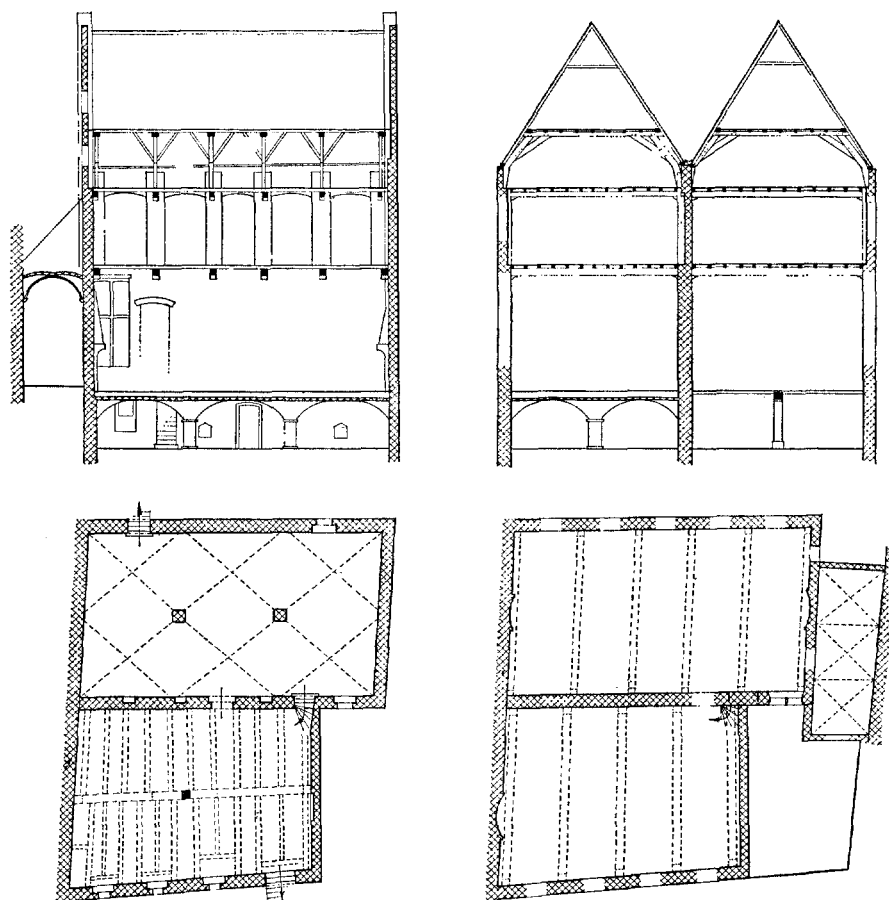

Fig. 3. Nieuwstraat 55; schaal 1 : 300. Voorlopige reconstructie. Tweebeukig huis, waarvan de voorste vleugel iets jonger schijnt dan de achterste. De rechter zijmuur van de voorvleugel staat voor een gedicht venster van de achterste vleugel. De linker muur van beide vleugels schijnt tot het buurhuis of tot een ouder pand behoord te hebben en bezit enkele rookkanalen die niet met het huidige huis in verband gebracht kunnen worden. Bovendien loopt de muur tussen beide vleugels koud tegen deze muur aan. De overwelfde ruimte rechts is jonger dan de achterbouw en vermoedelijk gebouwd in een doorgang tussen dit huis en het rechter buurhuis. Beide vleugels hebben hun middeleeuwse kap bewaard. Die van de voorbouw is enigszins gewijzigd bij het doortrekken van de voorvleugel naar de rechterzijde. Op de tussenmuur is een fragment van een zandstenen zakgoot aangetroffen. De balklagen boven de begane grond zijn grotendeels achter 18de- en 19de-eeuwse stucplafonds verborgen, die boven de verdieping rusten op houten gotische consoles. De consoles tegen de achtergevel verschillen van die tegen de voorgevel en de middenmuur. In de achterbouw zijn op de verdieping muurdammen onder de moerbalken. De enige tot dusver teruggevonden resten van een oorspronkelijk venster bevinden zich op de begane grond, in het rechter deel van de tussenmuur. Het is een bakstenen kruiskozijn. De achterkelder is overwelfd en bezit bakstenen middenpijlers. De voorkelder heeft een houten balklaag met een onderslagbalk die op een houten console rust. Onder de overwelfde ruimte rechts, waarvan de functie niet bekend is (kapel, archiefruimte of doorgang?), bevinden zich de aanzetten van een segmentbogig keldergewelf. Restauratie begonnen januari 1974. Tekening Rijksdienst voor de Monumentenzorg (J. J. Jehee) 1974.

Utrecht voor en zijn kenmerkend voor Deventer.

Het talrijkste is te Zwolle de tweebeukige kelder waarbij ribbloze kruisgewelven samenkomen op een aantal natuurstenen zuiltjes. Het oudst bekende voorbeeld van dit type zou het Scholie-

renhuis van het Fraterhuis kunnen zijn, dat in 1421 gesticht werd. Andere voorbeelden zijn Goudsteeg 17 (fig. 2), Melkmarkt 41, Nieuwstraat 55 (fig. 3), Sassenstraat 9 (fig. 4), Diezerstraat 3 (fig. 7) en Diezerstraat 72 (fig. 8).

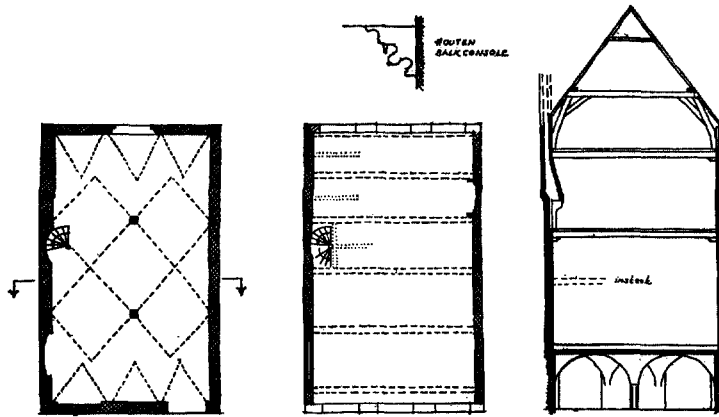

Fig. 4. Sassenstraat 9; schaal 1 : 300. Overwelfde kelder met zandstenen zuiltjes en oorspronkelijke stookplaats. Houten spiltrap van kelder tot zolder, met bordes voor de (derhalve oorspronkelijke) insteek. Slechts het trapgedeelte tussen begane grond en insteek was verdwenen. Balklagen met voor Zwolle typerende gotische, houten sleutelstukken. Middeleeuwse kap van een juk hoog. Stookplaats op verdieping in tweede vak van de voorkant. Documentatietekening tijdens verbouwing door Rijksdienst voor de Monumentenzorg (H. Janse) 1960.

De balklaagconstructie is een van de meest kenmerkende onderdelen van het middeleeuwse huis. Evenals elders schijnen ook in Zwolle de vloeren van moer- en kinderbinten, waarbij de moerbalken ondersteund worden door korbeelstellen, de oudste. Als de korbeels muurstijlen bezitten die tot de grond doorlopen, spreken we van een volledig houtskelet. Dit kwam te Zwolle voor in de midden 15de-eeuwse hoofdvluegel van het Hof van Ittersum (Sassenstraat 31), bij Grote Markt 9 en vermoedelijk ook bij Grote Markt 8.

In de eerste helft van de 15de eeuw won geleidelijk de constructie veld, waarbij de moerbalken werden opgelegd op consoles, hetgeen fraaiere interieurs opleverde. Ook in dit opzicht is het Scholierenhuis van het Fraterhuis uit 1421 het oudst bekende voorbeeld. Bij een aantal huizen uit het midden van de 15de eeuw zien we een combinatie van beide systemen. Beneden zijn dan de moerbalken op consoles opgelegd en boven komen nog korbeels voor. Wegens het ontbreken van korbeelstellen en omdat de vloer boven de begane grond vaak veel te dragen had, legde men de moerbalken dichter bij elkaar. Een voorbeeld hiervan zien we bij het raadhuis uit 1448, waarbij boven de raadzaal zeven vakken moerbalken op consoles voorkomen en in het vertrek daarboven vijf vakken moerbalken op korbeels. Ook in het daarnaast gelegen en vermoedelijk iets oudere Meentehuis schijnt deze bouwwijze te zijn toegepast.

Bij de jongere huizen van omstreeks 1500 wer-

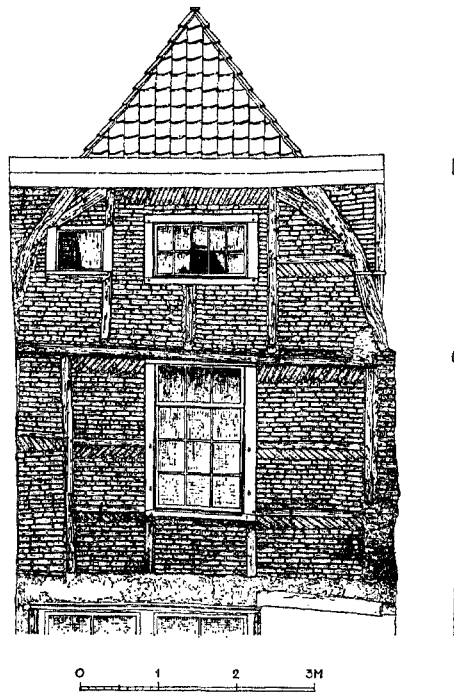

Fig. 5. Sassenstraat 15; schaal 1 : 100. Vakwerkachtergevel van een huis met middeleeuwse kap. Het venster op de verdieping was oorspronkelijk een kruiskozijn. Links is een smal deurkozijn. Datering en oorspronkelijke afwerking van dit fragment zijn slechts tijdens een restauratie vast te stellen. Tekening Rijksdienst voor de Monumentenzorg (H. W. van der Voet) 1966.

den ook de bovenste balklagen op consoles opgelegd. Over het algemeen was de onderlinge afstand tussen de moerbalken niet groot, zodat er korte vakken ontstonden. Merkwaardig is dat in Zwolle, bekend om de handel in Bentheimersteen, de moerbalken uitsluitend opgelegd zijn op houten consoles. Zelfs waar deze van beeldhouwwerk zijn voorzien, zoals bij het raadhuis en het huis Goudsteeg 17, blijft men de voorkeur geven aan hout. Meestal hebben de consoles de geijkte vorm die we ook elders aantreffen. Er is echter een variant, die typisch voor Zwolle schijnt. Hierbij bevindt zich aan de bovenzijde der console een horizontaal vlak, waarin men de nagels kan slaan, waarmee de console aan de balk is verbonden (afb. 13). Wij hebben de indruk, dat deze vorm uit de 16de eeuw dateert.

Het merkwaardige van de middeleeuwse vloeren te Zwolle is, dat men aan de kinderbinten weinig zorg heeft besteed. Meestal liggen zij ver uit elkaar (afb. 10 en 11). Gezien de korte afstand van de moerbalken liet men in de 16de eeuw de kinderbinten bij de eenvoudiger huizen weg en volstond men met dikke planken van moerbalk tot moerbalk. Voorbeelden hiervan vinden we bij het huis Diezerstraat 2 en Nieuwstraat 70 (afb. 12 en 13).

De gemene muren hebben te Zwolle niet geleid tot topgevels op de erfscheiding en dwarse daken zoals in andere steden vaak voorkomt. Dwarse daken bij diepe huizen zijn hier zeldzaam. Waarschijnlijk heeft Waterstraat 124 er een bezeten. Aangezien er bij het materiaal dat we onderzocht hebben geen voorbeelden van dit type waren, hebben we het verder buiten onze beschouwing gelaten. Doordat bij het rijenhuis de daken vrijwel overal in langsricting liepen, treften we de gemene goot, die we in de keuren tegenkwamen, veel aan. Ook de goot boven eigen erf binnen de gemene muur komt veel voor.

Een bijzonderheid van de kappen te Zwolle is, dat ze vrijwel steeds geconstrueerd zijn met strijkspanten. Ook bij de grotere gebouwen als kerken en kloosters treffen we deze aan. Nu is het gebruik van strijkspanten in de middeleeuwse architectuur een zeldzaamheid. Meestal legt men de flieringen van de kap op in de stenen gevels. Een zo volledig gebruik van strijkspanten als Zwolle te zien geeft, moet op een plaatselijke traditie berusten.

Gevels en bouwmeesters

Het houten huis dat we in de middeleeuwse keuren genoemd vinden, komen we in de stad thans

niet meer tegen. Ook oude afbeeldingen tonen binnen de stadsmuren geen houten gevels. Slechts enige met baksteen gevulde vakwerkgevels zijn bekend, zoals de zijgevel van het vroegere huis Grote Markt 7 en de nog bewaard gebleven achtergevel van Sassenstraat 15 (fig. 5). We weten niet of deze wanden oorspronkelijk van een lemen vulling of van een houten beplanking waren voorzien. Andere elementen die aan de houtbouw ontleend zijn, zoals houten puien ontbraken geheel in het vroegere stadsbeeld. Het enige wat in Zwolle nog aan de houtbouw herinnert, zijn de overkragingen van de verdieping. Een wellicht nog 16de-eeuwse zijgevel van een huis aan de vroegere Drie Trommetjessteeg, in het omstreeks 1500 aan de stad toegevoegde noordelijke gebied, heeft maar een gering overstek (afb. 6). Het vroegere huis Luttekestraat 18 bezat een aanzienlijke overkraging. Het meest spectaculair zijn de overkragingen van de huizen tegen de noordelijke stadsmuur aan de Buitenkant en de Waterstraat, die echter niet ouder zijn dan het eind van de 17de eeuw. Zij maken ons duidelijk, dat dergelijke algemene elementen als overkragingen, wanneer we ze in later tijd aantreffen, niet steeds hun oorsprong behoeven te vinden in een lokale bouwtraditie.

Onze indruk is dat in Zwolle de echte houtbouw vrijwel heeft ontbroken. Men gebruikte voor de constructie wel het grovere hout, maar de fijnere afwerking van de houten gevels schijnt nauwelijks te zijn voorgekomen. Wij zien hierin een parallel met de vloerconstructies, waarbij de afwerking van de kinderbinten een zekere grofheid vertoonden. Waarschijnlijk heeft de bouwwijze van de vakwerkhuisen in de stad dan ook verwantschap getoond met die van het omringende platteland en was er geen eigen stedelijke bouwtraditie van houten huizen. Dit in tegenstelling tot Deventer, waar we wel veel houten huizen kennen. Het schijnt dat Zwolle ook geen houthandel van betekenis heeft gehad, hetgeen te Deventer wel het geval was.

Zwolle lag in een gebied waar veel en zeer goede baksteen vervaardigd werd en waar ook al vroeg de handzame kleinere formaten te krijgen waren. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat baksteen het materiaal was voor de woonhuisbouw. Eerst in de loop van de 15de eeuw en in de 16de eeuw wordt het gebruik van natuursteen overvloediger, vooral zoals wij nog zullen zien aan de voorgevels. In de bakstenen muren werden alle soorten vensters toegepast. Er waren geheel bakstenen kruisvensters en ook veel

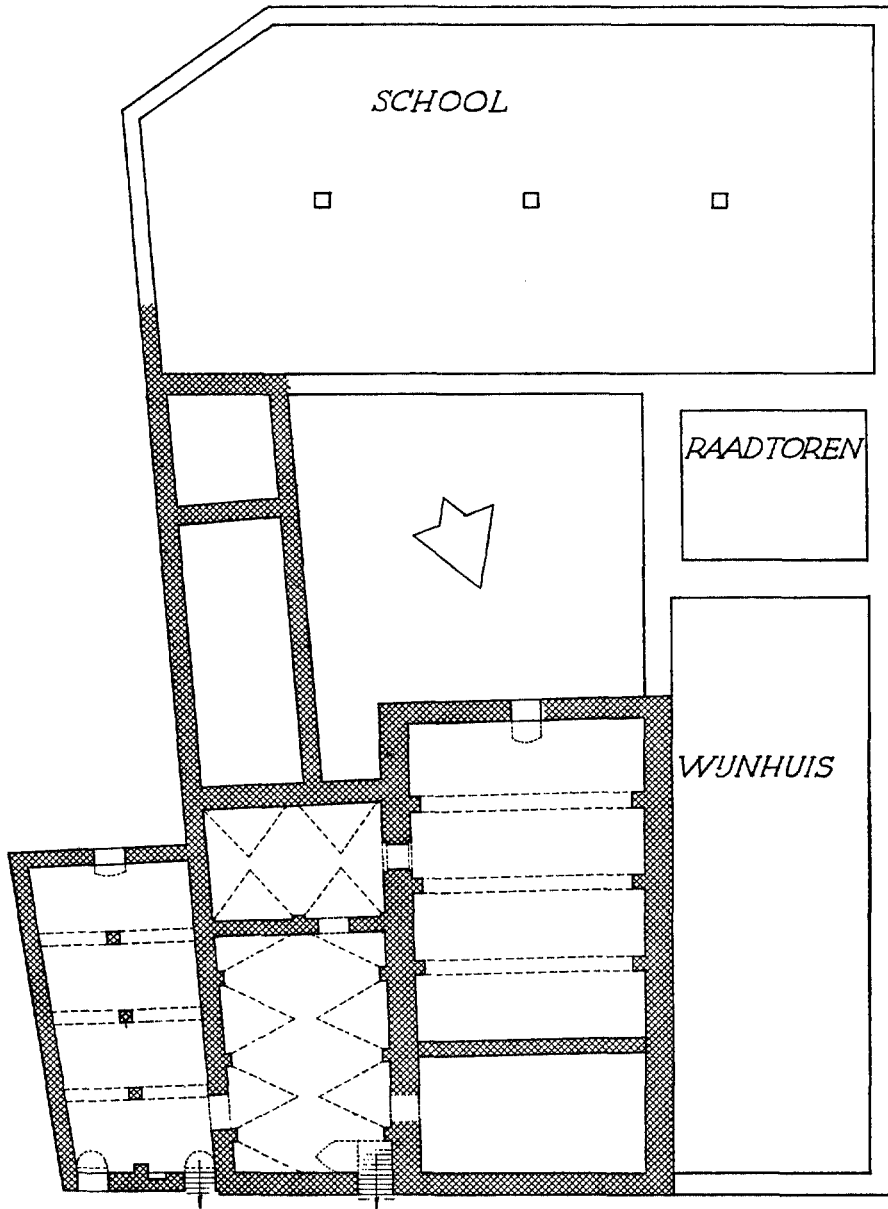

Fig. 6. Raadhuiscomplex, Sassenstraat; schaal 1 : 300. Getekend zijn de kelderplattegrond en de omtrekken van de verdwenen gedeelten (wijnhuis, raadtoren en school), deze laatsten met behulp van het kadastrale minuutplan en de plattegrond bij van Riemsdijk. Het eigenlijke raadhuis (rechts) bezit een grote achterkelder met segmentgewelven op gordelbogen. (De voorkelder was tijdens het onderzoek niet toegankelijk). De muur tussen de voor- en achterkelder staat koud tussen de zijmuren. Het aan het raadhuis grenzende Meentehuis, dat vóór de aankoop door de stad (1449) een gewoon woonhuis was, heeft een grote voorkelder met tongewelf en insteekgewelven opzij en een kleinere, eveneens overwelfde achterkelder. Het linker huis heeft een kelder met segmentgewelven op gordelbogen met middenzuiltjes. Opmeting en tekening Rijksdienst voor de Monumentenzorg (G. Berends en J. J. Jehee) 1974.

hoge tweelichtvensters met bakstenen kalf. Dezelfde venstervormen komen voor met kalven en middenstijlen van natuursteen en bakstenen zij-kanten. Het geheel natuurstenen venster met natuurstenen zij-kanten is zeldzaam. Dat het reeds vroeg te Zwolle bekend was, blijkt uit de vensters van de Sassenpoort (1409).

Nu was de architectuur van de bakstenen huizen meestal zeer eenvoudig. De gevels van de grote huizen toonden geen enkele decoratie en ook de achtergevels van de huizen in de rij waren zeer simpel en vaak tamelijk gesloten van opzet. De gevels aan de straten werden geheel apart behandeld. Het grote verschil in behandeling tussen de voor- en achtergevels vinden we ook terug in de topgevels. Over het algemeen zijn zij aan de achterkant erg eenvoudig en aan de voorkant rijk gedetailleerd. Aan de achterzijde en opzij vinden we meestal geveltrappen die zijn afgedekt door een bakstenen ezelsrug, zoals Koestraat 14, Diezerstraat 88 en Kamperstraat 12 nog bezitten. Bij de rijkere gevels komen er pinakels aan de buitenzijde van de geveltrappen. Bij het grote huis Goudsteeg 17 (fig. 2) en bij Waterstraat 124 vinden we dergelijke pinakels, ook bij gevels die nu niet aan de straat grenzen. Bij Goudsteeg 17 hebben de eindgevels van de hoofdvlugel trapgevels gehad met insnijdingen op de plaats waar de trap aan het muurwerk van de geveltop vastzit. Bij voorgevels komt dit veel voor (afb. 1). Waarschijnlijk zijn de gevels aan de straat in de loop der tijd steeds rijker behandeld. De beide vermoedelijk nog vroeg 15de-eeuwse gevels aan de Sassenstraat naast het raadhuis (afb. 1) vertonen een zeer eenvoudige gevelbehandeling. Later komen er twee elementen bij: een nissengeleding en een reductie van de penanten tot een stenen skeletbouw. De nissengeleding van de gevel ontstond, doordat men om het venster een ondiepe nis aanbracht die gedekt was door een korfboog. Deze vorm van nissengeleding komen we in het hele Nederrijnse gebied tegen, onder meer in Kalkar, Venlo en Doesburg. Het eerste vinden we deze gevelbehandeling ten volle toegepast bij de achtergevel van het raadhuis (1448). Een der vroegste huizen die deze decoratie toont, is het huis op de hoek van de Grote Markt en de Oude Vismarkt (afb. 2). Later krijgt dit gevelsysteem een grotere levendigheid doordat het verrijkt wordt met natuurstenen banden en -blokken. Hierdoor gaan de segmentbogen direct boven de vensters meespreken en een aardig samenspel vormen met de korboggen erboven. Voorbeelden van dit gevelsysteem vinden we bij de huizen Melk-

markt 41 en Diezerstraat 2 (afb. 5). Vroeger werden er ook voorbeelden van aangetroffen bij Luttekestraat 16 (fig. 1) en het huis op de hoek van de Grote Markt en de Melkmarkt.

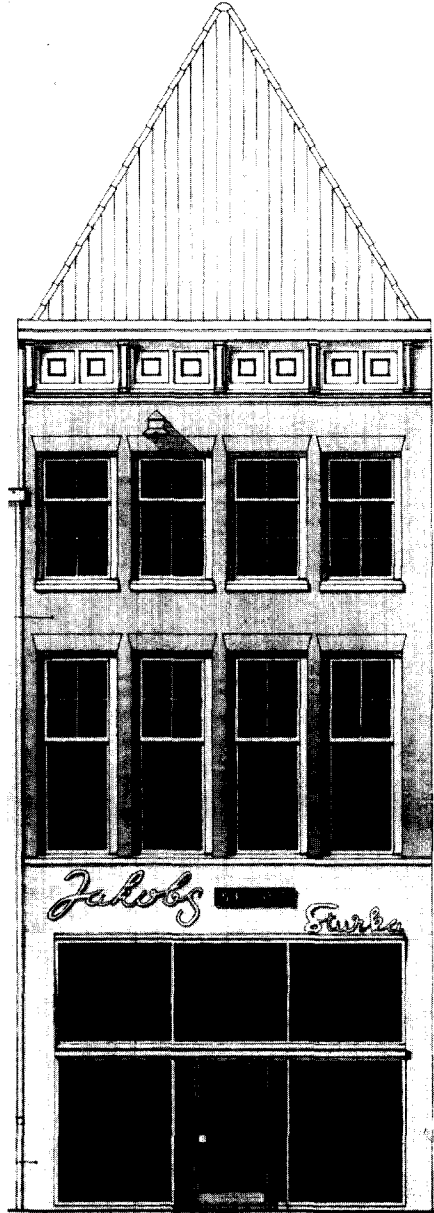
Deze Zwolse voorbeelden zijn niet gedateerd. In het IJsselgebied evenwel werd dit nissensysteem met banden en blokken veel gebruikt en verschillende voorbeelden zijn gedateerd. In Zutphen vinden we het bij het huis Zaadmarkt 109 (1549), in Deventer bij Brink 69, een deel van het gasthuis dat in 1542 gebouwd werd door de stadsmetselaar Derk Gaertsen van Amersfoort, in Hasselt bij het raadhuis uit 1550 en in Kampen bij het huis Burgwalstraat 6 uit 1531.

Tot in het begin van de 17de eeuw zet deze wijze van geveldecoratie zich voort. De banden blijven, maar de vullingen van de bogen boven de vensters worden rijker. Te Zwolle vinden we dan Luttekestraat 12 (1609), Roggestraat 1 (1610) en de hoofdwacht (1614). Buiten Zwolle vertonen de stadhuizen van Hattem (1615), en Vollenhove (1621) de eindfase van deze stijl.

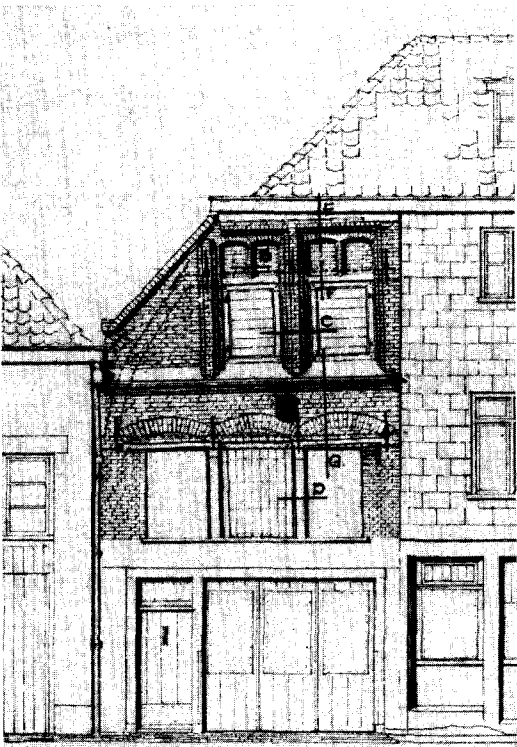
De voorgevels van de huizen in de rij te Zwolle werden gekenmerkt door een grote openheid. De penanten, zowel die van baksteen als natuursteen, werden steeds meer gereduceerd, zodat grote glaspuien ontstonden en de gevels veel vensters telden. We zien er voorbeelden van bij Diezerstraat 2 (afb. 5), Luttekestraat 12 en 16 (fig. 1), Waterstraat 126 (fig. 9) en vroeger ook op Grote Markt 8 en 12. Hoewel dit systeem ook buiten Zwolle voorkomt, zoals het huis Lange Bisschopsstraat 40 en het hoekhuis Brink-Assenstraat te Deventer, evenals de huizen Meipoortstraat 57-59 te Doesburg en Kerkstraat 19-21 te Venlo uitwijzen, hebben we de indruk, dat deze open gevelbehandeling zeer karakteristiek voor Zwolle is. In veel jongere gevels zijn deze dunne penanten en het grote aantal smalle vensters bewaard gebleven. Het is mogelijk, dat deze open architectuur te Zwolle zo'n grote opgang gemaakt heeft door het stadhuis, waar zij in 1448 bij de voor- en achtergevel werd toegepast. Bovendien is de voorgevel van het stadhuis, die geheel met Bentheimersteen werd bekleed, waarschijnlijk het voorbeeld geweest voor enkele natuurstenen gevels in een zeer uitgesproken skeletbouw, zoals het huis Melkmarkt 10 en het gotische huis te Kampen tonen. Niet alleen het gevelschema, maar ook details, zoals het opvangen van de strijkbalk achter de gevel op consoles aan de penanten, schijnen van dit voorbeeld overgenomen. Nu is het zeer goed mogelijk, dat de locale architectuurkenmerken van de middeleeuwse steden teruggaan

Afb. 7. Melmarkt 10. Voorgevel na restauratie in 1919. (Tekening Archief Monumentenzorg).

Afb. 8. Grote Markt 8. Gotisch huis met 19de-eeuwse voorgevel. (Tekening architectenbureau ir. E. H. van Broekhuizen).

Afb. 9. Waterstraat 126. Gevelfragment begin 16de eeuw. Zie voor details fig. 9. (Opmeting Openbare Werken Zwolle).

Afb. 10. Melkmarkt 10. Balklaag met gotische beschildering. (Foto Monumentenzorg 1919).

Afb. 11. Nieuwstraat 33. 17de-eeuwse schildering op vermoedelijk oudere balk. (Foto Monumentenzorg 1919).

Afb. 12. Diezerstraat 2. Gotische console onder balklaag zonder kinderbinten. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 13. Nieuwstraat 70. Gotische console onder balklaag zonder kinderbinten. Typisch Zwols model. (Foto G. Berends 1971).

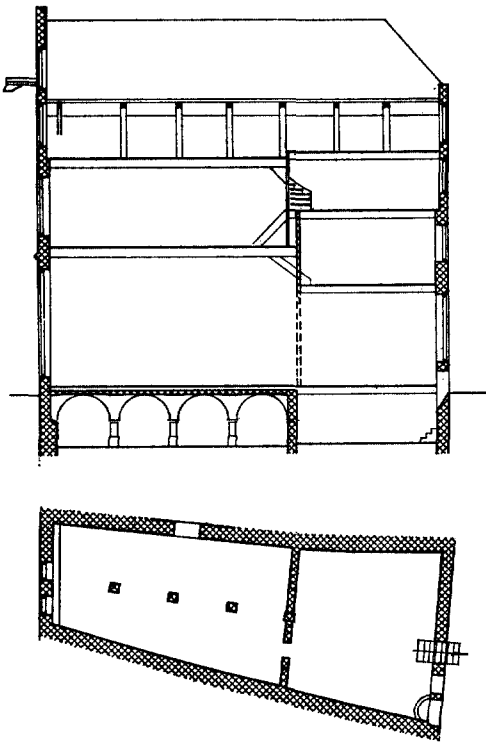

Fig. 7. Diezerstraat 3; schaal 1 : 300. Kelderplattegrond en doorsnede voor de verbouwing van 1938, naar een opmeting van architect Vriens. De wijze waarop de voorkelder overwelfd was, blijkt niet uit de tekening. Van belang is het verschil tussen voor- en achterkelder. De muur tussen beide ruimten schijnt zich vroeger naar boven te hebben doorgezet blijkens het vloerverskil tussen het voor- en achterstuk. Bij de verbouwing van 1938 werd de verdiepinghoogte van het achterstuk ook toegepast in het voorste deel. Het vroeger zeer hoge voorhuis wijst op de aanwezigheid van een insteekverdieping.

op de werkzaamheden van de plaatselijke bouwmeesters. Een verder onderzoek van de Zwolse stadsrekeningen dan tot nu toe heeft plaats gevonden, zou nog veel materiaal aan het licht kunnen brengen. Thans weten we, dat de metselaar Arent van Calcar, die werd aangesteld in 1435, aan de stadsmuren werkte, de Grote Aa overkluide en in 1445 een nieuwe stadsschool bouwde. Met mr Bernt van Covelens (Koblenz), die in 1447 het burgerrecht ontving, bouwde hij in 1448 het nieuwe raadhuis. Bernt van Covelens was een beroemd man. In 1454 werd hij naar Utrecht geroepen voor de overvelving van een deel van de Buurkerk en in 1468 was hij werkzaam aan een poort te Hattem.

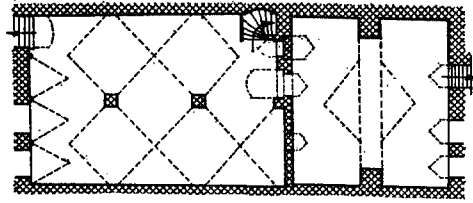

Fig. 8. Diezerstraat 72; schaal 1 : 300. Kelderplattegrond bestaande uit twee gedeelten. Een gedichte doorgang in de dwarsmuur maakt het waarschijnlijk, dat de overvelving van de voorkelder jonger is dan die van de achterkelder. Deze laatste bestaat uit twee segmentgewelven op een gordelboog. De voorkelder heeft ribloze kruisgewelven op twee zandstenen zuiltjes en restanen van een mogelijk oorspronkelijke trap naar boven. De insteekgewelven aan de straatzijde zijn thans verdwenen, maar nog herkenbaar. Opmeting en tekening Rijksdienst voor de Monumentenzorg (G. Berends en J. J. Jehee) 1974.

De veelvuldige contacten tussen de steden blijken het duidelijkste uit de levensloop van de Utrechtse beeldhouwer Willem Backerweerd, die in 1468 naar Zwolle kwam om een sacramentshuis voor de St.-Michaëlskerk te maken. Tot na 1479 is hij in deze stad gebleven. Daarna treffen we hem te Kalkar aan en in 1488 is hij dombouwmeester in Xanten. Uit de rekeningen blijkt, dat hij in die tijd ook regelmatig te Utrecht vertoefde. Uit deze schaarse gegevens blijkt, dat de contacten tussen Zwolle, Utrecht en de Nederrijnse steden intensief moeten zijn geweest. De architectuur van de huizen wijst ook in die richting, met dien verstande dat de banden met Deventer en het Nederrijnse gebied groter lijken dan die met Utrecht.

De grote woonhuizen

Zowel Zwolle een groot achterland bezat, werden er vele stadswoningen van de adel uit de omgeving aangetroffen. Vermoedelijk zijn de grootste huizen in het stadscentrum, met name aan de Melkmarkt, Grote Markt en Diezerstraat ook veelal adellijke stadswoningen geweest. Bij de grote huizen of hoven in het zuidelijke stadsdeel is dit zeker het geval. Zij vormen een aparte groep in de stedelijke bebouwing, die vooral te Zwolle nog ruimschoots vertegenwoordigd is. Aangezien de bouwblokken in Zwolle niet groot zijn, beschikken deze huizen niet over tuinen. Steeds is er een duidelijk herkenbare hoofdvluegel, die in veel gevallen voorzien is van een zijkamer, zodat er een L-vormige plattegrond ontstaat. De ligging

van de hoofdvleugel op het terrein is zeer verschillend. Soms ligt hij aan de straat, zoals bij Kamperstraat 12 en Melkmarkt 41. Soms ook midden op het erf evenwijdig aan de straat, zoals bij Goudsteeg 17. In andere gevallen staat hij loodrecht op de straat (Praubstraat 25). In een enkel geval ligt hij geheel aan de achterzijde van het terrein, waardoor een zo groot mogelijk voor-erf vrij blijft (de Weeme). Wij krijgen de indruk, dat men zo mogelijk het huis niet direct betrad van de straat, maar van een voorerf of binnenplaats. De toegang daartoe zal veelal een poort in een muur geweest zijn, zoals we op kleiner schaal nog zien bij de Papenstraat 3. In enkele gevallen kan er een poort door de hoofdvleugel van het huis zijn geweest, zoals bij het Fraterhuis wordt aangetroffen en bij de Kamperstraat 12 in jongere vorm nog bestaat. Veelal is het niet mogelijk vast te stellen, waar de hoofdtoegang tot het erf zich bevonden heeft. De meeste van deze huizen zijn in het zuidelijke deel van de stad gelegen. Een van de voornaamste huizen van de stad was het hof van Ittersum, dat naast de Bethlehemkerk ligt en waarvan een deel bekend staat als Karel V-huis. Waarschijnlijk hebben we hier met het oudste nog bestaande voorbeeld van een dergelijk huis te maken gezien de vorm van de kelders en de aanwezigheid van een houtskelet in de beide nog bewaard gebleven vleugels. Zonder verder onderzoek valt er over dit gecompliceerde gebouw thans weinig nieuws te zeggen. Vlak ten westen van dit huis op Sassenstraat 27 zien we een groot huis met twee topgevels uit 1730, die voor een ouder huis geplaatst zijn. Mogelijk hebben we ook hier met een groot middeleeuws huis te maken met twee daken loodrecht op de straat. Ten zuiden van de Bethlehemkerk lag aan de oostzijde van de Bloemendalstraat een groot huis dat op de kaart van Braun en Hogenberg voorkomt met een torentje en het bijschrift „R. Beeck”. Aangezien kort na de oorlog hier een gemeentegebouw is verzezen, is er geen hoop meer ooit iets van het oude huis terug te vinden. Tegenover dit huis in het bouwblok tussen Bloemendalstraat en Goudsteeg ligt een huis dat bekend is als Goudsteeg 17 en in recente tijd de naam heeft gekregen van „Huis met de Hoofden” naar aanleiding van de figuren aan de consoles onder de balken aan een van de vertrekken in de hoofdvleugel (Hofer, 89). De verwantschap van deze consoles met die onder de balken van de raadzaal geeft aanleiding dit huis in het midden van de 15de eeuw te dateren. Het is een der vroegste en gaafst bewaard gebleven voorbeelden uit deze

groep van grote Zwolse huizen (fig. 2). De L-vormige, oorspronkelijke kern bleef binnen enige bescheiden latere aanbouwen volledig bewaard. De oorspronkelijke ramen en stookplaatsen konden volledig worden teruggevonden, alleen de plaats van toegang en trap is vooralsnog niet duidelijk. Ten zuiden hiervan ligt het huis Bloemendalstraat 18, een fraai 18de-eeuws huis, dat eens aan Rhijnvis Feith heeft toebehoord. Op de oudste kaarten is het reeds als een groot huis te herkennen, zodat er mogelijk nog eens een oudere kern in aangetroffen wordt. In het bouwblok dat hier westelijk bij aansluit, tussen de Goudsteeg en de Praubstraat, lag aan de noordzijde de Weeme, een interessant woonhuis uit het eind van de 15de eeuw, dat elders in deze aflevering besproken wordt. De L-vormige plattegrond, hier met bewaard gebleven traptoren, geeft een duidelijk beeld van een dergelijk groot woonhuis. In de zuidelijke, spits toelopende punt van dit blok lagen twee grote huizen. Het noordelijke, Praubstraat 23, werd in 1639 bestemd tot de stichting Emanuelshuizen. Een achter dit huis gelegen laag gebouw is onlangs als Goudsteeg 6 of Langhuis hersteld. Waarschijnlijk is het een bijgebouw geweest. Hierbij sluit het huis Praubstraat 25 aan, een groot complex dat volgens de kaart van Braun en Hogenberg eens in het bezit was van een toren. Duidelijk herkenbaar is nog steeds het L-vormige hoofdgebouw met vensters en trapgevels uit het begin van de 17de eeuw, waarvan sommige stukken van het muurwerk een middel-eeuwse herkomst verraden.

Op de westhoek van de Praubstraat en de Koestraat lag volgens de kaart van Braun en Hogenberg een groot huis met bijschrift R. Oistendorp. Later was hier een R.K. statie en aan het eind van de 19de eeuw maakte het gebouw plaats voor een nieuwe school. Aan de overzijde der Koestraat recht tegenover dit laatste huis ligt een dergelijk groot huis uit de tweede helft van de 17de eeuw, dat nog uitzonderlijk gaaf is gebleven. Sinds 1805 is het in gebruik bij de Grote Sociëteit.

Ook in de omgeving van de O.L.-Vrouwekerk zijn er verschillende grote huizen geweest. Waarschijnlijk heeft de Kamperstraat steeds huizen van de huidige afmetingen gekend. In het grote huis no 12 dat in 1747 een nieuwe gevel kreeg in opdracht van het echtpaar van Rechteren-Lintelo, bleef in de linkerzijgevel nog middeleeuws muurwerk bewaard waarvan de trappen aan de achterzijde nog te zien zijn.

Het belangrijkste huis van deze gehele groep is het huis Melkmarkt 41, thans in gebruik bij het Provinciaal Overijssels Museum. Het is zeer waarschijnlijk in het tweede kwart van de 16de eeuw gebouwd voor Engelbert van Ensse, stadhouder van Salland. Steeds bleef het huis een belangrijke woning en in de 18de eeuw werd het op luisterrijke wijze gemoderniseerd, zonder dat daarbij de structuur werd aangetast. De L-vormige plattegrond met de traptoren in de hoek van de lange en korte vleugel sluit aan bij die van Goudsteeg 17 en de Weeme. Merkwaardig is de aparte als keuken ingerichte zijkamer, die met een hoog lessenaarsdak tegen de korte achtergevel aansluit. Aan de voorkant van deze als keuken gebruikte ruimte was oorspronkelijk een open plaats aan de Melkmarkt, die eerst later werd volgebouwd. Het is niet duidelijk of de hoofdtoegang tot het huis aan de Melkmarkt of aan de zijde van de Voorstraat heeft gelegen.

In het noordelijk stadsdeel zijn de grote middeleeuwse huizen thans vrijwel allen verdwenen. Toch zijn er ook hier, vooral in de bouwstrook tussen de Bitterstraat en de Nieuwstraat, vele geweest buiten de reeds hiervoor genoemde, die al in de middeleeuwen in gestichten zijn omgezet. In het tweede bouwblok ten westen van de Roggestraat waren er twee grote L-vormige huizen waarvan de meest westelijke, thans gesloopte volgens de kaart van Braun en Hogenberg in het bezit was van een traptoren. Waarschijnlijk was dit het huis Nieuwstraat 33, waaruit in 1919 de oude balklaag met schilderingen werd verwijderd. Ook thans is in dit blok op de hoek van de Rozemarijnstraat en de Bitterstraat nog een groot huis, waarin wij echter geen oude kern kunnen ontdekken.

In het blok tussen de Rozemarijnstraat en de Roggestraat was het huis van de familie Sweersen waaruit de latere R.K. kerk in Waterstaatsstijl gegroeid is. In de overdracht aan de Statie in 1644 werd het omschreven als een huis aan de Bitterstraat „anden boegen met die caemer over de boegen, schuijre hoff achter an gelegen” en met een uitgang aan de Nieuwstraat. Braun en Hogenberg beelden hier op de samenkomst van Bitterstraat en Roggestraat een merkwaardig soort poortgebouw af, een element dat zij herhalen bij de Steenstraat en Bitterstraat. Zoals wij reeds zagen, is het niet uitgesloten dat hier een stadsgrens is geweest met een verdedigingswerk of poort. Men zou geneigd zijn de tweede poort over de Bitterstraat bij de Steenstraat voor een vergissing van de kaarttekenaar te houden, wan-

neer zij niet op het kadastrale minuutplan was terug te vinden.

Direct ten oosten van de Roggestraat toont het kadastrale minuutplan een drietal grote percelen, waarop aan het einde van de 19de eeuw de neogotische St.-Michaëlskerk gebouwd is. Ook in de smalle strook ten noorden van de Bitterstraat kwam nog een enkel groot huis voor zoals bleek uit het bij de sanering gesloopte huis Bitterstraat 91-93, een groot oud huis met de hoofdvleugel evenwijdig aan de straat, dat later in verschillende percelen is gesplitst.

Als enige in deze buurt overleefde het belangrijke huis Nieuwstraat 55, vroeger vlak achter het koor van de neogotische St.-Michaëlskerk gelegen, nog op het laatste moment de sanering. Dit huis wijkt in veel opzichten af van de tot nu toe besproken huizen. In plaats van een L-vormige plattegrond vinden we hier twee vleugels achter elkaar (fig. 3). De achterste vleugel was iets langer dan de voorste, waardoor het waarschijnlijk wordt, dat er rechts een open plaatsje aan de voorkant is geweest. De bestemming van de langgerekte, overwelfde ruimte naast de achtervleugel is niet duidelijk. Wellicht kunnen bij de restauratie nog enkele punten opgehelderd worden. Dergelijke huizen met een tweebeukige aanleg zijn omstreeks 1500 zeer zeldzaam. In Zwolle zou alleen het huis Sassenstraat 27 nog een oudere kern van deze opzet kunnen bevatten. Hier staan de beide vleugels loodrecht op de straat.

Ook in later tijd bleef Nieuwstraat 55 een voornaam huis. Omstreeks 1700 kreeg het een nieuwe zeer originele voorgevel. Hierbij werd de voorplaats aan de rechterzijde volgebouwd. Bij een 18de-eeuwse verbouwing werd een middengang aangebracht en werden de beide voorkamers met dubbele deuren naar de gang geopend, een aanleg die wij ook bij Melkmarkt 41 zien.

Het grote huis in de rij

Van de grote gotische huizen in de rij bleven nog een aantal karkassen bewaard. De meeste zijn zowel in- als uitwendig zo gewijzigd, dat men slechts in de kelders en de kappen het middeleeuwse werk nog kan terugvinden. De huizen zijn vaak tamelijk breed. Meestal is er een kelder en een verdieping. Een tweede verdieping komt zelden voor. Van het inwendige van de huizen bleef vrijwel niets bewaard. Bijna geen oude spiltrap, stookplaats of insteekverdieping is tot nu toe ontdekt. Over de indeling tasten we dan ook in het duister. Bij enkele huizen treffen we in de kelder een muur aan, die de voorkelder

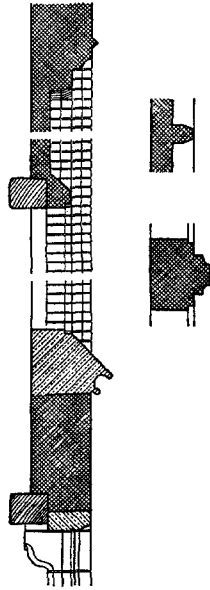

Fig. 9. Waterstraat 126; schaal 1 : 50 (zie ook afb. 9). Verticale en horizontale geveldoorsneden. Duidelijk blijkt het verschil tussen de zandstenen pui beneden en het bakstenen bovendeel, alsmede het ondersteunen van de strijkbalk door consoles onder de vensterstijlen.

scheidt van een vierkante achterkelder. Een dergelijke verdeling lijkt alleen zin te hebben wanneer er boven een aparte achterkamer is. Alleen bij Diezerstraat 3 is een dergelijk element aangetroffen. Deze huizen zijn allen in het bezit van een hoge verdieping, die kennelijk voor woonruimte gebruikt werd. In veel gevallen was er een stookplaats dicht bij de voorgevel. Ook te Zwolle staan de belangrijkste gotische huizen aan de Markt en in de onmiddellijke omgeving daarvan. Hier bleef het meeste bewaard en werd ook het meest getekend, zodat onze kennis van de huizen van dit stadsdeel het grootst is.

In de Sassenstraat vinden we aan de noordzijde op no 15 een huis met een gotische kap en een achtergevel in vakwerk, waarvan de oorspronkelijke toestand niet duidelijk is (fig. 5). Op no 9 is een gotisch huis met een gewelfde kelder op zuiltjes en met moerbalken op houten consoles (fig. 4). Opmerkelijk was de stookplaats in de kelder. Waarschijnlijk is hier vroeger een insteekverdieping geweest over het achterste deel van de begane grond. Deze huizen aan de Sassenstraat zijn door smalle gangen met de achterliggende Oude Vismarkt verbonden. Daar bevinden zich

een drietal brede huizen, waarvan de zijgevels nog middeleeuws werk verraden. Aan de zuidzijde van de Sassenstraat biedt het blok waarin het stadhuis is gelegen enige gegevens. De vijf huizen tussen het stadhuis en de Goudsteeg zijn thans gesloopt voor de nieuwbouw van het raadhuis. Hierbij zijn geen bijzonderheden aangetroffen. De gevels van deze huizen worden zeer schetsmatig afgebeeld op een tekening van Geziena ter Borch (Geesink, 121).

Meer bekend is er van de beide huizen die reeds in het midden van de 15de eeuw bij het stadhuiscomplex werden getrokken en eerst door de verbouwingen in de 19de eeuw hun zelfstandigheid verloren. De gevels zijn afgebeeld op de 18de-eeuwse tekening van het stadhuis (afb. 1). Waarschijnlijk zijn deze huizen weinig veranderd, nadat ze bij het stadhuis gevoegd zijn, zodat we hier met gevels uit de eerste helft van de 15de eeuw te maken kunnen hebben. In het huidige raadhuiscomplex bleven de kelders en de bouwmuren van deze huizen bewaard. De kelders vertonen verschillende overweldigssystemen. Van het Meentehuis dat direct aan het raadhuis grensde, bleef het meeste bewaard. Het onderzoek is echter nog niet afgesloten. De muur tussen de beide kelders vinden we in de bovenbouw niet terug. De balklaag boven de verdieping rustte op korbeelstellen, waarvan de muurstijlen niet tot de vloer doorliepen. De balklaag daaronder, dus boven de beganegrond, schijnt op consoles te hebben gerust en een minder grote balkafstand te hebben gehad dan de bovenste, een aanleg die wij ook zien bij het naastgelegen raadhuis. De nog bewaard gebleven achtergevel stelt ons voorschijnlijk voor enkele problemen. Aangezien hij grotendeels blind is hebben we de indruk, dat hij even oud is als de uitgebouwde smallere achterkamer. De achtergevel schijnt tussen de bouwmuren te zijn geplaatst. Het is dus mogelijk dat de achtergevel en de achterkamer beide jonger zijn en uit de tijd dateren, dat het huis al bij het raadhuis behoorde.

Het huis Praubstraat 19 bezit achter de 18de-eeuwse voorgevel een middeleeuwse kern. Het huis is zes vakken diep en de moerbalken onder de gotische kap rusten op houten consoles. De kelder wordt overkluisd door segmentgewelven in de langsrichting, die ondersteund worden door twee middenzuiltjes. De eenvoudige middeleeuwse achtergevel aan de zijde van de Goudsteeg bleef nog bewaard.

De huizen Grote Markt 4, 5 en 6 vinden we nauwkeurig afgebeeld op de tekening van Beer-

straten (afb. 2). Het huis op de hoek van de Oude Vismarkt schijnt later geheel vernieuwd te zijn, terwijl bij de andere huizen mogelijk nog oud werk te vinden is. Het opvallende van het hoekhuis is, dat voor- en zijgevel gelijk behandeld zijn met een nissengeleding rond de vensters. Ook de luifel, waaronder zich pothuizen en toonbanken schijnen te bevinden, loopt om.

Het huis Grote Markt–Diezerstraat 2 vormt het andere hoekhuis aan de Vismarkt. Aangezien het water hier direct langs het huis liep, was de zijgevel oorspronkelijk overkraagd, hetgeen tot verzakking aanleiding heeft gegeven en reeds in de 17de eeuw een vernieuwing van de zijgevel nodig maakte. In de 18de eeuw kreeg het huis een nieuwe top. Op de eerste en tweede verdieping bleef een belangrijk fragment van de gevel uit de eerste helft van de 16de eeuw bewaard. Inwendig wordt de driehoekige plattegrond overspannen door balken op gotische consoles. Kinderbinten ontbreken en de planken lopen van balk tot balk.

Het hoekhuis Grote Markt 7 – Roggestraat is altijd zeer ondiep geweest, aangezien zich erachter in de Roggestraat een ander huis bevindt. Laatstgenoemd huis heeft een gevelsteen met 1610 en bezit natuurstenen banden. Het in de 19de eeuw geheel vernieuwde hoekhuis is zeer exact afgebeeld door Van Elten (afb. 3). Er is hier een duidelijk verschil tussen de voor- en zijgevel, waarvan de laatste nog in vakwerk is uitgevoerd. De voorgevel heeft grote glaspuien, waarvan die in de top steeds gedeeltelijk met baksteen gevuld moeten zijn geweest.

Het huis Grote Markt 8 heeft een grote diepte en loopt door tot aan de Roggestraat. Inwendig meet het 6,5 x 17 m. De diepe kelder heeft vermoedelijk steeds een houten balklaag bezeten. De beganegrond is 5 m hoog, de eerste verdieping 4 m en de tweede verdieping 2,75 m. Waarschijnlijk is er op de beide verdiepingen een volledig houtskelet geweest van zes vakken. Op de begane grond troffen wij bij de twee voorste moerbalken korte houten sleutelstukken met peerkraalprofiel aan, terwijl de derde moerbalk een korbeelstel bleek te hebben bezeten. De gotische voorgevel was geheel uit baksteen opgetrokken (afb. 8). Evenals de huidige 19de-eeuwse gevel bezat hij vier vensters per verdieping.

Het huis Blanckestein, Grote Markt 9, bezit achter de jongere, vijf vensters brede voorgevel nog belangrijke resten van het middeleeuwse huis. Ook hier was een volledig houtskelet, dat acht vakken telde en onlangs op de begane grond (boekhandel Waanders) weer hersteld is. Op de

verdieping zijn de sporen van de korbeels in de moerbalken nog te zien. Van de oude kap bleven over het voorste deel van het huis de onderste jukken bewaard. Inwendig is het huis 8,75 x 20 m groot. Het heeft een diepe kelder, die steeds een houten balklaag heeft gehad en een verdieping. Van de oude voorgevel is niets bekend.

Het huis Grote Markt 12 werd in de 18de eeuw gebruikt als Heerenlogement. Het vijf vensters brede huis heeft bij Van Elten reeds een 18de-eeuwse top (afb. 3). Op een oude foto blijkt de gotische gevel met de zeer smalle geprofileerde penanten nog aanwezig te zijn (Berkenvelder, 116).

Ook aan de Melkmarkt kennen we belangrijke gotische huizen en waarschijnlijk zijn er hier aan de noordkant, nog meer te ontdekken. De zuidkant is voor het grootste deel ingrijpend vernieuwd. Volgens oude afbeeldingen stond er achter de Harmonie op Melkmarkt 1 vroeger een gotisch huis met twee verdiepingen. Het kadastrale minuutplan wijst uit, dat dit geen grote diepte heeft gehad. Op de hoek van de Melkmarktsteeg heeft het huis Melkmarkt 35 op de verdieping nog een vroeg-renaissancistische pilasterstelling, waaruit blijkt dat het huis uit het midden van de 16de eeuw dateert of nog ouder is.

Aan de overzijde is Melkmarkt 10 met zijn bekende zandstenen voorgevel een van de opvallendste huizen van Zwolle (afb. 7). Ook hier stelt het inwendige teleur. De kap is nog oud en is opgebouwd met twee jukken boven elkaar en acht vakken lang. Van de beschilderde zolderingen die tijdens de restauratie van 1919 werden gefotografeerd, is thans niets meer zichtbaar. Op dit deel van de Melkmarkt vallen de huizen no 36 en 50 op door hun breedte en hoogte. Hun daken steken hoog boven de andere huizen uit. Vermoedelijk hebben zij nog wel een middeleeuwse kern. Het laatste huis aan deze kant, Melkmarkt 58, heeft sinds de restauratie van 1970 weer de middeleeuwse zijgevel in het zicht, hoewel bij de huidige voorgevel een gepleisterde zijgevel beter zou passen. Er zijn interessante fragmenten van smalle vensters voor de dag gekomen.

De Diezerstraat heeft tot nu toe betrekkelijk weinig middeleeuwse woonhuiskernen opgeleverd. Behalve het middeleeuwse gasthuis op no 38 kennen we nog slechts oude huizen op no 3 en 72. Beide huizen hebben een overwelfde kelder met dwarsmuur. Bij no 3 was tot aan de ingrijpende verbouwing in 1938 ook in de bovenbouw een verschil van hoogte in voor- en achter-

stuk te zien (fig. 7). Opmerkelijk was hier de zeer grote hoogte van de ruimte op de begane grond, hetgeen wijst op een insteek.

Bij het huis no 72, dat opvalt door zijn breedte en hoogte, kwam de dwarsmuur van de kelder boven niet meer voor (fig. 8). Bij enkele huizen zijn nog onderdelen aanwezig die op hogere ouderdom wijzen. Diezerstraat 19 heeft een merkwaardig renaissance-ornament op de tweede verdieping, wat erop zou kunnen wijzen, dat we hier met een oud huis te maken hebben. Achter de Diezerstraat heeft het huis Nieuwstraat 70 nog een zware balklaag op gotische consoles. Kinderbinten zijn hier niet aanwezig. Het schijnt dat we hier te maken hebben met een zelfstandig huis, dat gebouwd is op een van de achtererven van de Diezerstraat.

Het verdiepingloze huis

Het huis zonder verdieping, dat in het noorden van ons land zoveel voorkomt en dat ook in de stadboeken van Zwolle als een normaal type naar voren komt, vinden we in het tegenwoordige stadsbeeld nauwelijks terug. Van de hoofdstraten bezat alleen de Luttekestraat tot voor kort nog enkele verdiepingloze huizen, waarvan er thans nog slechts één over is. De beganegrond-ruimte van deze huizen is over het algemeen 4,5-5 m hoog, hetgeen iets meer schijnt dan in de oude keurboeken genoemd wordt. Deze hoogte maakt het mogelijk een insteekverdieping aan te brengen, die wij echter nergens hebben aangetroffen.

Het huis Luttekestraat 16 werd gesloopt in 1903. Het bleef bekend door de reconstructie van Redtenbacher (fig. 1), die, wanneer we haar met een oude foto vergelijken, op veel punten onnauwkeurig blijkt (Berkenvelder, 60). Het gebruikelijke systeem van korfboogvormige omlijstingen boven de segmentbogen van de vensters is hier niet goed weergegeven. Wel juist lijkt de merkwaardige nis in de top, die enige overeenkomst toont met die van het huis Grote Markt 7.

Het huis Luttekestraat 12 heeft een van de bekendste gevels van Zwolle. Aangezien dit huis nog bestaat zijn alle onnauwkeurigheden van Redtenbacher duidelijk vast te stellen. De jaartalsteen met 1609 die zich thans in de boogvulling van het middenvenster op de beganegrond bevindt, heeft mogelijk ergens anders in de gevel gezeten. De brede band ter hoogte van het deursel zou er op kunnen wijzen dat er hier een luifel is geweest. De achtergevels van de huizen aan de Luttekestraat zijn te zien op het schilderij van de torenval van J. Grasdoorp (1686).

Het huis Voorstraat 11 werd gesloopt in 1919. Thans staat ons nog slechts een foto van de voor-gevel ter beschikking (afb. 4). Het verschil tussen de vensters in het bovenste deel en die in het benedenstuk van de pui zou er op kunnen wijzen, dat ook hier een luifel is geweest. In de topgevel zien we weer een breed middenvenster en twee smalle zijvensters. Aan de zijkant van de top waren aan weerszijden de resten van twee platte pinakels.

Het huis Waterstraat 126 is nog in het bezit van een bijzonder belangrijk gotisch gevelfragment (afb. 9). Het inwendige van het huis was zo ingrijpend gewijzigd, dat we ook hier geen beeld van de indeling konden krijgen. Wel bleek dat het huis aan de rechterzijde (no 124) ouder was. Dit had een dak bezeten met een nok evenwijdig aan de straat en topgevels opzij. Het buurhuis was hiertegen aangebouwd, zodat in de tussengevel de top nog bewaard bleef met pinakel aan de achterzijde en rookkanaal in het midden. Aangezien dit stadsdeel eerst omstreeks 1500 ommuurd is, nemen wij aan, dat deze huizen spoedig daarna in het begin van de 16de eeuw gebouwd zijn. Merkwaardig is dat de voorgevel van Waterstraat 126 voor het benedenstuk een vlakke natuurstenen pui heeft en voor het bovenstuk een rijk gelede bakstenen architectuur toont. Achter dit bovenstuk bevindt zich een strijkspant dat nauw met de gevel verbonden is (fig. 9). Doordat er aan de rechterzijde een hogere muur was, kan er een asymmetrisch zolderprofiel geweest zijn. Hoe de gevel was afgewerkt aan de bovenzijde, kunnen we ons niet voorstellen.

Het huis Nieuwstraat 101-103 schijnt een overblijfsel te zijn van het Nieuwe of Pestengasthuis, dat in de 15de eeuw werd gesticht. Hoewel dit geen woonhuis in engere zin is, bestaat er toch een grote verwantschap met de verdiepingloze huizen. De gevel aan de straatzijde kan geheel blind zijn geweest. De achtergevel toont de sporen van vijf hoge smalle vensters. In de oostelijke korte gevel zijn resten van een schouw en twee vensters ernaast. Wellicht kan de komende restauratie een exact beeld van de oorspronkelijke toestand van dit laat-middeleeuwse gebouwtje geven, iets wat onze geringe kennis, vooral van de kleinere woonhuizen, enigszins doet vergoeden.

Literatuurlijst

Herma M. van den Berg, „Overheid en burgers als bouwheren; stedelijke bouwkunst”, *Geschiedenis van Overijssel*, Deventer 1970, 302-310.

F. C. Berkenvelder, *Zo was Zwolle rond 1900*, Zwolle 1970.

K. Boonenburg, *Terugblik op Swol*, Zwolle 1969.

J. Geesink, *Uit Zwolle's verleden. Schetsen van de stad en omgeving*, Zwolle 1946.

C. C. van der Graft, „Willem Backerweerd, beeldhouwer en bouwmeester”, *Bulletin KNOB* 6de s. 14 (1961), 15-28.

F. A. Hofer, „Oud Zwolle”, *Het huis oud en nieuw* 10 (1912).

F. A. Hofer, „Aanteekeningen omtrent Zwolle”, *Bulletin NOB* 3de s. 6 (1926), 35-93.

Th. H. F. van Riemsdijk, „Het Zwolsche stadhuis”, *Bijdragen voor de geschiedenis van Overijssel* III, 1876, 33-66.

A. Telting, *Stadboeken van Zwolle*, Zwolle 1897.

Th. J. de Vries, *Gedenkboek van de Sint Michaëls-Parochie te Zwolle eertijds statie „Onder den Bogen” bij haar 300-jarig bestaan 1641-1941*, Zwolle 1941.

Th. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle* I en II, Zwolle 1954, 1961.

SUMMARY

THE GOTHIC HOUSES IN ZWOLLE

Research on the houses of Zwolle did not really begin to any appreciable extent until after the Second World War, although a few incidental studies were attempted earlier. Building in wood must have been discarded quite early in Zwolle, and can not have been extensive by the end of the Middle Ages. The Zwolle house was built of bricks, which were manufactured in the vicinity. In general, the architecture was very plain, even for the large mansions, and only the façades facing the street received more elaborate treatment. These buildings had more elegant gables, often with an elevated central part, decorative niches around the windows, which had decorative arches at the top, and showed a tendency to skeletal architecture. The two latter characteristics may have been introduced by the design for the Town Hall built in 1448. As a whole, this façade architecture is entirely consistent with that of the

lower Rhine area, especially that of Deventer.

A special feature of Zwolle is that so many of the large town houses belonging to the aristocracy of the surrounding country were preserved. These houses were inhabited by the old families up to the beginning of this century. Despite later modernization, the old core can often still be recognized. In many cases the original design had an L-shaped ground plan, often with a stair-tower in the angle. There are few towns in the Netherlands with such an extensive series of this type of house. Among the row-houses it was the less important which survived, and none of them was found to have sufficient elements to permit a reconstruction of the original plan. The smaller houses proved to be very scarce. Of the one-story type occurring so frequently in the northern part of the country, very few specimens remain.

DE GEBOUWEN VAN HET FRATERHUIS IN ZWOLLE

G. BERENDS*

De belangrijkste stichting van de Broeders van het gemene leven na Deventer is die in Zwolle geweest. Terwijl in Deventer maar weinig van de gebouwen is overgebleven¹, is in Zwolle veel ervan tot ons gekomen, ook al resteren van het oorspronkelijke in 1394-1396 gebouwde *Domus Clericorum* (= Klerkenhuis) alleen de kelders. Het complex, gelegen tussen de Papenstraat, Blijmarkt en Praubstraat, wordt thans wel het „Celecomplex” genoemd, een weinig gelukkige naam ook al hadden de broeders een nauwe relatie met Johan Cele († 1417), de beroemde rector van de Zwolse stadsschool, die in de directe nabijheid woonde. Ook de benaming Fraterhuis is niet oorspronkelijk. Hij komt voor het eerst voor in een stuk uit 1460, maar wordt pas na 1500 algemeen. De oorspronkelijke naam Klerkenhuis wordt in het eerste kwart van de 16de eeuw nog dikwijls gebruikt.

Het complex zal gaan dienen als sociaal-cultureel trefcentrum en wordt daartoe in drie fasen gerestaureerd. De eerste fase, die de gebouwen aan de Papenstraat omvat, bevindt zich thans in gevorderd stadium. Deze restauratie bood de gelegenheid de gebouwen aan een bouwkundig-historisch onderzoek te onderwerpen. De historische achtergrond wordt geleverd door M. Schoengen, die in 1908 de kroniek publiceerde, die *Jacobus Traiecti* alias de *Voecht* omstreeks 1500 over het Fraterhuis schreef, aangevuld met talrijke akten en andere stukken en van een gedegen inleiding voorzien². Doel van dit artikel is een voorlopig verslag te doen van wat het onderzoek van de

gebouwen enerzijds en bestudering van de historische bronnen anderzijds opleverde.

Ontstaan en groei van het Fraterhuis

Het Fraterhuis ontstond uit twee (of drie) kerken, die naast elkaar gelegen waren en nog voor het jaar 1400 versmolten. Zij lagen nabij het Begijnhof (of Oude Begijnenconvent), dat vóór 1367 gesticht was op een terrein tussen de Blijmarkt en de Praubstraat (vroeger Begijnenstraat geheten; fig. 1, nr. 1)³.

Noordelijk naast dit Begijnhof stond aan de Praubstraat het Terminariushuis van de Minderbroeders van Kampen, die aanvankelijk de leiding over het begijnhof hadden. Tussen dit huis en het huis van Claes de Messemaker kochten een drietal mannen op een niet genoemd moment een erf, waarop zij een huis bouwden waarin zij in gemeenschap gingen leven (Sch. blz. 8) naar de ideeën van Geert Grote († 20 augustus 1384). Deze drie mannen, Johan van Ommen (ook Eskenszoon geheten naar zijn vader of Regelandzoon naar zijn moeder Regelandis), Witte Coep Maeszoon en Wychman Ruering, verkochten het in juli 1384 aan Geert Grote, die het deelde met zijn geestelijke broeders Florens Radewijns en Johan van den Gronde (Sch. blz. 279, 282). Vervolgens gaven deze drie het in bruikleen aan de vroegere eigenaars (Sch. blz. 283); het volgende jaar nam Johan van Ommen het aandeel van zijn beide medebroeders over (Sch. blz. 285). Al vrij spoedig daarna verlieten Johan van Ommen en de zijnen de stad voor de stichting van een fraterhuis op de Nemelerberg, dat in 1386 bewoond was (Sch. blz. cviii, 12 noot 1). Dit zou later bekend staan als het klooster St.-Agnietenberg, de verblijfplaats van Thomas à Kempis (1379/’80-1471).

² M. Schoengen, *Jacobus Traiecti alias de Voecht, Narratio de Inchoatione Domus Clericorum in Zwollis met akten en bescheiden betreffende dit Fraterhuis*, Amsterdam 1908. De verwijzing naar dit boek zal in de tekst geschieden d.m.v. de afkorting Sch. gevolgd door het nummer van de bladzijden.

³ M. Schoengen, *Monasticon Batavum I* (supplement), Amsterdam 1942, 175.

* Verantwoording van de figuren en de afbeeldingen. Figuur 1 is getekend door P. G. Meijer (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) naar opmetingstekeningen van architectenbureau Knuttel te Deventer en Openbare Werken Zwolle; figuur 2 door de schrijver. De foto's zijn vervaardigd door G. J. Dukker en A. J. van der Wal (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, resp. afb. 6, 9 en 1, 2, 3, 11) en door de schrijver (de overige).

¹ G. Berends, „Drie huizen van het gemene leven in Deventer”, *Bulletin KNOB* 67 (1968), 42-51, met aanvullingen in het *Nieuws-Bulletin KNOB* 67 (1968), *131 en 71 (1972), *68.

DE GEBOUWEN VAN HET FRATERHUIS IN ZWOLLE

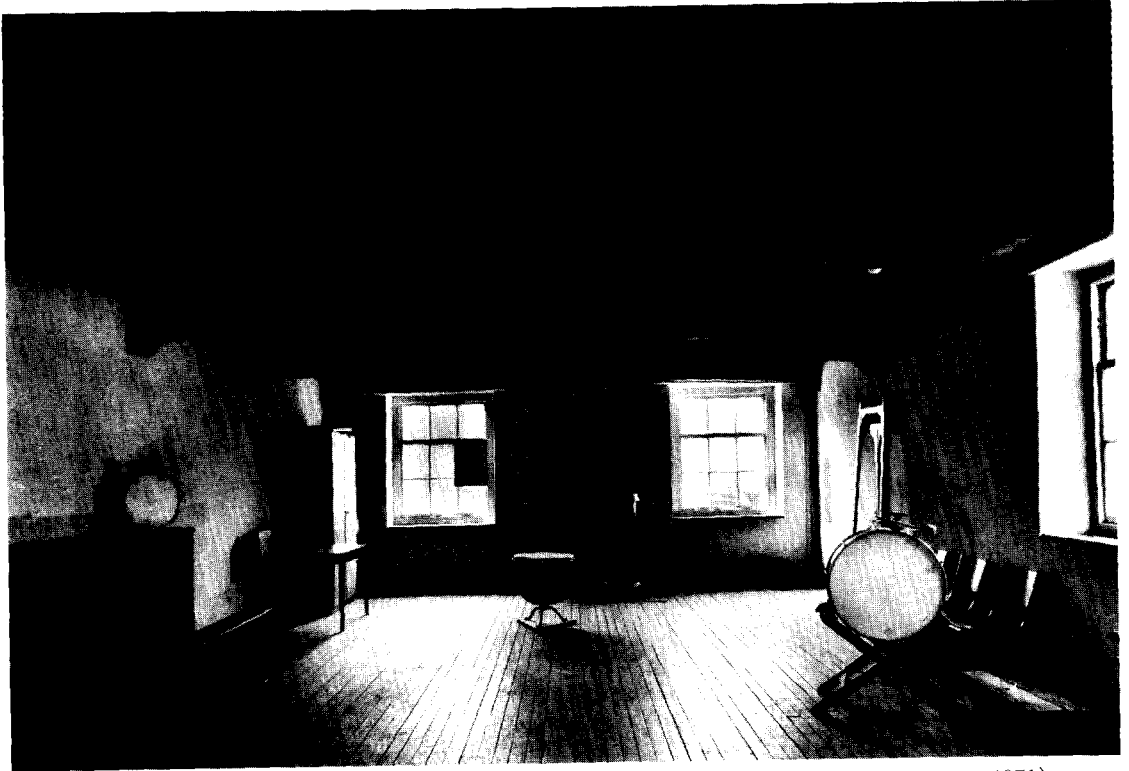

Afb. 1. Het Fraterhuiscomplex met omgeving volgens de stadsplattegrond van Joan Blaeu (1649); de bovenzijde is de oostzuidoostzijde. Vgl. fig. 1. Verklaring van de nummers: 1. St-Michaëlskerk, 8. Stadhuis, 9. Het scholierengebouw van het Arme Fraterhuis, 10. Kapel en mouterij van het Fraterhuis, 11. Het Domus Vicina of scholierenhuis van het (Rijke) Fraterhuis, 13. Kerkhof, 14. School, 15. Wijnhuis, 20. Blijmarkt, 30. Sassenstraat, 35. Praubstraat. Niet aangegeven zijn het oorspronkelijke Klerkenhuis (gelegen tussen nr. 10 en 11) en de weeme (fig. 1 resp. nr. 2 en 21). (Foto Monumentenzorg 1972).

Afb. 2. De gebouwen aan de Papenstraat vóór de restauratie (1972). V.r.n.l. de mouterij, de kapel (met latere brede inrijdeur) en het gastenverblijf/ziekenzaal. Vgl. afb. 1 en fig. 1 nr. 10 e.v. (Foto Monumentenzorg 1972).

DE GEBOUWEN VAN HET FRATERHUIS IN ZWOLLE

Afb. 3. Eerste verdieping van het scholierenhuis (Domus Vicina). (Foto Monumentenzorg 1971).

Afb. 4. Kelder van het scholierenhuis (Domus Vicina). (Foto 1974).

DE GEBOUWEN VAN HET FRATERHUIS IN ZWOLLE

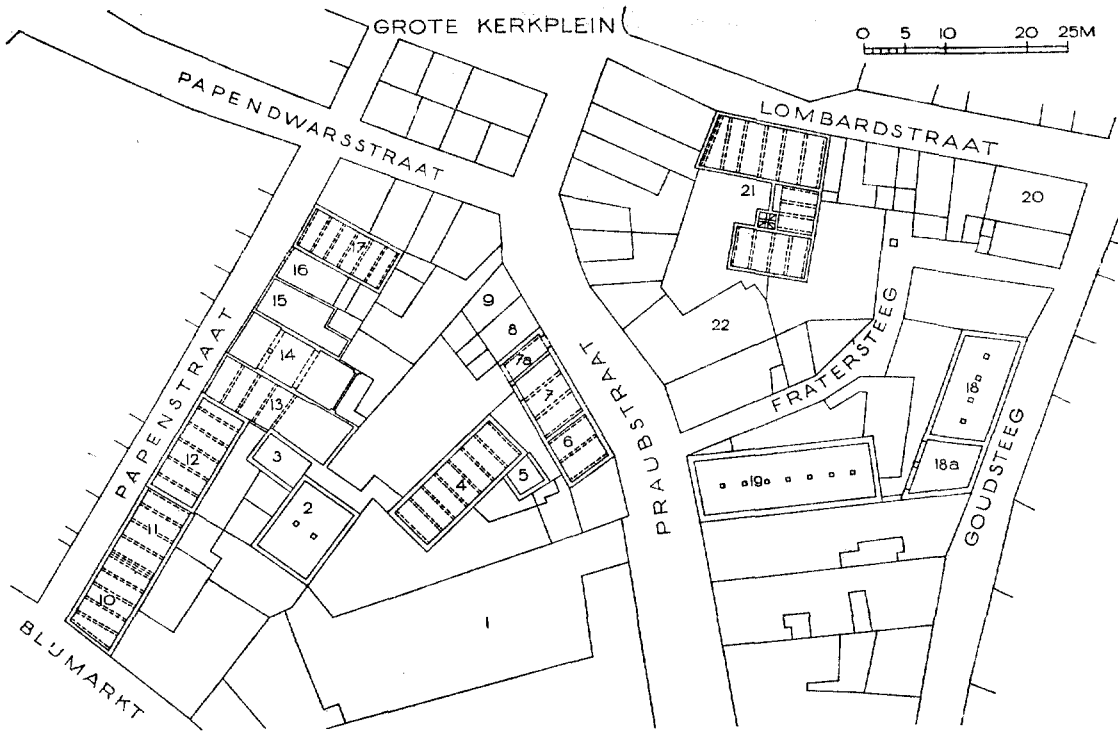

Fig. 1. Plattegronden van de gebouwen van het Fraterhuis, ingetekend in het kadastrale minuutplan van ca. 1830. Getekend zijn de plattegronden met de balklagen; waar geen of weinig opstanden meer aanwezig zijn echter de kelders (nrs. 2, 3, 5, 18, 19). — 1. Terrein van het voormalige Begijnhof. — 2. Het Domus Clericorum of Klerkenhuis, gebouwd 1394-1396. Hiervan resteert alleen de kelder, die hier is weergegeven (naar een voorlopige opmeting). Momenteel staat op deze plaats de 19de-eeuwse manegezaal, die aan alle zijden groter is. — 3. Aanbouw aan het Domus Clericorum van onbekende bestemming, vermoedelijk 15de-eeuws. — 4. Het Domus Vicina, het huis voor de scholieren, gebouwd omstreeks 1421, thans in gebruik bij de Muziekschool. — 5. Onderkelderde aanbouwtje van het Domus Vicina, dat misschien de keuken bevatte. — 6. Praubstraat 12, vermoedelijk gebouwd onder rector Albert van Kalkar (1457-1482). Op deze plaats of iets zuidelijker moet het Terminariushuis van de Minderbroeders van Kampen gestaan hebben, dat in 1474 voor 10 jaar aan de broeders verpacht werd. — 7-7a. Praubstraat 10, misschien gebouwd in 1496. Behalve de toegangspoort, die in versmalde vorm nog bestaat (7a), zou het een aula of eetzaal bevat hebben. — 8. Plaats van het huis, dat tussen 1501 en 1553 in het bezit van de broeders kwam. — 9. Plaats van het huis, dat in 1553 werd aangekocht ten behoeve van de arme scholieren. — 10. Blijmarkt 21, de mouterij, ongeveer gelijktijdig gebouwd met de aangrenzende kapel. — 11. Kapel, waarschijnlijk ca. 1470 gebouwd en gewijd in 1498. — 12. Papenstraat 11/13, waarschijnlijk ca. 1460 gebouwd als gastenverblijf en ziekenzaal. — 13. Papenstraat 9, vermoedelijk de plaats van het huis, dat Meinold van Windesem in 1395 kocht en dat in 1406 in het bezit van de broeders kwam. Thans een in oorsprong 16de-eeuws huis, dat later verbouwd is. — 14. Papenstraat 7, vermoedelijk de plaats van het huis, dat sedert 1403 diende als Vicariehuis van het St.-Laurensaltaar in de St.-Michaëlskerk en dat in 1514 in het bezit van de broeders kwam. Thans een in oorsprong 16de-eeuws huis, dat later ingrijpend verbouwd is. — 15. Papenstraat 5, thans Heimanshuis genoemd, een 18de-eeuws huis met een oudere achterbouw. — 16. Open plaats, vroeger bekend als „het Frater”, behorend bij 17. Papenstraat 3, gebouwd eind 16de eeuw, een Godshuisje. — 18-18a. Gebouw met poortdoorgang (18a), misschien vóór 1497 aan Herman Coeckman toebehorend en sedert 1514 in het bezit van de broeders. Laatstelijk onderdeel van de Wijnbeekschool en gesloopt in 1973. — 19. Het nieuwe scholierenhuis, dat in 1516 in aanbouw was voor de arme scholieren. In 1872 verbouwd tot school; achterstuk gesloopt in 1973. — 20. Lombardstraat 16, een 17de-eeuws huis, gesloopt in 1972. Vóór 1514 eigendom van Johan Vanen. — 21. Weeme of pastorie van de St.-Michaëlskerk, gebouwd in de jaren 1490-1497, na de reformatie Lombard of Bank van Lening, gerestaureerd 1923-1925 en sindsdien onderdeel van het toen ernaast gebouwde Politiebureau, dat onlangs weer gesloopt is. Thans opnieuw in restauratie. — 22. Terrein, dat vroeger bij de weeme gehoord heeft.

Het vrijgekomen huis aan de Praubstraat werd vervolgens bestemd voor de huisvesting van minvermogende scholieren van de stadsschool, onder toezicht van de priester Hendrik Foppensz. van Gouda (of van der Golde) (Sch. blz. cviii), die er zijn intrek nam. In 1394 wordt zijn huis voor het eerst op deze plaats genoemd (Sch. blz. 290), terwijl in het voorgaande jaar nog sprake is van Johan van Ommen (Sch. blz. 288 vgl. 306). Volgens de Kroniek zou Hendrik van Gouda echter een huis hebben bezeten grenzend aan dat van Johan van Ommen, dat hij op aansporing van Geert Grote zelf zou hebben opengesteld voor de scholieren (Sch. blz. 6, 8). Deze versie lijkt echter niet de juiste te zijn.

Het eigenlijke Klerkenhuis werd in 1394 gesticht op een „hofstede, die vanouds in de wedeme gehoord heeft”. Dit terrein, in een stuk uit 1393 „kerkherengaarde” genoemd (Sch. blz. 288), lag aan de Blijmarkt tussen het Begijnhof en een viertal percelen aan de Papenstraat (vroeger Kusters- of Keizerssteeg geheten) en grensde aan de achterzijde aan de erven van Claes de Messemaker en de reeds genoemde Hendrik van Gouda. De pastoor, Reynold van Drynen, verpachtte dit terrein op 22 september 1394 aan Gerard van Kalkar (die naar alle waarschijnlijkheid afkomstig was uit het fraterhuis in Deventer; Sch. blz. 13 noot 4), Hendrik Zeefflic en Gijsbert van Vlijmen, klerken, voor vijf pond per jaar (Sch. blz. 289). Ook verwierven zij een stuk grond van het Begijnhof, op bepaalde voorwaarden (Sch. blz. 305). Deze eerste broeders bouwden daarop het Klerkenhuis, daartoe in staat gesteld door een rijk burger, Meinold van Windesem, die gegrepen was door de prediking van Geert Grote. Meinold en zijn broer Witte werden in 1396 in de gemeenschap opgenomen (Sch. blz. 26, 293), maar Meinold overleed nog hetzelfde jaar, nog voor het huis geheel voltooid was (Sch. blz. 28, 219).

In 1395 had Meinold een huis aan de Papenstraat gekocht (Sch. blz. 292), het vijfde geteld vanaf de Blijmarkt, dat met zijn achterzijde grensde aan het erf van Claes de Messemaker (Sch. blz. 288; vermoedelijk het huidige pand Papenstraat 9, fig. 1 nr 13). In 1406 schonk Witte van Windesem dit aan de broeders (Sch. blz. 311). Twee jaar tevoren hadden de broeders al het zuidelijk hieraan grenzende huis verworven (Sch. blz. 308, 309) en het achterste gedeelte van het erf van Claes de Messemaker (Sch. blz. 288, 306).

In 1398 trad Hendrik van Gouda tot de ge-

meenschap toe. Zijn huis behield dezelfde functie (Sch. blz. Lxviii, 17, 39), waarmee de gemeenschap de zorg voor de leerlingen van de stadsschool op zich nam. Als dit huis toch niet hetzelfde is geweest als het huis van Johan van Ommen, dan moet dit laatste toch ook in het bezit van de broeders gekomen zijn.

Het bezit van de broeders breidde zich nog verder uit. In 1419 vermaakten Claes de Messemaker en zijn vrouw Aleit hun huis en erf aan hen (Sch. blz. 319); vermoedelijk ontsliepen zij spoedig daarna. Het stadsbestuur gelastte de rector Dirk van Herxen (1410-1457) echter dit huis te verkopen en daarmee in wereldlijke hand te brengen (Sch. blz. 321). Of dat inderdaad gebeurd is, is niet bekend; definitief vervreemd is het huis blijkbaar niet. Ook de aan het Klerkenhuis grenzende huizen aan de Papenstraat kwamen achtereenvolgens in het bezit van de broeders: het hoekhuis vermoedelijk tussen 1444 en 1458 (zie blz. 92), het volgende in 1444 (Sch. blz. 337) en het daarop volgende tussen 1410 en 1444 (Sch. blz. 308, 316). In 1474 verwierven de broeders het voormalige huis van de Kampense Minderbroeders in pacht voor tien jaar (Sch. blz. 459, 460).

Ondanks het overlijden van tenminste elf broeders aan de pest voor en in het jaar 1421 en het vertrek van zes andere naar nieuw gestichte fraterhuizen (Sch. blz. 72 noot 3, 222, 223) groeide het aantal broeders in de 15de eeuw gestaag: in 1409 telden zij 10 leden, in 1415 15, in 1432 18, in 1457 21, in 1465 21, in 1482 36 om terug te zakken tot 6 in 1539 (Sch. resp. blz. 43, 274, 92, 116, 410, 170-173 en 497). Zij werden onderscheiden in priesters, klerken en leken; de laatste categorie verdween echter in de tweede helft van de 15de eeuw. Sommigen bekleedden functies in zuster- of broederhuizen in andere steden.

Na 1500 breidden de broeders hun bezittingen verder noordwaarts uit: aan de Praubstraat het aangrenzende huis na 1501 (Sch. blz. 382) en aan de Papenstraat het aangrenzende huis in 1514 (Sch. blz. 391, 395). Dit laatste huis was tussen 1393 en 1404 in het bezit gekomen van Roelof van Ittersum (Sch. blz. 288, 307), die in 1403 de vicarie van St.-Laurens stichtte in de St.-Michaëlskerk (Sch. blz. 44 noot 4). Het huis stelde hij beschikbaar aan de bedienaar van dit altaar en sedertdien stond het bekend als het vicariehuis van het St.-Laurensaltaar. De familie van Ittersum verkocht het in 1514 in vervallen toestand aan de broeders.

Ook elders in de stad verwierven de broeders bezit. In 1433 droegen Arent Sticker en zijn vrouw Aleit „een huis in de Dieserstrate opt water” over aan de broeders, bestemd voor de huisvesting van arme mensen (Sch. blz. 466). Dit zou bekend staan als het Domus Pauperum of Arme Klerkenhuis, het huis van de arme scholieren (ook wel klerken genoemd). Nog in 1482 is er sprake van de „arme klerken in 't Arme Fraterhuis in Diestrate bij het water gelegen” (Sch. blz. 124 noot 2).

Later kregen de broeders dicht bij huis nieuwe bezittingen, nl. aan de Praubstraat. Hier hadden de broers Herman en Roelof Coeckman bezittingen, die na hun dood in 1497 toebedeeld werden aan hun nicht en drie neven. De broers Johan en Evert Coeckman kregen „eene doorgaande weer in de Beghinenstrate”, die aan Roelof had toebehoord (Sch. blz. 376). De ligging van dit perceel is helaas niet duidelijk. Johan was rector van het Fraterhuis (1490/91-1519/20); in 1502 gaf Evert zijn deel over aan Johan en de overige priesters en klerken van het Klerkenhuis (Sch. blz. 383). Een andere Johan Coeckman en diens zuster Nese ontvingen in 1497 het huis van wijlen Herman Coeckman in de Hoefschenstege (thans Goudsteeg geheten). Deze laatste Johan is waarschijnlijk dezelfde als het lid van het stadsbestuur van die naam, die met zijn vrouw Fije in 1514 een huis en erf aan de broeders verkocht (Sch. blz. 475, 476). Dit erf wordt als volgt omschreven: „ene were geleghen in [de wijk] Sasenstrate, alreinaist meester Henrick Kemerlynck aen de ene zyde en de erffgenamen Johan Vane, des Hilligen Geestes gasthuses ende Sante Micheliskerck huysynge an dander syde, streckende voir van der strate [kennelijk de Goudsteeg] achter an de wedeme en de ghemene strate [kennelijk de Praubstraat] myt enen uitganck in de Scolesteghe [thans Lombardstraat geheten]”. Waarschijnlijk mogen we het huis van Herman Coeckman op dit erf situeren (fig. 1 nr. 18-18a). Voorwaarde was, dat de broeders daar een „klercke fraterhuys” zouden stichten en dat zij het huis „dair nu de arme fraters inne wonen” (bedoeld zal zijn het Domus Pauperum aan de Diezerstraat) zouden verkopen. Inderdaad hadden de broeders in 1516 een groot nieuw scholierenhuis in aanbouw, waarin wel 200 jongens gehuisvest konden worden⁴. Dit moet het gebouw zijn, dat op oude stadsplattegronden als Domus Clericorum

wordt aangeduid en waarvan de kelder en de zuidelijke zijmuur bewaard zijn in het schoolgebouw, dat thans op deze plaats staat (fig. 1 nr. 19). Of de broeders op dit terrein nog meer gebouwen stichtten is niet bekend; overblijfselen ervan zijn tot dusver echter niet ontdekt. Het zogeheten Arme Fraterhuis leidde sindsdien een betrekkelijk zelfstandig bestaan; in 1553 kocht de procurator ervan een huis en erf in de Praubstraat, naast het „Rijke” Fraterhuis (Sch. blz. 477; fig. 1 nr. 9). In 1579 waren in het Arme Fraterhuis „45 paupers geweest, die slapinge hebben mit scher-bier, ende in culina onderhouden hebben”⁵.

Historische gegevens over de gebouwen

In de loop van de 15de eeuw treden naast de rector van het Klerkenhuis drie procuratoren op: één van het huis zelf, één van het Domus Vicina en één van het Domus Pauperum. Het Domus Vicina (het naburige huis) heet ook Domus Parva (het kleine huis, soms met de toevoeging *Scolarium, Clericorum of Fratrum*); hier woonden de scholieren (Sch. blz. 120, 121, 154, 159). Kennelijk was het de opvolger van het huis van Hendrik van Gouda. Het werd ook wel Proxima Domus (het naast bij gelegen huis) genoemd (Sch. blz. 75, 446) of Minor Domus, dit laatste ter onderscheiding van het Domus Maior, het huis van de broeders zelf (Sch. blz. 22, 27, 69). Een kok, een van de broeders, kookte er voor 50 scholieren (midden 15de eeuw, Sch. blz. 155, 159). Blijkbaar is dit het „Minste Clerkehuys”, voor de bouw waarvan de broeders in 1421 een jaarrente van 7 herenpond moesten verkopen (Sch. blz. 322). Ze namen dus een hypotheek op dit huis, te betalen „uut den huse ende weren vorss., dat ghelegen is in Zwolle tusschen onse huse, daer wi ynne wonen, ende des terminarius huys van den Mynrebroederen, streckende voer van der Beghinenstrate achter an den Beghinenhof”. Deze omschrijving laat er weinig twijfel over bestaan, dat dit het hoge langwerpige gebouw is, dat nu nog op de binnenplaats staat (fig. 1 nr. 4). Wel is het merkwaardig, dat de kroniek vermeldt, dat Albert van Kalkar, die van 1457 tot 1482 rector was en tevoren procurator van het Domus Pauperum was geweest, het „Domus Sclarium in proximo” heeft ontworpen en laten bouwen (Sch. blz. 125). Misschien slaat dit echter niet op het Domus Vicina, maar op een huis aan de Praubstraat gelegen (bv. fig. 1 nr. 6). Dat de kroniek

1974, 125.

⁵ B. J. van Hattum, *Geschiedenissen der Stad Zwolle* V, Zwolle 1776, 191.

⁴ E. H. ter Kuile, *Noord- en Oost-Salland* (= De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel IV. De provincie Overijssel, 3de stuk), Den Haag

schrijver onjuist zou zijn ingelicht, is niet zo waarschijnlijk, omdat hij al in 1449 of 1450 als novice tot de gemeenschap was toetreden (Sch. blz. xxxvii). Later, als de arme scholieren elders gehuisvest worden (in het *Domus Pauperum*), gaat men het *Domus Vicina* ter onderscheiding hiervan *Domus Sclarium Divitum* of Rijke Clerckenhuys noemen; de oudste vermelding als zodanig dateert uit 1485 (Sch. blz. 479).

Het *Domus Pauperum* of Arme Clerckhuys ontstond, zoals reeds is vermeld, in 1433 aan de Dieserstraat. Albert van Kalkar vernieuwde het voorste gedeelte ervan, nl. het grootste deel van de aula annex keuken (Sch. blz. 125). Ook tijdens het procuratoriaat van Jacobus de Voecht, de schrijver van de kroniek, werd veel aan de gebouwen verbeterd en nieuw gebouwd door zijn medeprocureur Reinier van Maastricht († 5 februari 1489) (Sch. blz. xxxiv, xxxv, 211, 212).

De kroniek vermeldt ook één keer een *Domus pro mediocribus* (huis voor matig bemiddelde scholieren), in de stad gelegen. Ook hierover had Albert van Kalkar de leiding (Sch. blz. 125).

Als rector liet Albert van Kalkar ook aan het *Domus Clericorum* zelf met zijn annexen veel verbeteren, vergroten en nieuw bouwen. Zo bouwde hij het „oratorium” (kapel?), het „penum” (provisiekamer?), de „transitus” (poortdoorgang aan de Praubstraat?), de „secretaria” (schrijf- of archiefkamer?), de „camera infirmorum” (ziekenzaal) en het „hospitium” (gastenverblijf). Een aantal van deze gebouwen moeten we aan de Papenstraat zoeken, wat blijkt uit latere aantekeningen op de akten, die betrekking hebben op de daar gelegen huizen, die de broeders in 1404 en 1406 verwierven. Zo is in of ter plaatse van het vroegere huis van Meinold van Windesem de „cella infirmorum” geweest; het stond naast de „aula”, waarvan het later deel uitmaakte (Sch. blz. 307, 312). Het huis zuidelijk hiernaast wordt „coquina seu oratorium” (keuken dan wel oratorium) genoemd (Sch. blz. 309). Blijkbaar zijn oratorium en aula identiek. Dit laatste huis wordt echter ook „domus stabuli nostri” genoemd (Sch. blz. 308), wat waarschijnlijk hetzelfde is als „hospitium”. Geheel duidelijk is dit alles niet; kennelijk zijn niet alle latere aantekeningen correct. De „camera hospitalis” wordt nog eens genoemd in 1486 (Sch. blz. 471) en een „hospitularius” omstreeks 1475 (Sch. blz. 151).

Het oratorium moet ca. 1475 al bestaan hebben, want de kroniek vermeldt, dat broeder Hendrik van Alkmaar, die voor 1478 aan de pest overleed, fungeerde als „custos horologii et ora-

torium” (bewaker van het uurwerk en het oratorium; Sch. blz. 152). Het oratorium is kennelijk de kapel van de broeders, die met het altaar en het kerkhof in 1498 gewijd werd aan de H. Drie-vuldigheid, de H. Maagd en de gelukzalige paus Gregorius (Sch. blz. 442). Op de oude stadsplattegronden van Zwolle zien we hem afgebeeld aan de Papenstraat, voorzien van een dakruitertje (afb. 1).

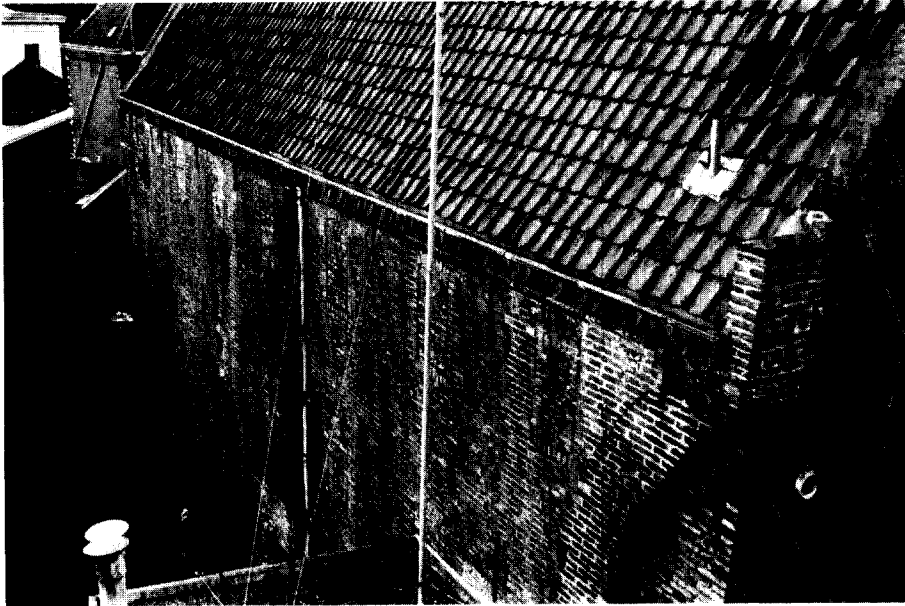
Het hieraan grenzende hoekhuis aan de Blijmarkt was in 1444 nog van Lumme van Vollenhove (Sch. blz. 337); via haar zoon Gerard van Vollenhove, die in 1415 al tot de broeders behoorde (Sch. blz. 274) en waarschijnlijk in 1458 overleed (Sch. blz. 96 noot 1), zal het in het bezit van de broeders gekomen zijn. Het diende vervolgens als „melthuys” (Sch. blz. 93), d.w.z. als mouthuis of mouterij. Misschien werd er niet alleen mout bereid maar ook bier gebrouwen. Eén van de broeders fungeerde nl. als brouwer: reeds ten tijde van rector Dirk van Herxen (1410-1457) wordt broeder Tyman genoemd als „pistor et braxator” (bakker en brouwer; Sch. blz. 118) en in 1592, bij de ontbinding van het Fraterhuis, „broeder Garrijt die brouwer” (Sch. blz. CLXV).

Ook over de gebouwen aan de Praubstraat geven latere aantekeningen op de oude akten nog enige informatie. Zo wordt van het huis van Claes de Messemaker gezegd „nunc est porta domus nostre” (nu is het de poort van ons huis; Sch. blz. 321, vgl. ook blz. 382). Deze poort bestaat in gewijzigde vorm nog steeds (fig. 1 nr. 7a). Het zuidoostelijk hiernaast staande huis, vroeger van Johan van Ommen, heet „nova nostra aula sive refectorium” (onze nieuwe aula of eetzaal; Sch. blz. 285), terwijl in de kroniek is bijgeschreven, dat dit huis later diende als „camera coci et coquina clericorum” (kamer van de kok en keuken van de klerken; Sch. blz. 8). Volgens Schoengen heeft deze verbouwing in 1496 plaats gehad (Sch. blz. 12 noot 5); waar hij dat gegeven vandaan heeft, vermeldt hij echter niet.

De broeders hebben ook een bibliotheek gehad, want een van hen was de „librarius”; de eerste bekende is Godefridus de Buscoducis, die in 1421 aan de pest overleed (Sch. blz. 76). Waar die bibliotheek was ondergebracht is niet bekend.

De bestaande gebouwen

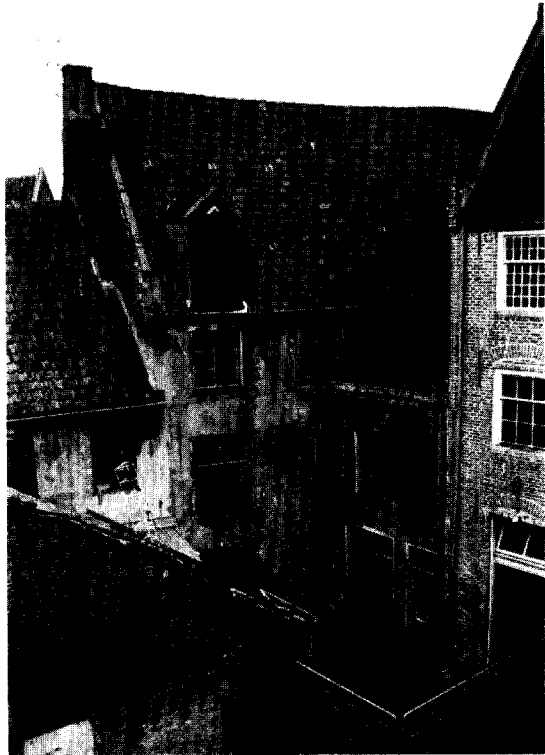
Het oorspronkelijke Klerkenhuis. Onder de huidige manegezaal, die een aardige neo-classicistische voorbouw heeft aan de zijde van de binnenplaats, bevindt zich een oude volgestorte kelder, uit welks ligging geconcludeerd mag worden,

Afb. 5. Zuidoostgevel van het scholierenhuis (Domus Vicina), gezien vanaf de zolder van Praubstraat 12. (Foto 1974).

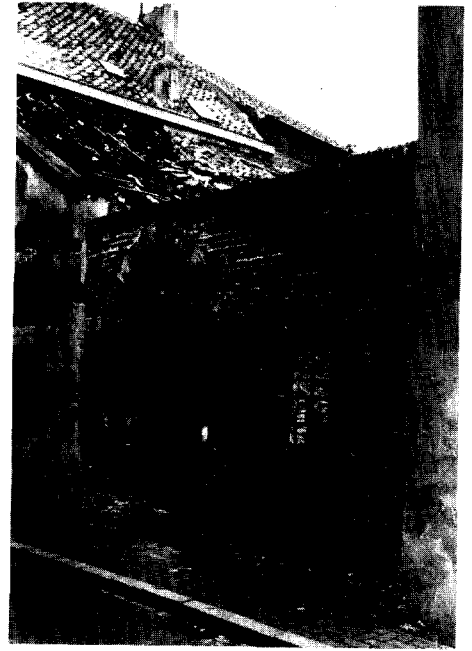
Afb. 6. Voorgevel van het gebouw aan de Praubstraat met rechts de poortdoorgang naar de binnenplaats. (Foto 1962).

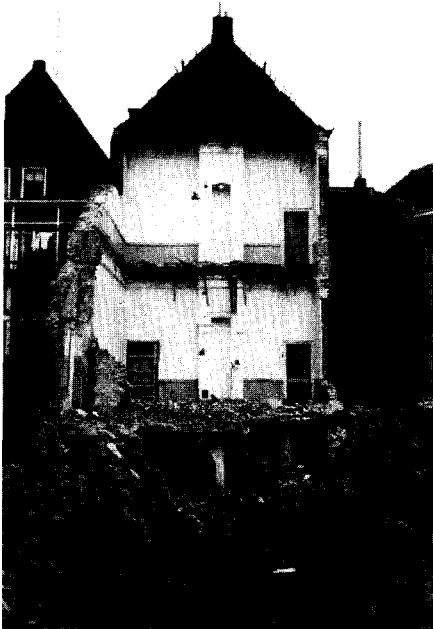
Afb. 7. Binnenplaats met achterzijde van het gebouw aan de Praubstraat (met poortdoorgang) en rechts nog juist het scholierenhuis. (Foto 1972).

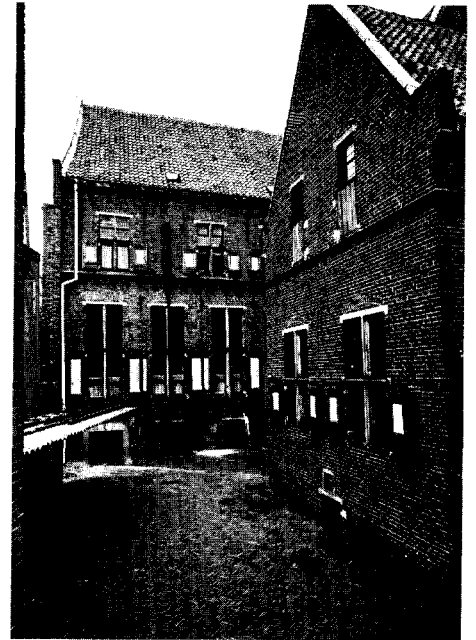
Afb. 8. Achtergevel van het gebouw Papestraat 11/13 met oorspronkelijke bakstenen kruisvensters, tijdens de restauratie. (Foto 1973).

Afb. 9. Toegangspoort (1623) tot het open plaatsje naast Papestraat 3. (Foto 1962).

Afb. 10. Gesloopte achterzijde van het vroegere scholierengebouw van het Arme Fraterhuis (tussen Praubstraat en Goudsteeg), verbouwd 1872. Op de voorgrond de bouwput voor de nieuwbouw van het stadhuis. (Foto 1973).

Afb. 11. De voormalige weeme of pastorie van de St.-Michaëlskerk, later Bank van Lening, gezien uit het zuiden. (Foto Monumentenzorg 1971).

dat hij een overblijfsel is van het oorspronkelijke, in 1394-1396 gebouwde *Domus Clericorum* (fig. 1 nr. 2). Hij wordt overwelfd door tongewelven met insteekgewelven, die in het midden samenkomen op twee steunpunten, die momenteel geheel onder het zand zitten. Het baksteenformaat van het gewelf bedraagt ongeveer $23 \times 11 \times 5/5,5$ cm; aan de wanden komt grotere baksteen voor: $25/27 \times 6/6,5$ cm. Het kleine formaat zien we omstreeks dezelfde tijd ook al aan de Grote Kerk van Harderwijk.

Op de noordwesthoek hiervan sluit een jonger keldertje aan, met aan de wanden baksteen van $26/27,5 \times 12,5/13 \times 5/5,5$ cm en een tongewelf van kleinere baksteen ($22 \times 10,5 \times 4/4,5$ cm) (fig. 1 nr. 3). De doorgang naar de grote kelder is dichtgemetseld. Het opgaand werk van de noordwestmuur is bewaard gebleven. Dit bevat zowel op de begane grond als op de verdieping twee spaarbogen, echter van ongelijke afmetingen. De muur is door latere doorgangen doorbroken en verlaagd. De muur blijkt verder noordwaarts te hebben doorgelopen, dus door het huidige pand Papestraat 9 (fig. 1 nr. 13) heen. De noordmuur van dit huis vertoont nauwelijks of geen resten van een aansluiting meer. Oostelijk van het verdwenen stuk muur bevindt zich ondergronds een smal tongewelfd keldertje, dat in open verbinding staat met het vorige. Omtrent de ouderdom en functie van het gebouw waartoe deze keldertjes behoorden, valt niets met zekerheid te zeggen.

Het scholierenhuis of Domus Vicina. Aan de binnenplaats staat nog een markant langwerpig oud gebouw (fig. 1 nr. 4; afb. 3, 4, 5 en 7), dat we hierboven herkend hebben als het *Domus Vicina*, gebouwd omstreeks 1421 voor de huisvesting van de scholieren. Momenteel is het in gebruik als dependance van de Muziekschool aan de Bloemendalstraat. Het bevat kelder, begane grond, twee verdiepingen en een zolder. De kelder wordt overkluisd door ribloze kruisgewelven, die steunen op de wanden en vier zandstenen zuiltjes in het midden. Hierboven telt het gebouw zeven balkvakken. De balklagen bestaan uit moer- en kinderbalken op houten consoles (fig. 2a). In de balklaag van de tweede verdieping bevindt zich een trapaveling tegen de zuidoostgevel in het derde vak (vanuit het zuiden geteld). In de zolderbalklaag ontbreekt deze raveling echter. De zolder heeft geen borstwering; de eiken kap telt acht spanten (waarvan twee strikspanten; elk bestaande uit één juk), die genummerd zijn met gesneden (rechts gebroken) tel-

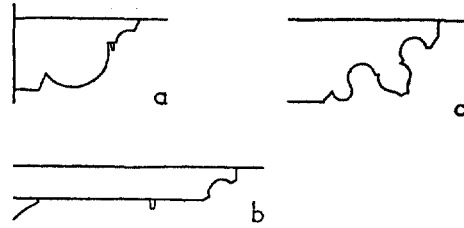

Fig. 2. Consoles en sleutelstukken, schaal 1:15. a. Scholierenhuis (*Domus Vicina*), ca. 1421. b. Praubstraat 10, 1496? c. Weeme (*Pastorie*), ca. 1495.

merken. De sporen zijn paarsgewijze door één haanhout verbonden. Voor dit alles lijkt een datering van omstreeks 1421 vrij vroeg, maar niet onmogelijk.

De muren zijn opgetrokken van baksteen van het formaat $22,5/23,5 \times 11/11,5 \times 5/5,5$ cm, 10 lagen = 62/65 cm. De zuidoostgevel is nu geheel blind, maar laat op de verdiepingen dichtgezette kleine vensters zien (in elk vak één), terwijl op de begane grond ook kruisvensters (met natuurstenen kruizen) zijn geweest. De noordwestgevel heeft nu 18de- en 19de-eeuwse vensters, die in de plaats gekomen zijn van smalle vensters (met een half) of van kruisvensters; in de tweede travee is de oorspronkelijke korbboogtoegang nog te zien. Tegen de eindgevels zijn schoorstenen, geflankeerd door smalle of bredere vensters, die in de noordoostgevel gedicht zijn en in de zuidwestgevel vervangen door 18de- en 19de-eeuwse schuiframen. Merkwaardig is een schoorsteenkanaal in de zuidoostgevel bij de oostelijke hoek.

Aan de zuidoostzijde bevindt zich een aanbouw met een oud keldertje, overkluisd door een tongewelf met insteekgewelven (fig. 1 nr. 5), dat door een oorspronkelijk lijkende doorgang verbonden is met de kelder van het scholierenhuis. Misschien was op de begane grond hiervan de keuken voor de scholieren, wat het laatstgenoemde schoorsteenkanaal zou kunnen verklaren.

Het gebouw aan de Praubstraat. Vlak hierbij staat aan de Praubstraat een gebouw van ongeveer dezelfde afmetingen (fig. 1 nr. 6-7-7a; afb. 6 en 7). Het maakt de indruk te dateren uit de 15de eeuw en bestaat uit twee gedeelten, die gescheiden worden door een dwarsmuur, die boven de eerste verdieping verdwenen is. Het zuidelijke gedeelte (Praubstraat 12) is onderkelderd en twee balkvakken lang; het noordelijke gedeelte (Praubstraat 10) is vier balkvakken lang en bevat de poortdoorgang (fig. 1 nr. 7a) naar het binnenterrein.

Beide gedeelten hebben boven de begane grond twee verdiepingen en een zolder zonder borstwering. In de kopgevels bevinden zich schoorsteenkanalen; de dwarsmuur tussen beide delen lijkt nooit een schoorsteenkanaal te hebben bezeten. Het zuidelijke gedeelte staat ongeveer op de plaats waar het huis van de Kampense Minderbroeders moet hebben gestaan; de kelder, die overkluisd wordt door twee segmentbooggewelven, gescheiden door een gordelboog, zou er nog een overblijfsel van kunnen zijn. Onder één van de moerbalken op de begane grond zien we nog eenzelfde console als in het *Domus Vicina*; van de beide andere balklagen resteren alleen de strijkbalken, waaronder nog enkele houten consoles zitten, die geen profiel hebben maar eenvoudigweg een vlakke afschuining. De kap is op dezelfde wijze opgebouwd als die van het *Domus Vicina*. De op de jukken gelegen flieringen, waarop de sporen rusten, steken merkwaardigerwijze een klein eindje door in de kap van het noordelijke gedeelte. De kap van het noordelijke gedeelte is vrijwel gelijk geconstrueerd; kleine verschillen in de houtverbindingen en geringere zwaarte van het gebruikte hout (ook bij de moerbalken) doen vermoeden, dat dit gedeelte wat jonger is dan het zuidelijke.

De middelste van de zolderbalken van het noordelijke gedeelte wordt ondersteund door korbeelstellen (waarvan één niet meer compleet), waarvan de sleutelstukken van een hol-profiel zijn voorzien (fig. 2b). De andere moerbalken hebben nooit korbeelstellen gehad: één heeft nog een houten console met een vlakke afschuining als profiel. In de kinderbalken van het eerste vak (uit het zuiden geteld) bevindt zich een trap(?)-raveling tegen de voorgevel. De balklaag hieronder is ook een moer- en kinderbalklaag, die echter grotendeels achter een vlak plafond is weggewerkt. De balklaag van de eerste verdieping is geheel aan het oog onttrokken; gezien de geringe hoogte van deze verdieping kan men zich afvragen of hij wel oorspronkelijk is. De poortdoorgang is oorspronkelijk twee maal zo breed geweest als thans; in de achtergevel is het zandstenen middenzuiltje nog aanwezig. De doorgang heeft dus de helft van de plattegrond in beslag genomen, zodat er wel weinig ruimte overblijft voor de aula of eetzaal, die hier geweest zou zijn. De datering 1496 voor dit gedeelte is niet onaanneemelijk; het zuidelijke gedeelte zou dan tussen 1474 en 1482, nog onder het rectoraat van Albert van Kalkar (en na de verwerving van het Minderbroedershuis) gebouwd kunnen zijn.

De gebouwen aan de Papenstraat. Het huis Blijmarkt 21 (fig. 1 nr. 10 en 11, afb. 2) bestaat uit twee gedeelten, die niet duidelijk verschillend van ouderdom zijn. Een scheidsmuur hier-tussen was voor de restauratie niet meer aanwezig; in de fundering zijn er alleen maar de aanzetten van gevonden. Het laatst was er een garagebedrijf gevestigd; daarvoor een stalhouderij, waaraan de paardehoofden in de 19de-eeuwse voorgevel nog herinneren. In 1956 is de tweede verdieping ervan gesloopt; bij de huidige restauratie is de kap weer omhoog gebracht en de voorgevel in zijn vroegere afmetingen hersteld.

Het voorste gedeelte, de mouterij van de broeders, heeft in beide zijgevels verscheidene (meest gedichte) luikopeningen met segmentbogen. De verdiepingsvloer is in de vorige eeuw verlaagd; de tweede verdiepingsbalklaag bestaat (evenals de in 1956 gesloopte zolderbalklaag) uit afwisselend zware eiken en lichtere grenen balken. Iets voorbij het midden is het restant van de fundering van een dwarsmuur gevonden.

Het achterste gedeelte moet de kapel van de broeders zijn geweest. De gevel aan de Papenstraat toonde aan de binnenzijde vier spitsboognissen met schuine dagkanten, waarin vrij smalle segmentboogvensters gezeten kunnen hebben, die later vergroot zijn. De andere gevel toonde aan de buitenzijde wel spitsbogen, echter als ontlastingsbogen boven kruisvensters met houten bovendorpels. Deze zijn echter in 1956 gesloopt. Naar foto's te oordelen waren de bovendorpels en de boogvulling secundair, zodat het inderdaad spitsboogvensters zullen zijn geweest. Blijkens een klein laag venstertje in de gevel aan de Papenstraat was de kapel onderkelderd. Penanten onder de beganegrondvloer doen vermoeden, dat er dwarse gordelbogen geweest zijn waartussen segmentbooggewelfjes geslagen waren. De keldertoegang werd in de oostgevel teruggevonden. De in 1956 afgebroken bovenste verdieping liep zowel over de mouterij als over de kapel heen; hij telde negen vakken en had (althans in de oostgevel) in elk vak een luikopening, afwisselend enkele en dubbele (met natuurstenen middenstijl), alle gedekt met segmentbogen.

De beide muren van de kapel staan koud tegen het volgende gebouw, Papenstraat 11/13 (fig. 1 nr. 12), dat dus van ouder datum is. Vermoedelijk is het onder Albert van Kalkar (1457-1482) gebouwd en bevatte het beneden de gastenkamer en boven de ziekenzaal. De beide korte gevels opzij zijn restanten van een ouder gebouw zonder verdieping, dat tegen de noordgevel een stook-

plaats had. Kleine, in hout overzolderde kelders bevinden zich zowel tegen de noordgevel als tegen de zuidgevel. De zuidelijke heeft een doorgang gehad naar de kelder onder de kapel. De verdiepingvloer is een (gewijzigde) moer- en kinderbalkenlaag; de zoldervloer heeft eiken moerbalken en lichtere grenen tussenbalken, die waarschijnlijk de kinderbalken vervangen. De vijf eiken kapspanten, die elk uit één juk bestaan, zijn genummerd met gesneden (links gebroken) telmerken. De uiterste spanten (en de moerbalken daaronder) staan op halve afstand van de topgevels. De achtergevel (baksteenformaat 21,5/23 x 10/11 x 4,5/5,5 cm, 10 lagen = 64/66 cm) is vrij gaaf bewaard gebleven; hij bevat geheel bakstenen kruisvensters (met getoogde kalfjes) en een aantal kleine vensters en luikopeningen (afb. 8). In de voorgevel is op de verdieping een gemak teruggevonden; erboven bevindt zich een nisje met een klein ontluchtingsgaatje. De oorspronkelijke vensters konden hier gereconstrueerd worden aan de hand van bewaard gebleven dagkanten en het voorbeeld van de achtergevel. Gedichte luikopeningen in de top van de noordgevel laten zien, dat deze oorspronkelijk niet ingebouwd was.

Het volgende huis, Papenstraat 9 (fig. 1 nr. 13) staat vermoedelijk op de plaats van het huis van Meinold van Windesem (1395). Het is een diep huis, dat echter uit twee gedeelten bestaat, elk door een dwarskap gedekt. Terwijl de linker zijmuur (althans op de verdieping) van voor tot achter uit één geheel bestaat, wordt de rechter zijmuur gevormd door diverse onderdelen. Het eerste stuk is de zijmuur van het buurhuis, waartegen een stookplaats is geweest. Rechts naast deze stookplaats zien we twee spitsbogen (spaarbogen?). Het volgende stuk is een vulwand tot de reeds genoemde westmuur van de aanbouw aan het oorspronkelijke Klerkenhuis. Het heeft een groot venster bevat, waarvan de bakstenen traceringen (met spitsboogvorm) teruggevonden zijn, gevat binnen een korfboog over de volle breedte, waarboven venster- of luikopeningen zijn geweest. De top van het grote venster ligt ongeveer 40 cm boven de verdiepingvloer; verdere aanwijzingen van een vroegere, hoger gelegen verdiepingvloer zijn niet gevonden. Vervolgens komt een stuk met een ronde spaarboog aan de buitenzijde en een rondboogdoorgang op de begane grond, terwijl de laatste vier meter gevormd wordt door de noordmuur van de 19de-eeuwse manegezaal. Het voorste gedeelte van het huis had een verdiepingbalklaag van zware balken

afgewisseld door twee lichtere (thans vervangen door balken van eenzelfde zwaarte), terwijl de zoldervloer uit eiken moer- en kinderbalken bestaat, die opgelegd zijn in de voorgevel en achter op twee dwarsbalken, ondersteund door muurstijlen en korbeels. De kapspanten (elk uit één juk bestaande) zijn genummerd met gesneden (rechts gebroken) telmerken. De noordelijke geveltop heeft luikopeningen gehad met naar binnen draaiende luiken te weerszijden van een schoorsteen, die twee rookkanalen bevat. Het achterste gedeelte van het huis heeft enkelvoudige balklagen (de bovenste slechts deels bewaard) en een niet oude gordingskap. Waarschijnlijk heeft dit gedeelte vroeger een langsdak gehad; de linker zijmuur vertoont boven de tweede balklaag schoon werk en achteraan gedichte venstertjes van het buurhuis. Ongeveer halverwege het huis is op de verdieping een oorspronkelijke doorgang geweest naar het linker buurhuis; even verderop is een schoorsteenkanaal, waarvan niet duidelijk is bij welk huis het behoort. De achtergevel bevat zowel op de begane grond als op de verdieping resten van oude kruisvensters en rechts beneden tevens een doorgang. Waarschijnlijk is het huis 16de-eeuws, met latere wijzigingen; alleen het brede gotische venster kan nog ouder zijn.

Het linker buurhuis, Papenstraat 7 (fig. 1 nr. 14), is vermoedelijk het vroegere Vicariehuis van het St.-Laurensaltaar. Het heeft twee dwarsmuren bezeten, waarvan de voorste oorspronkelijk de voorgevel geweest lijkt te zijn. Het gedeelte tussen deze dwarsmuren heeft een dwarskap bezeten; de twee geveltoppen zijn nog aanwezig, beide met een schoorsteenkanaal. Uit de rechter zijmuur blijkt, dat zich hierachter een langsbouw bevonden moet hebben met twee verdiepingen. In het laatste stuk van deze muur, thans buiten, bevinden zich lampnissen op de begane grond en de eerste verdieping en twee gedichte vensters van de tweede verdieping. De huidige balklagen lopen in de lengterichting, dragend op de eindgevels en twee dwarse onderslagen. De bovenste ligt op een hoger niveau dan de oorspronkelijke. In het voorhuis zijn in de linker zijmuur twee rondbogen (elk 1,50 m breed) teruggevonden, terwijl zich rechts een 18de-eeuwse schoorsteenmantel bevindt; de huidige grotendeels glazen achtergevel is neo-classicistisch. In zijn huidige vorm is het huis 18de- of 19de-eeuws; de zijmuren gaan terug tot de 16de eeuw.

Het huis Papenstraat 5 (fig. 1 nr. 15) is een 18de-eeuws huis, dat na een brand gerestaureerd is in 1971-'73 en thans weer bewoond wordt. Het

wordt wel het Heimans-huis genoemd, naar Eli Heimans, de latere mede-oprichter van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, die hier woonde toen hij in Zwolle onderwijzer was. Tijdens de restauratie is de fundering van een dwarsmuur gevonden in het verlengde van de vroegere voorgevel van het rechter buurhuis. De smalle achterbouw vertoont nog sporen van ca. 16de-eeuwse vensters; hij is verkleind door een vergroting van het voorhuis, wat ook uit het tongewelfde achterkeldertje blijkt.

Een open plaats scheidt dit huis van het huis Papenstraat 3 (fig. 1 resp. nr. 16 en 17). Hier zou Johan Cele gewoond hebben vanaf 1407 tot zijn overlijden in 1417. Schoengen situeert hem echter in het derde huis vanaf de Papendwarsstraat (Sch. tussen blz. CCXIV en 1), overigens zonder bewijsvoering. Tot 1955 was het een Godshuisje, waar drie ongehuwde vrouwen van Hervormden huize gratis woonden. In 1568 waren er al vijf arme vrouwen „woenende in die Paepenstraet bij dat holten hecke”⁶. Het plaatsje heette „het Frater”; dat de bezittingen van het Fraterhuis zich tot hiertoe hebben uitgestrekt is echter niet zeker. De muur, die het plaatsje van de straat scheidt, bevat een getralied venster en een korbboogpoortje met spitsbogige omlijsting en het jaartal 1623, gebouwd door Thomas Berendtsz (afb. 9), gerestaureerd in 1969. De restauratie van het huis is in 1973 gereed gekomen en het dient thans de beeldhouwer Titus Leeser tot atelier. Het is zes balkvakken diep met links stookplaatsen in het tweede en vijfde vak. In plaats van kinderbalken zijn er lichtere tussenbalken. Onder de twee achterste vakken bevindt zich een vierkant keldertje met een kruisgewelf. Oorspronkelijk zal het een normale verdieping hebben gehad, die echter reeds lang vervangen is door een lessenaarsdak tegen het linker buurpand aan. Het huis moet ouder zijn dan de afsluitmuur van het plaatsje (1623), maar gezien de ontlastingsbogen (met natuurstenen blokken) in de voorgevel en het toegangspoortje met een ovaal venstertje erboven in de zijgevel, zal dat niet zoveel zijn.

De gebouwen van het Arme Fraterhuis. Voor de nieuwe uitbreiding van het stadhuis is in de Goudsteeg verleden jaar de Wijnbeekschool gesloopt. De vleugel langs de Goudsteeg bleek nog oude elementen te bevatten (fig. 1 nr. 18-18a). Dit gebouw diende in de 18de eeuw als snijka-

mer en chirurgijns-gildehuis; van 1812 tot 1850 was er het R.K. Weeshuis in gevestigd; vervolgens diende het tot 1869 als kerk van de Gereformeerde gemeente onder het Kruis en nadien als school met de bijbel. In de zijgevels waren in het begin van deze eeuw nog oude „kloostervensters” te bespeuren⁷. Het gebouw bevatte een oude kelder met in het midden een rij van vier zandstenen zuiltjes. De gewelven waren echter verdwenen en vervangen door een betonconstructie, die via oplangers ook op de zuiltjes rustte. Het meest zuidelijke gedeelte (fig. 1 nr. 18a) was echter niet onderkelderd. Tijdens de sloop bleek, dat hier een poortdoorgang naar het binnenterrein is geweest; in de achtermuur waren het midde-zuiltje hiervan en een van de rondbogen gedeeltelijk nog aanwezig. Dit gebouw zou het huis kunnen zijn, dat Johan en Nese Coeckman in 1497 van hun oom Herman Coeckman erfden.

Uit de situering van deze poort ten opzichte van het erachter gelegen scholierenhuis (gebouwd omstreeks 1516; fig. 1 nr. 19) blijkt al, dat dit laatste het jongste van de twee moet zijn. Dit scholierenhuis werd in 1872 verbouwd tot een openbare tussenschool, die in 1892 nog noordwaarts werd vergroot⁸. Van het oude gebouw bleven alleen de kelder bewaard, de rechter zijmuur en een deel van de achtergevel. Het achterstuk ervan werd verleden jaar gesloopt voor de nieuwbouw van het stadhuis (afb. 10). De kelder wordt overkluisd door ribloze kruisgewelven (baksteenformaat 23/23,5 x 11/12 x 5/5,5 cm), die rusten op de wanden en een rij van zeven zandstenen zuiltjes in het midden. In de linker zijmuur zijn in alle vakken keldervensters geweest; aan die zijde heeft het gebouw dus vrijgestaan. De rechter zijmuur, die blind is, bevat in een van de achterste vakken grote zandstenen blokken. Ook bovengronds is de rechter zijmuur blind; kennelijk is het gebouw op de erfscheiding gebouwd. Hoewel het thans slechts één verdieping heeft, bleek uit de achtergevel, dat er oorspronkelijk twee zijn geweest. Van beide verdiepingen resteerden gedichte vensters met natuurstenen dorpels, terwijl op de begane grond nabij de zuidmuur een segmentboogpoortje is geweest met een hoog venster erboven.

Volgens Schoengen heeft het gehele gebied vanaf deze twee gebouwen en begrensd door de Praubstraat, het terrein van de weeme, de Lombardstraat en de Goudsteeg aan het Arme Frater-

⁶ W. A. Elberts en C. W. van der Pot, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, 2de druk (1910), 73. F. C. Berkenvelder, *Zo was Zwolle rond 1900*, Zwolle

⁷ Elberts en van der Pot, *o.c.*, 263, 264.

⁸ Elberts en van der Pot, *o.c.*, 273.

huis behoord⁹. Drie huizen aan de Lombardstraat behoorden in 1514 echter nog aan derden, van oost naar west achtereenvolgens de erfgenamen van Johan Vanen, het Heilige Geestgasthuis en de St.-Michaëlskerk (Sch. blz. 475). De laatste twee werden in 1515 gekocht door Ghert ten Halle (Sch. blz. 476). Ter plaatse daarvan verrees in 1924 het nieuwe politiebureau. Het hoekhuis, Lombardstraat 16 (fig. 1 nr. 20), waar dus eertijds Johan Vanen woonde en dat in 1972 is gesloopt, was een 17de-eeuws huis met enkelvoudige grenen balklagen op houten consoles met een Renaissance-profiel. Tegen de gevel aan de Lombardstraat was op de begane grond een stookplaats geweest (vervangen door grote toegangsdeuren), waarvan het rookkanaal op de verdieping nog aanwezig was, geflankeerd door gedichte segmentboogvenstertjes. De kap was geheel van rondhout.

Na de opheffing van het Arme Fraterhuis ontstond over het terrein de Fratersteeg. Vanuit de Goudsteeg kon men die betreden door een poortje, dat het jaartal 1599 droeg⁷.

De Weeme. Bij de bouw van het nieuwe stadhuis blijft één gebouw aan de Lombardsteeg bewaard, dat sedert 1925 deel uitmaakte van het politiebureau, tevoren Bank van Lening was, maar gebouwd is als weeme of pastorie (van de St.-Michaëlskerk) (fig. 1 nr. 21, afb. 11). Het heeft nooit tot het Fraterhuis behoord, maar wegens de nabije ligging willen we er niet aan voorbij gaan. Het gebouw ligt met zijn rug aan de Lombardstraat en is georiënteerd op de Praubstraat; het ervoor gelegen terreintje heeft er dan ook bij gehoord. Schoengen schrijft, dat de „wedeme” al in 1396 vermeld wordt als liggende in de Begijnenstraat (= Praubstraat). Het huidige gebouw verrees in de jaren 1490-1497⁹. Het werd in 1923-1925 ingrijpend gerestaureerd. Het bestaat uit drie vleugels, die tegelijkertijd gebouwd lijken te zijn. De hoofdvleugel aan de Lombardstraat was aan die zijde vrijwel blind, alleen op de verdieping waren drie hooggeplaatste vensters. Bij de restauratie van 1923-'25 is dat veranderd. Bij die gelegenheid zijn op de begane grond in diezelfde muur spitsboognissen gevonden met geschilderde profeten en apostelen¹⁰. Zij werden geconserveerd en afgedekt, maar zijn toch vrijwel geheel verloren gegaan.

De westmuur lijkt te behoren tot een ouder buurhuis, dat overigens geheel verdwenen is. De kelder heeft een rij van vier zandstenen kolommetjes in het midden en wordt overkluisd door ribloze kruisgewelven. De verdiepings- en zolderbalklagen zijn van moer- en kinderbalken (zes vakken) op houten gotische sleutelstukken (fig. 2c). De eiken kap telt zeven spanten (elk bestaande uit één juk, waarvan twee strijkspanten), die genummerd zijn met gesneden (rechts gebroken) telmerken. De sporen zijn paarsgewijze door één haanhout verbonden. De hoofdtoegang bevindt zich aan de zijde van de Praubstraat, naast de zijvleugel, die op zijn beurt aansluit op een derde vleugel met een traptorentje in de hoek daartussen. De zijvleugel is drie balkvakken lang en heeft een soortgelijke kap als de hoofdvleugel. Onlangs zijn hieronder de restanten gevonden van een smallere en wat kortere kelder, die een tongewelf heeft gehad en van oudere datum is. De zuidelijke vleugel heeft een kelder met een tongewelf met aan elke zijde twee insteekgewelven; de opbouw is geheel nieuw, evenals het bovenstuk van het traptorentje.

Slotbeschouwing

Zwolle kreeg in 1579 een hervormingsgezind stadsbestuur, maar de broeders werden nog met rust gelaten tot 1590. In 1592 werd het eigenlijke Fraterhuis opgeheven; het Arme Fraterhuis hield het nog een paar jaar langer uit (Sch. blz. CLXV-CLXVI).

Vergelijken we de gebouwen met die van het Deventer Fraterhuis, dan blijkt, dat de broeders van het gemene leven geen eigen bouwstijl ontwikkeld hebben, maar de plaatselijke tradities hebben gevolgd. Dat blijkt uit de vorm van de overvelving van de kelders en voor wat Zwolle betreft ook uit het toepassen van strijkspanten en daarmee gepaard strijkbalken van dezelfde zwaarte als de overige moerbalken.

Opmerkelijk is, dat het Zwolse Fraterhuis, dat toch een zo vooraanstaande plaats heeft ingenomen in de Moderne Devotie, een zo kleine en zo weinig naar buiten sprekende kapel heeft gehad. Ook voor het overige waren de gebouwen louter functioneel en gespeend van elk uiterlijk vertoon.

⁹ M. Schoengen in een brief d.d. 2 mei 1923 met situatieschets aan F. Vermeulen van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg (thans in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag).

¹⁰ Jac. Por, „Muurschilderingen in Muiden en Zwolle”, *Bulletin NOB* 3de s., 8 (1928), 249-253; G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst I*, Den Haag, 1936, 302-304.

SUMMARY

THE BUILDINGS OF THE *FRATERHUIS* IN ZWOLLE

The Zwolle congregation of the Brethren of the Common Life was the second most important after Deventer. Shortly before 1384 Johan van Ommen already settled down with some congenial spirits on the Praubstraat. Some years later they left the town again to found a *fraterhuis* on the Nemelerberg. Their house (approximately at the site of Nr. 7 in fig. 1), or a neighbouring house, was moved into by a priest Hendrik Fopspenz van Gouda who opened it for indigent pupils of the municipal school of Zwolle, of which the famous Johan Cele was the rector.

In 1394 a new *Domus Clericorum* or *Klerkenhuis* (afterwards named *Fraterhuis*; Nr. 2 in fig. 1) was founded on a adjoining terrain with the frontside on the Blijmarkt. This foundation was realized by a rich citizen named Meinold van Windesem, who had been impressed by the preaching of Geert Grote. In 1398 Hendrik van Gouda joined the community in the *Domus Clericorum* which took over the care of the pupils. In the course of the fifteenth century and during the beginning of the sixteenth, the Brethren gradually extended their property by acquiring three houses on the Praubstraat (Nrs. 6, 7a and 8 in fig. 1) and six situated next to each other on the Papestraat (Nrs. 10-13 or 14 in fig. 1). These were gradually replaced by new buildings.

All that remained of the original *Domus Clericorum* was the vaulted cellars (Nr. 2, fig. 1), but the nearby pupils-house, built around 1421 (Nr. 4 in fig. 1; ill. 3, 4 and 5), still stands. This building has a vaulted cellar with stone pillars, two stories, and an attic without a parapet. The outside walls still show the traces of numerous original windows. The nearby building on the Praubstraat (Nrs. 6, 7, 7a in fig. 1; ill. 6 and 7) has two parts. The southern part is probably the older of the two (end of the fifteenth century); the northern part, which incorporates the gateway to the inner court, is thought to date from 1496 and to have held an auditorium or dining hall.

Skirting the Papestraat the Brethren raised

a number of buildings (ill. 2), which remained modified. From the Blijmarkt there are successively the malt-house, the chapel (only four bays long; about 1470), a building containing probably the guest-room and the infirmary (about 1460; ill. 8) and two younger houses of which the function is unknown (Nr. 10-14 in fig. 1). In one of the following houses Johan Cele is thought to have lived since 1407.

During the fifteenth century, when the number of pupils greatly increased, the indigent pupils were housed elsewhere, i.e. in a house on the Diezerstraat, but in 1514 the Brethren bought a lot between the Praubstraat and the Goudsteeg on which they built a large new house for them (Nr. 19 in fig. 1). In 1872 it was radically new-built and recently partly demolished (ill. 10).

A neighbouring older house (Nr. 18-18a in fig. 1), which has incorporated a gateway but had been radically new-built, has been demolished recently. These buildings to have been known in the sixteenth century as the *Arme Fraterhuis* (Poor Brethren's House), which was relatively independent of the „*Rijke*” (Rich) *Fraterhuis* on the other side of the Praubstraat. The *Arme Fraterhuis* stood next to the *weeme* or rectory of St Michael's Church (Nr. 21 in fig. 1, ill. 11), which was built in 1490-1497. After the Reformation it housed a pawnshop, and after the radical restoration of 1923-1925 it became part of a police station. At present it is being again restored.

After the Reformation the Brethren were left undisturbed at first. The *Fraterhuis* was not abolished until 1592; the *Arme Fraterhuis* met the same fate a few years later. If we compare these buildings with the remains of the *Fraterhuis* in Deventer it is evident that the Brethren of the Common Life did not develop an architectural style of their own but followed local traditions (for instance in the manner of vaulting cellars). Their buildings were purely functional and completely free of ostentation of any kind.

RESTAURATIE VAN DE SCHILDERINGEN IN DE O.L.-VROUWE- OF BUITENKERK IN KAMPEN

H. H. J. KURVERS*

Inleiding

De Buitenkerk werd mogelijk nog voor de 13de eeuw gebouwd, maar in de 14de eeuw vervangen door een gotische kruiskerk. Ze lag oorspronkelijk buiten de stad en werd toen vooral gebruikt door de omwonenden. Deze kruiskerk werd verbouwd tot een driebeukige hallenkerk. Tot de voormalige kruiskerk behoren het koor, het dwarsschip, de nevenabsiden van het koor. Van de portalen aan de noord- en zuidzijde is vooral het noorderportaal zeer rijk. De sacristie aan de zuidzijde van het koor is zeer groot en heeft een veelhoekige grondslag.

Over de bouwgeschiedenis van de kerk is maar betrekkelijk weinig bekend. Uit 1369 stamt een contract waarin door de „Scepen en de Raet in Campen” benoemd wordt „meyster Rotger van Collen” (Rutger van Keulen) tot „werckmeyster Sante Nyclaeskercken en de Onser Vrouwenkercken”. Er wordt echter niet vermeld wat hij moest uitvoeren.

De toren werd verbouwd in 1453-1454. In 1607 stortte een gedeelte in en beschadigde de kerk en enkele huizen. Daarna werden van 1608-1610 in de kerk herstellingen uitgevoerd, waarvoor afbraakmateriaal van de St.-Geertruidskerk ter beschikking werd gesteld. Uit een resolutie van 1640 blijkt, dat de gezworen gemeente erop aandrong „d'eene sijdt in de Buytenkercke” bij voorrang te overwelven, als de stadskas het zou kunnen dragen. Verdere gegevens zijn niet bekend. Uit 1650 is bekend, dat Nicolaes Bellekijn in de Buitenkerk geschilderd heeft. In 1683 werd de toren, die langzamerhand scheef was gezakt, recht gezet door Johan de Jonge, architect. Op een in het westelijk gewelfvlak van de eerste travee ingemetselde, rechthoekige steen staat:

LAMER. TER HEIDE KMESTE ANNO 1695.

Het jaartal 1698 is op dit gewelf geschilderd, opgenomen in decoratie rond de sluitsteen. Tot 1713 zijn geen rekeningen bekend, die iets vermelden

* De auteur is dank verschuldigd voor de verkregen gegevens en medewerking van de heren H. J. L. Reck, architect, D. J. Schoonekamp, restaurator en D. van der Vlis, archivaris.

over enige activiteit in de kerk, zodat er verder weinig bekend is over de bouwgeschiedenis. Tot 1809 bleef de kerk in het bezit van de Hervormden. Daarna kwam ze weer in handen van de Katholieken. In de negentiende eeuw heeft men veel gerepareerd. Een grote restauratie vond plaats rond 1890. Ze werd geleid door dr. P. J. H. Cuypers. Het neo-gotische altaar, dat toen in de plaats kwam van een kolossaal ouder altaar, werd in 1927 weer vervangen door de weinig aantrekkelijke huidige constructie. De schilderijen, die nu zijn gerestaureerd, zijn in de loop der eeuwen verschillende keren overgewit. Daaroverheen kwam nu een bonte neo-gotische uitmontering, die door vervuiling en verval tenslotte een zeer naargeestig karakter kreeg.

Op 1 juni 1965 begon men met de restauratie van het gebouw. Nadat in het zuidelijk zijschip de twee westelijke traveeën als proef waren gerestaureerd, werd tenslotte in de zomer van 1970 door de heer D. J. Schoonekamp begonnen met de volledige, overigens minder ingrijpende restauratie van de gewelfschilderingen. Hiervan volgt een beknopt, voorlopig verslag.

De toegepaste restauratietechniek

Bij de restauratie is men uitgegaan van het principe het oorspronkelijke werk te laten zoals het is, met dien verstande dat alleen de storende beschadigingen geretoucheerd worden. Het oorspronkelijke pleisterwerk wordt, voor zover het beschilderd is, altijd gehandhaafd en alleen daár vervangen door nieuw werk, waar reparatie van delen van het gewelf dit noodzakelijk maakt. Tevens is afgezien van het intussen bijna obligate overwitten van het oorspronkelijke gewelfvlak. De kleur van de pleister blijft zoals ze tevoorschijn komt. Het hoeft geen betoog, dat de integratie van de schilderijen in de oorspronkelijke blanke toon van de gewelfschelpen hierdoor optimaal kan functioneren.

Van het zuidelijk zijschip is de meest oostelijke travee in verschillende opzichten interessant. De voorstelling vertoont kreeften met papegaaien in rood temidden van krullen in geel, in dikke verf

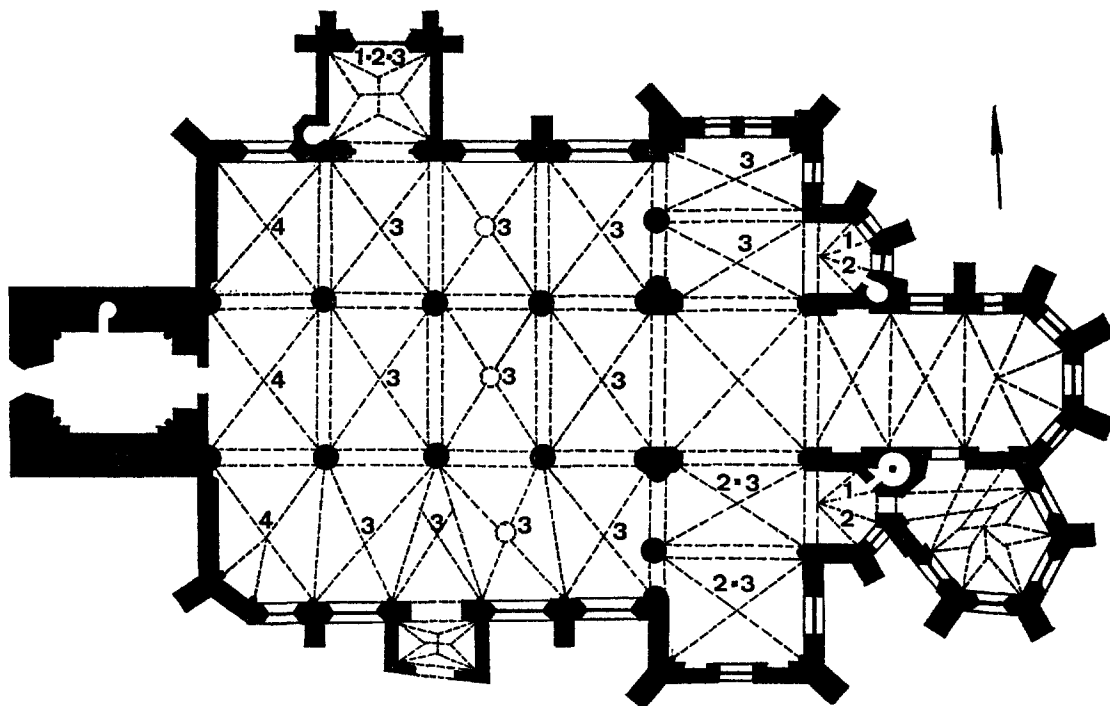

Fig. 1. Plattegrond van de O.L.-Vrouwewerk of Buitenkerk in Kampen. De cijfers op de gewelven duiden op de vier periodes van de gewelfbeschildering. (Tekening D. J. Schoonekamp).

opgebracht. Dit geldt met name voor het donkere rood van de beesten (afb. 1). In het westelijke vlak van dit gewelf baarde een zeer donkere teervlek zorgen. De oorspronkelijke schildering was nog goed te zien, maar samen met de achtergrond erg verdonkerd. In overleg met het Centraal Laboratorium te Amsterdam werd geprobeerd met behulp van oplosmiddelen de vlek te verwijderen. Het bleek, dat tijdens deze oploswerkzaamheden meer vuil werd aangetrokken. Ook in verband met de giftigheid van de hierbij gebruikte oplosmiddelen werd besloten het over een andere boeg te gooien. De nog zichtbare schildering werd op papier gecopiëerd. De teervlek werd daarna geheel geïsoleerd en op deze nieuwe „grondlaag” werd met behulp van de gemaakte copie ter grootte van $\pm 75 \times 30$ cm, de oude schildering nageschilderd. Afwijkend van de elders in de kerk toegepaste „puntjes-techniek” werd hier „aquarel-achtig” geretoucheerd.

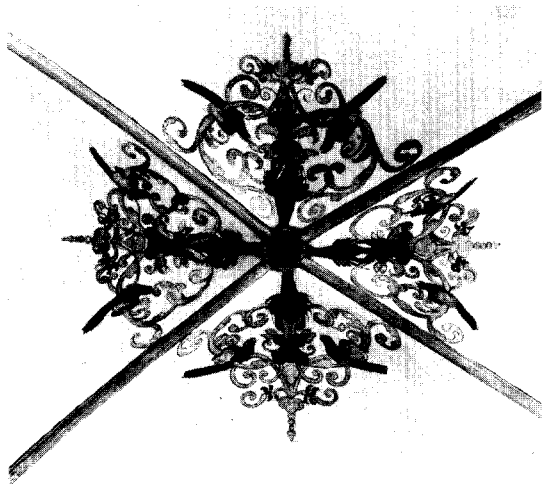
Voordat men aan retoucheren of bijschilderen toe was, moest vaak eerst worden overgegaan tot het vastzetten van een of meer losse pleisterlagen. Daartoe werden gaatjes geboord op de „kruispunten van de barsten. Door deze gaatjes

werden de schilderingen en het dan nog losse pleisterwerk geïnjecteerd met een hechtmiddel (afb. 2). De ontbrekende delen werden voor zover strikt noodzakelijk in bijpassende kleuren aangevuld in puntjes (afb. 3). Voor deze methode werd gekozen om altijd te kunnen vaststellen wat oorspronkelijk werk is en wat tijdens deze restauratie is bijgemaakt. Dit onderscheid is pas waarneembaar bij bestudering op korte afstand. Bekijkt men de schilderingen op iets grotere afstand dan vloeien de puntjes samen met de oorspronkelijke schildering.

Een beeld van de verschillende reinigingsfases is op twee afbeeldingen duidelijk te zien. Afbeelding 4 toont hoe de rechter helft van een schildering tevoorschijn is gekomen na een complete reiniging, terwijl de linker helft pas half is gereinigd. Op afbeelding 5 is een tussenfase te zien. Een overzichtsfoto van de gewelven in het middenschip geeft een goed beeld van de ornamentale rijkdom (afb. 6).

Periodisering van de gewelfschilderingen

Voor de definitieve restauratie begon, werd reeds een begin gemaakt met het gedeeltelijke

Afb. 1. Gewelfschildering met kreeften en papegaaien uit de derde periode op het oostelijke gewelf van de zuiderzijbeuk. (Foto Monumentenzorg 1972).

Afb. 2. Gewelfvak met boorgaatjes op de kruispunten van de barsten voor de injectie van het loszittende schilder- en pleisterwerk. (Foto Monumentenzorg 1973).

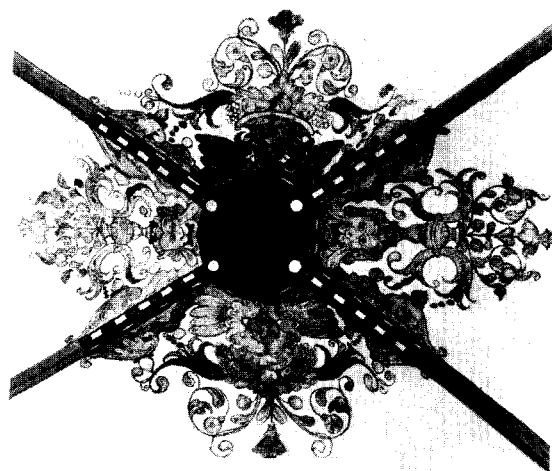

Afb. 4. Detail gewelfschildering, links gedeeltelijk en rechts geheel gereinigd. (Foto Monumentenzorg 1972).

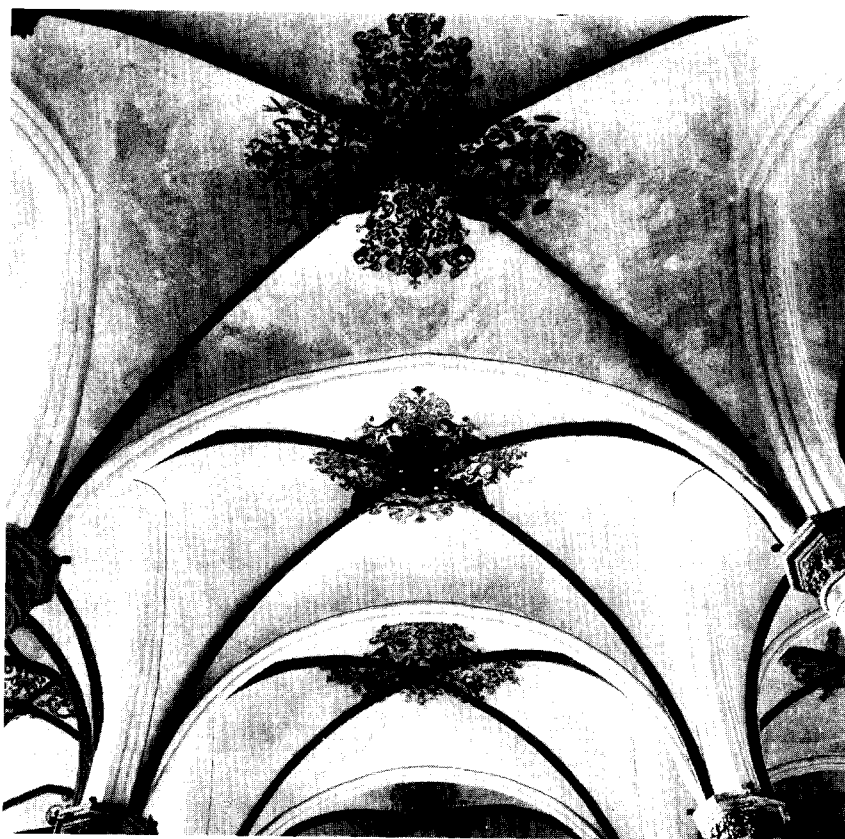
Afb. 3. Gewelfschildering gerestaureerd en aangevuld door toepassing van de stippeltechniek. (Foto Monumentenzorg 1973).

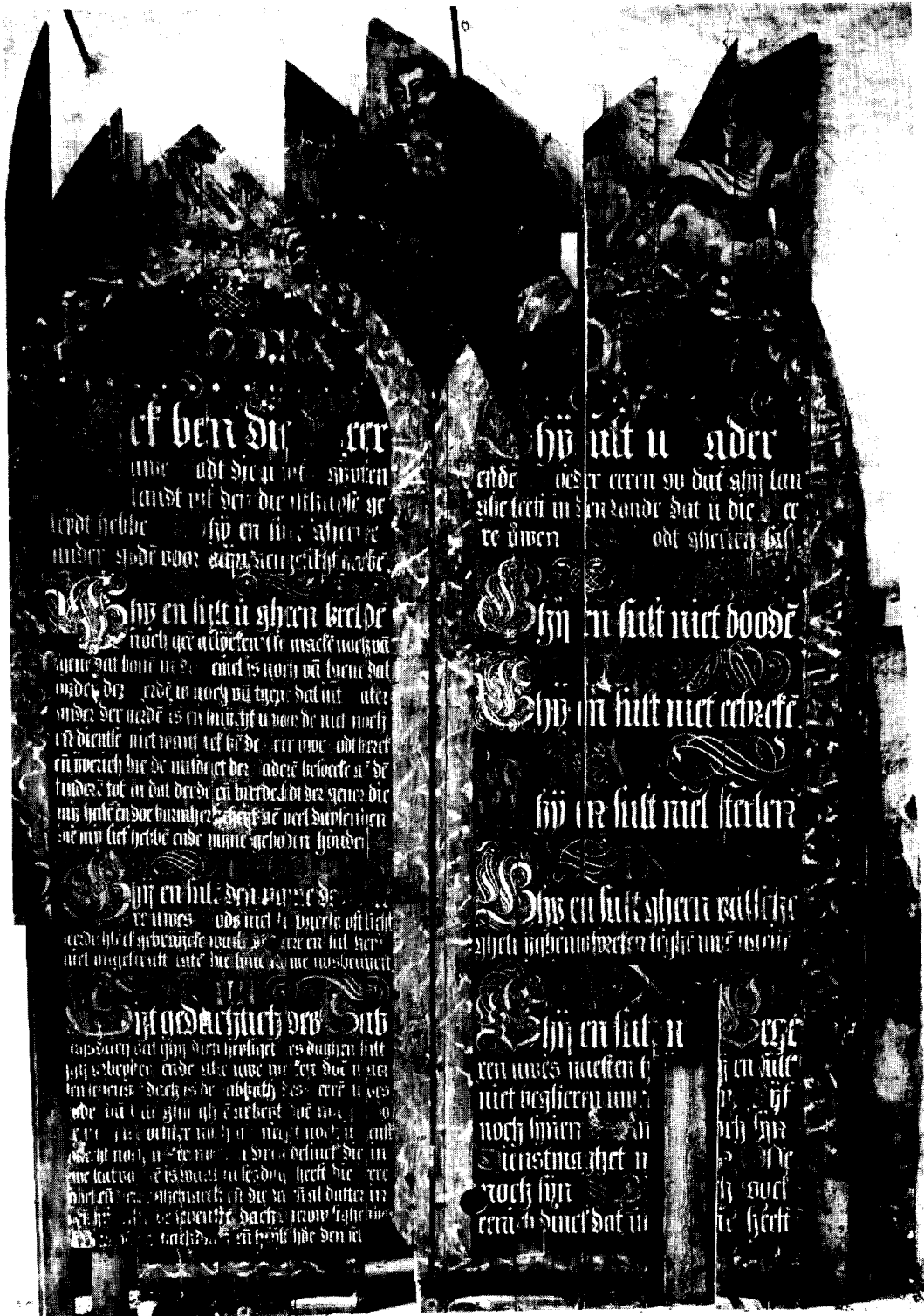
Afb. 5. Tussenfase bij het reinigen van een gewelwscHELP in de derde travee van de noordbeuk. (Foto Monumentenzorg 1972).

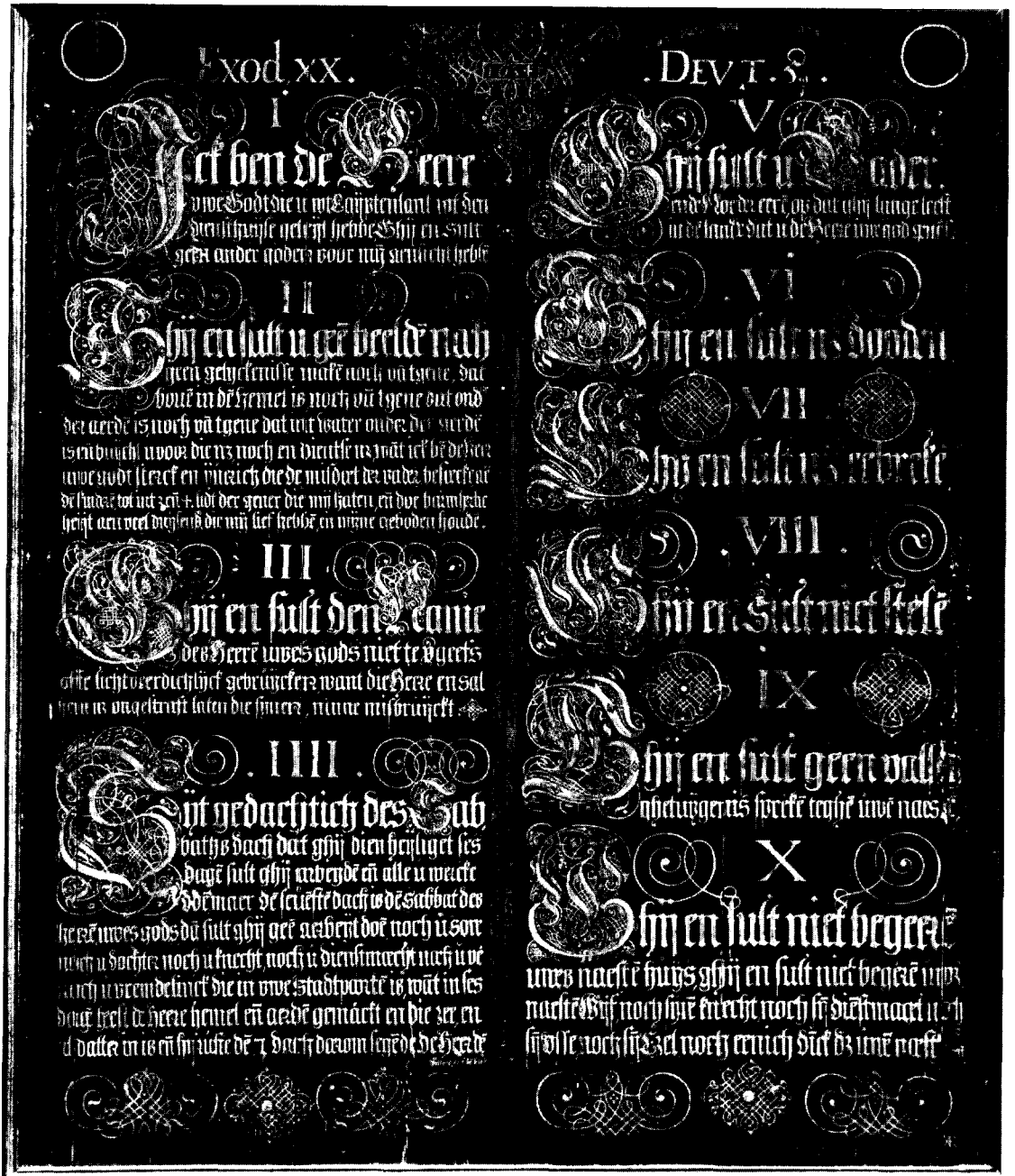
Afb. 6. GewelwscHILDERING in de derde travee van het middenschip. (Foto Monumentenzorg 1973).

Afb. 7. Overzicht van de gewelwscHILDERINGEN in het middenschip. (Foto Monumentenzorg 1973).

Afb. 8. Buitenkerk in Kampen. Tien Geboden-bord. (Foto Monumentenzorg 1972).

Afb. 9. Bovenkerk in Kampen. Tien Geboden-bord uit 1634. (Foto Monumentenzorg 1972).

wegnemen van de sauslagen. Nu men intussen is aangekomen op een punt, dat men een en ander kan overzien, is het mogelijk over te gaan tot een scheiding van de schilderperioden in de gehele kerk, met uitzondering van de schilderijen in het koor dat nog niet onderzocht kan worden. Zie voor de verschillende periodes fig. 1, nrs. 1-4.

De oudste periode — mogelijk laat 14de-eeuws — vindt men in het noorderportaal en in de beide nevenabsiden naast het koor. Ze bestaat uit een rode kruinlijn met rode en gele bladversieringen in het hart van het gewelf. De ribben zijn grijs en onderverdeeld door witte voegen. Naast de ribben loopt een rode bies, die terugkomt langs de bovenkant van de eveneens grijze muraalbogen. De manchetten op de ribben zijn samengesteld uit rode en zwarte banden en schuine strepen in rood en wit. De scheiboog tussen dit portaal en de kerkruimte is eveneens grijs met witte voegen. De bladversiering met de krullen is zeer verfijnd uitgevoerd.

Tijdens de tweede periode heeft men op tamelijk grove manier gewerkt met één kleur rood. Dit rood is door het latere overwitten op verschillende plaatsen vervaagd en uitgesmeerd. Men beperkte zich hoofdzakelijk tot het rigoreus overschilderen van de fijne ranken der eerste periode, terwijl daarnaast de gedeelten van de schildering uit de eerste periode werden gehandhaafd. Men zou geneigd zijn aan een correctie te denken, ware het niet, dat het kwaliteitsverschil wel erg groot is om door één maker tot stand te zijn gebracht. Werk van de tweede periode komt voor in het noordportaal, in het transept en in de zijabsiden.

Werk uit een derde periode komt voor in het transept en in het gehele driebeukige schip met uitzondering van de meest westelijke travee. Verder kwam er een kleine rest voor in het noordportaal, maar deze is intussen verdwenen. In het zuidtransept en het noordportaal is periode drie aangebracht nadat de oudere schilderijen enkele malen overgewit waren. In de rest van de kerk bevinden zich periode drie en de hierna te noemen periode vier onmiddellijk op de eerste pleisterlaag. De schildering werd hier doorgedrukt in de verse pleister op het gewelf. Daarnaast vindt men ook wel sporen van schetsen, aangebracht in zwart met een penseel. De schildering zelf echter is, evenals die uit de andere perioden, niet op de nog natte pleister geschilderd en daardoor geen „puur” fresco. Deze derde periode is rijk van vormgeving en kleur, maar ook zeer wisselend van kwaliteit. De schil-

deringen tonen duidelijke renaissance-kenmerken, terwijl ze tegelijkertijd nog op gotische wijze zijn toegepast (afb. 6 en 7). De volgende resolutie is op deze periode van toepassing. Op 12 september 1650 „hebben schepenen ende Raedt geresolviert ende goetgevonden, dat bij provisie uuyt de iarlyxsche opcompsten van den Belt sullen geleent worden tot betaelinghe van Nicolaes Bellekijn, schilder, als geschildert ende gemaectt hebbende het buytengewulffte de somme van hondert ende twaelff Carolusgulden”. Uit de archieven blijkt niet dat Claes Bellekijn gildemeester is geweest. Op de zilveren drinkhoorn uit 1585, door het St.-Lucasgilde gebruikt en nu bewaard in het museum van Kampen, vindt men evenmin enige aanwijzing. Hij moet echter in elk geval lid geweest zijn. De boven geciteerde resolutie uit 1650 werd bevestigd door de datum en de initialen C.I.B., die in de noordertranseptarm tevoorschijn kwamen tijdens de jongste restauratie. De datum 1650 werd er zelfs tweemaal gevonden. Ook in het zuidelijk zijschip bevinden zich de initialen C.I., helaas gecombineerd met een reparatie-vlek, juist waar mogelijkerwijze de B zich bevond. De ribben zijn in deze periode overal geel. Geel werd ook vastgesteld op de schalken, de kolommen en de kapitelen, op de horizontale lijst ter hoogte van de afzaat van de ramen en op de raammontants. De gele kleur is afgezet door een rode bies. Deze rode bies vindt men ook als snijlijn tussen gewelf- en wandvlakken en tussen gewelf- en scheiboogvlakken. In de middenbeuk en in het noordportaal treft men kleurige manchetten aan. In het driehoekige gewelf, grenzend aan de zuidelijke ingang, werd door de rankenschildering heen een kop met ezelsoren aangetroffen geverfd in een rode kleur.

De vierde periode treft men aan op de meest westelijke traveeën van middenbeuk en zijschepen. Na de reeds vermelde reparatie in 1695 is de schildering aangebracht in 1698, getuige het geschilderde jaartal. In dezelfde tijd moet ook een soort „restauratie-behandeling” van de andere — oudere — schilderijen zijn uitgevoerd. Wat wij ervan kunnen zien, getuigt niet van grote zorgvuldigheid. Hier en daar werden kleine gedeelten van voorgaande perioden overgewit en bijgeschilderd.

Ongetwijfeld staat de afwijkende situatie in deze meest westelijke traveeën in verband met de beschadigingen van de gewelven, die zullen zijn ontstaan bij het instorten van de toren in 1607 en het recht zetten ervan in 1683. Duidelijk is vast te stellen, dat deze schilderijen uit 1698

geïnspireerd zijn op de schilderijen van Bellekijn uit 1650. De kwaliteit van het hier uitgevoerde ligt echter op beduidend lager niveau.

De ribben in deze periode zijn omberkleurig. Op het geel der ribben, aangebracht in 1650, werd tijdens deze restauratie herhaaldelijk deze omberkleur teruggevonden. Ook in deze drie westelijke traveeën vindt men geschilderde manchetten op de ribben. De rode biezen zijn op identieke wijze aangebracht als in de derde periode. In de twee meest oostelijke gewelven van de noordbeuk is op de omberkleur nog groene verf gevonden als rest van een decoratieve beschildering op ribben en sluitstenen. Als laatste beschildering treft men een gele oker-kleur aan op alle ribben van de drie beuken, het zuidtransept, het noordportaal en op de platte onderkant van de gordelbogen. Daarnaast lopen rode biezen tussen wanden en gewelven, ribben en gewelschelpen en langs de schei- en gordelbogen. Dit alles werd in het verleden meerdere keren overgewit.

Op verschillende sluitstenen in de gewelven zijn gebeeldhouwde „huismerken” te vinden. De schepenzegels van Kampen, die zijn vastgelegd op foto's in het Gemeentearchief, kunnen mogelijk enig licht brengen bij de identificatie van deze tekens. Een enkel teken lijkt *nú* reeds te benoemen, maar een uitgebreide beschrijving heeft meer studie dan tot nu toe aan dit onderdeel gewijd kon worden.

De neo-gotische uitmonstering van het koor

De omstreeks 1890 aangebrachte neo-gotische beschildering kon in het kader van de huidige restauratie slechts in kleine resten gehandhaafd blijven. Het feit, dat deze later (in deze eeuw) werd overgeleverd in een beige-gele effen toon, dwong ons eveneens in deze richting. Immers: het vrijleggen van de neo-gotische beschildering zou weinig minder kostbaar zijn geweest dan de restauratie van de zeventiende-eeuwse en oudere schilderijen.

De situatie in het koor is voor wat betreft de gewelven, op dit moment nog onduidelijk. In de gewelfzwikken tekenen neo-gotische engelen zich herkenbaar af door de gelig-beige verf heen. Wat zich eventueel hieronder bevindt is ons nog volkomen onbekend. Het is echter niet uitgesloten, dat hier oudere schilderijen, of althans resten ervan, gevonden zullen worden. Het handhaven van de tegellambrizing in het koor, die evenals de rest van de kerk in een beige-geel effen toon is overschilderd, is zeker de moeite waard. Het handhaven van het altaar zal op grote be-

zwaren stuiten op grond van esthetische overwegingen; de tegelvloer loopt vooral om technische redenen (vloerverwarming) gevaar te verdwijnen. De neo-gotische ramen denkt men te behouden. Zij zijn van grote decoratieve waarde. Van het venster aan de oostzijde van het zuidertransept is het benedengedeelte later dichtgemetseld. Op de hierdoor ontstane drie vlakken bevinden zich afbeeldingen van respectievelijk St.-Catharina, St.-Georg en St.-Elisabeth, net zichtbaar onder de sauslaag. De figuren zijn weergegeven voornamelijk in zeer strakke en uitnemend aangebrachte contouren in zwart. In hun tekening sluiten ze prachtig aan bij de neo-gotische vormgeving van de venstervullingen in deze kerk. Met name de contouren van de Elisabethfiguur bevinden zich in een slechte toestand. Niettegenstaande deze zorgwekkende situatie en de hiermee gepaard gaande gecompliceerde restauratie, moet men streven naar behoud van deze drie schilderijen. De beige-gele effen kleur, enige jaren geleden over alle andere lagen heen aangebracht, is verder niet van belang.

Het Tien Geboden-bord

Tot de aanvang van deze restauratie diende het Tien Geboden-bord als afdichting van de spitsboogvormige opening tussen toren en middenschip (afb. 8). De hoogte meet in de huidige toestand 5,66 m bij een breedte van 4,01 m. Het bord bestaat uit 12 grenehouten planken van verschillende breedten en van 3,5 cm dik. Van de onderkant en de bovenkant is een behoorlijk stuk afgezaagd. De onderkant werd afgezaagd ter hoogte van de vloer van de houten, 19de-eeuwse tribune, terwijl de bovenkant de spitsboogvorm van de opening van de toren kreeg. Verder zijn er gaten aangebracht ten behoeve van het orgel, dat voor de afdichting stond opgesteld. Doordat de planken van het bord in willekeurige volgorde werden verzaagd en aan elkaar getimmerd als afdichting, kreeg de bovencontour bij reconstructie van de oorspronkelijke ordening zijn huidige grillige vorm. Het is een gelukkig toeval dat één van de bovenhoeken praktisch compleet aanwezig is, wat niet het geval zou zijn geweest als van het rechthoekige bord als geheel een spitsboogvorm was gezaagd.

De Tien Geboden-tekst op de twee tafelen en de voorstelling van Mozes met twee bazuin-blazende engelen erboven zijn uitzonderlijk goed behouden. De late overschildering, een zware witte verflaag, moest geheel worden weggenomen om het oorspronkelijke werk tevoorschijn te

halen. De figuren, de omlijsting van de twee wetstafelen en de letters zijn op een donkere ondergrond geschilderd. De letters zijn in wit, de kapitalen in goud, okerachtig geel, oranje en wit aangebracht. Aan de onderkant van het bord is vermoedelijk een gedeelte afgezaagd, waarvan de randversiering gelijkenis vertoont met die van een tekstbord uit de Bovenkerk te Kampen. Gedeeltes van het verdwenen z.g. „rolwerk” zijn op ons bord nog te zien.

Het kleine Tien Geboden-bord uit de Bovenkerk (afb. 9) vertoont een verrassende gelijkenis met het hier besproken bord. Het bord uit de Bovenkerk is gedateerd 1634, een datum die we mogelijk ook kunnen aanhouden voor het grote bord van de Buitenkerk. De overeenkomsten zoals de scharnieren tussen de tafelen, het

karakter van de kapitalen alsmede de identieke verfstructuur en verfbehandeling zijn van dien aard, dat het niet onmogelijk is dat deze borden van één hand zouden zijn.

De restauratie van dit bord zal gaan in de richting van een reconstructie van de rechthoekige vorm. De boven- en zijbegrenzingsen zijn uit de gegevens op de planken af te lezen. De ontbrekende delen zullen aangevuld worden in soortgelijk hout. Deze nieuwe stukken zullen dan ingekleurd worden als de achtergrondkleur op het origineel. Er zal afgezien worden van het bij-schilderen van de voorstelling en de letters. Het aldus behandelde belangrijke Tien Geboden-bord zal in de gerestaureerde kerk weer een waardige plaats krijgen toebedeeld.

SUMMARY

RESTORATION OF THE PAINTINGS IN THE CHURCH OF OUR LADY AT KAMPEN

The restoration of the paintings on the vaulted ceiling of the nave and the transept of the Church of Our Lady at Kampen was begun in 1970. Four periods (fig. 1, 1-4) can be distinguished in this church, which was converted in a hall-church from a fourteenth-century cruciform building. The whitewashed presbytery has Neo-Gothic paintings applied during a restoration directed by Dr. P. Cuyper around 1890. This part of the church has not yet been investigated.

Period I shows grey ribs with wristlets and red borders as well as a delicate leaf decoration in the crown of the panels of the vaulting. Period II consists mainly of overpainting on the first ornamentation. Period III is found in the three-aisled nave, with the exception of the western bay. Two of the vaults carry a dating, indicated

as 1650, and the initials CIB and CI, possibly referring to Claes Bellekijn, a painter shown in the records to have been paid the sum of 112 Carolus guilders in accordance with a resolution passed on 12 September 1640. Period IV occurs on the bay next to the steeple. After being repaired in 1698, this vaulting was painted in the style of Period III.

The keystones were found to carry carved marks. The board carrying the Ten Commandments, showing Moses carrying the Tables and flanked by angels blowing trumpets, served before the restoration to close off the entrance to the tower, having been cut into pieces and re-assembled in a random arrangement. This board closely resembles the one in the Bovenkerk at Kampen dating from 1634.

KNOB

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 16 FEBRUARI 1974 IN DE STATENZAAL AAN HET HOF TE DORDRECHT

Omstreeks kwart over tien heet de waarnemend-voorzitter, jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, de aanwezigen in de tot de laatste plaats bezette, historische Statenzaal welkom. Hij betreurt het te moeten mededelen dat de voorzitter, prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, wegens ziekte verhinderd is deze, in verband met het vijfenzeventigjarig bestaan van de Bond, feestelijke bijeenkomst te leiden. De waarnemend-voorzitter begroet vervolgens in het bijzonder de heren mr. R. Hotke en P. J. Yperlaan, die als vertegenwoordigers van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk aanwezig zijn, ing. W. van den Berg, in wiens persoon wij mede een blijk van belangstelling van het gemeentebestuur van Dordrecht menen te mogen zien, de oud-voorzitters van de KNOB dr. W. C. Braat en prof. dr. W. Ph. Coolhaas, de oud-secretaris mr. H. Hardenberg, de oud-penningmeester mr. G. J. Wit, alsmede de vertegenwoordigers van de „bevriende” verenigingen: Bond Heemschut, Hendrick de Keyser, De Hollandsche Molen, Menno van Coehoorn en de Nederlandse Kastelenstichting.

Mevrouw drs. M. A. Prins-Schimmel, lid van het bestuur, leest dan de rede voor, die voorzitter Temminck Groll tot zijn leedwezen niet zelf kan uitspreken:

75 jaar — een mensenleven

Juist op wetenschappelijk gebied zijn er velen — ook onder u — die op die leeftijd nog zeer produktief zijn. Maar niemand neemt het kwalijk, wanneer het tempo wat lager ligt dan voorheen, niemand ook neemt het kwalijk, wanneer de 75-jarige zich beperkt tot de rol van waarnemer, wanneer hij of zij volgt wat er gebeurt, maar niet meer de behoefte voelt zelf een actieve bijdrage te leveren.

Zo kan het ook zijn met een vereniging. Onze Bond, die blijkens de „hartgrondige bekentenis van verknochtheid aan de Bond”, die we van onze oud-voorzitter Ter Kuile ontvingen, al in 1910 voor hem als jongen een — ik citeer opnieuw — „erkende reputatie” had, „waarvan de origine in

een onbepaald ver verleden moest liggen”, deze Bond dus is opgericht in januari 1899 — op initiatief van de archivaris van deze stad, mr. dr. J. C. Overvoorde, hem ter ere houden wij deze vergadering hier.

Het doel was o.m. het bevorderen van de aandacht voor het beschermen, het bestuderen (beschrijven en inventariseren) en het restaureren van historische monumenten. Collega Peeters zal straks voor u nader op deze doelstellingen ingaan.

Wel, men zou kunnen stellen: dat doel is bereikt. Toen was er geen wet, er was nog geen aanloop tot een geïllustreerde beschrijving, er was nog geen dienst voor de monumentenzorg, er was nauwelijks een mogelijkheid tot het subsidiëren van restauraties. Thans zijn deze zaken er en geschieden de nagestreefde activiteiten op een schaal, die (in absolute zin) vermoedelijk alles overtreft, wat de oprichters hebben durven hopen (behalve misschien voor wat, ten gevolge van de geringe bezetting, betreft de snelheid waarmee de Geïllustreerde Beschrijving „gereed” komt).

Wil dat zeggen: de Bond „hat seine Schuldigkeit getan”, de Bond kan gaan, of althans zich terugtrekken op de plaats van de waarnemer? Neen, immers ondanks het feit, dat aan de verwachtingen ruimschoots is voldaan, zouden de oprichters van toen toch wel sprakeloos van schrik staan, wanneer ze nu hun land zouden terugzien. Er is dus kennelijk iets aan de hand, waarom de Bond van 75 jaar niet de rust mogen gunnen, die wij bereid zijn toe te staan aan zijn individuele leden.

Naast het kleine groepje, dat de Bond oprichtte met bepaalde ideeën voor ogen, waren er dan ook vele andere groeperingen die met even goed recht andere idealen voorstonden, die ook succes hadden en die evenzeer hun bijdrage leverden in de verandering van de wereld van toen in die van nu. Veranderingen ten gunste, zo zijn ze in principe stuk voor stuk bedoeld. Maar bij een aantal ervan ging de verandering ten gunste gepaard met ongunstige nevenverschijnselen. Nu neemt men bij een belangrijke verbetering in één opzicht graag een kleine verslechtering op een

ander gebied op de koop toe. Dat geldt ook bij de monumenten. Tegenover instandhouding van een goed stadsbeeld zal wel eens een eigenaar een bouwvergunning geweigerd worden voor een plan, dat zijn wooncomfort had kunnen vergroten.

Allerlei, dikwijls op zichzelf inderdaad kleine, verslechtingen zijn er zo bij allerlei verbeteringen zonder veel morren op de koop toe genomen.

Tot deze verslechtingen zich in toenemende mate gingen accumuleren en een aantal mensen gealarmeerd raakte. Het waren er nog maar weinigen, maar zij waarschuwden met klem, dat wanneer we doorgingen met in steeds sneller tempo te „verbeteren”, er dan bepaalde aspecten van het leven dusdanig zouden gaan verarmen, dat het offer de winst niet meer waard was. Een van die aspecten was de menselijkheid, het op de mens afgestemde, van de omgeving van de mens.

Enkelen waarschuwden, maar de velen die door wilden gaan met, steeds sneller maar eenzijdiger, verbeteren, kregen nog geruime tijd gemakkelijk de wind mee, de veranderingssnelheid bleef toenemen, de nevenverschijnselen bleken dat echter met welhaast het kwadraat van die snelheid te doen.

Tot zowaar, twee tot drie jaar terug, de bijprodukten: lelijkheid, eentonigheid, boomloosheid, en onmenselijkheid op vele plaatsen zo overheersend werden, dat er plotseling veel meer mensen in het geweer kwamen en barrières gingen opwerpen. Men nam het niet langer. Het besef, dat winst en verlies veel zorgvuldiger tegen elkaar moesten worden afgewogen, begon te dagen.

In het dichtbevolkte Nederland was alles wel extra opvallend en kortgeleden leek het even of men werkelijk ging beseffen hoe erg het eigenlijk is. Want, zoals ik eerder al eens stelde: de aftakeling van onze omgeving is alleen maar een afspiegeling van de op dezelfde manier door onszelf teweeggebrachte aftakeling van onze aardbol. Vooral vanuit de lucht — en aan dit aspect willen we in dit jubileumjaar bijzondere aandacht geven — is deze aftakeling al zeer duidelijk waarneembaar.

Maar erg geordend gaat dat „zorgvuldiger afwegen” nog niet. Hoe moet men „winst” en „verlies” meten, zeker bij zulke moeilijk meetbare zaken als die, welke de omgeving van de mens betreffen? Juist daarin is er zoveel misgegaan en we zouden eigenlijk moeten stellen: dat is de schuld van de oprichters van de Bond. Dat is niet erg eerlijk natuurlijk, want zonder deze vooruitziende lieden (die zich helemaal niet als zo

voortzietend beschouwd zullen hebben) en zonder degenen die na hen kwamen, was het aanzien van het land onherroepelijk nog veel meer verarmd. Maar toch — en nogmaals, niemand kan dit kwalijk nemen — school er in het uitgangspunt een beperking, die zich nu wreekt. Men richtte zich op het „bijzondere”, op het „kunstwerk” of op het „monument van geschiedenis”, men besepte niet dat deze zaken exponenten waren van een samenhang, eenvoudigweg omdat er van het minder bijzondere — maar ook goede — zoveel was, dat men niet kon bevroeden, dat dat ooit op kon raken.

Daar zitten we nog steeds mee. Moeizaam hebben de „kleine monumenten” en de „beschermd gezichten” nu ook in formele zin hun intree gedaan, maar het woord „monument” is gebleven, terwijl het om gegroeide samenhang gaat. Het is dus duidelijk, dat er naast het vele onderzoekswerk, dat door de Bond is gestimuleerd, nog zeer grote terreinen braak liggen, die nodig ontwikkeld moeten worden om *totaliteiten* op waarden, kwaliteiten, karakteristieken en mogelijkheden te kunnen analyseren en om richtlijnen voor regeneratie te kunnen uitwerken.

De vraag is dan wel: is dat juist voor deze Bond de taak? Uiteraard is dat niet de taak voor deze Bond alleen. Allereerst zou ook nu weer blijken, dat — hoe breed men het werkterrein ook zou kiezen — er later toch uit zal komen dat belangrijke aspecten totaal over het hoofd zijn gezien, zoals bv. het dokumenteren van de types van parkeermeters uit het 3de kwart van de 20ste eeuw, parkeermeter XXc in onze terminologie, want ook deze objecten doen mee in het totaalbeeld van onze omgeving!

Twee weten meer dan een, vier meer dan twee en acht meer dan vier, samenspel zal dus nodig zijn. Maar binnen dat samenspel heeft ieder zijn eigen inbreng, en zeer zeker zal ook de Bond, met zijn traditie van nauwkeurig onderzoek zijn inbreng moeten *blijven* hebben. Gelukkig is er sinds kort een basis voor dat samenspel: In navolging van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming is in 1972 een „Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming” (waarbij het woord monument dan heel breed is opgevat!) opgericht. Hierin vertegenwoordigd: De oudste „Bond”, die zich met de omgeving bezig houdt, de ANWB. Merkwaardigerwijze was hier juist het allereerste uitgangspunt het in de aanvang genoemde „waarnemen”. Dan de Bond Heemschut, maar weinig jonger dan wij, en wel verwant in zijn doel-

stellingen. Toch zijn de banden nooit nauw geweest. Was er iets van een wederzijds gevoel van „concurrentie”? Laten wij, de 75-jarige en de 63-jarige, deze gevoelens dan opzij zetten en voortaan onze eigen bijdragen, die van het „intern onderzoek” en die van het „extern aktie voeren” samen leveren.

Voorts twee organisaties, die niet meer uit het tijdperk der „Bonden” dateren, maar uit dat der „Verenigingen”: Hendrick de Keyser en De Hollandsche Molen. En dan nog twee vertegenwoordigers van het nog jonger gezelschap der „Stichtingen”: de Nederlandse Kastelenstichting en Menno van Coehoorn en één N.V.: de Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel. Al deze organisaties — met nog vele andere als de lokale verenigingen en de instellingen van hoger onderwijs, zoals „restauratie” in Delft, die aandacht geven aan de „gemaakte omgeving” — hopen in het jaar, dat op ons jubileum volgt, het „*Monumentenjaar 1975*”, samen iets uit te dragen van de waarde van het eerder gemaakte voor de mensen van nu en voor wie na ons komen.

Al met al ben ik er dus van overtuigd, dat er in de strijd om een blijvend „bewoonbaar” Nederland nog een zware taak voor de Bond gereed ligt! Graag citeer ik in dit verband ook een gedeelte van een brief, die wij ontvingen van de oud-hoofddirekteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, mr. Jan Korf: „ik wil vooral de hoop uitspreken, dat de Bond in de komende jaren zijn aktiviteiten zal kunnen intensiveren en uitbreiden. Daarmee doel ik dan niet op de interne aktiviteiten (voor de leden), maar op het optreden naar buiten.

Stad en land verarmen zienderogen, ondanks de inspanning van velen. Het zijn er nog altijd méér in aantal in mogelijkheden van het uitoefenen van invloed, die andere belangen hoger stellen dan de noodzaak van behoud van het waardevolle in wat de mens omringt. Op zijn mooist zijn zij tot „afweging van belangen” bereid, — ook de heer Korf komt hier tot de conclusie, dat er juist aan dat afwegen nogal wat schort — „zijnde die afweging (waarvan het resultaat zich veelal laat voorspellen) in hun ogen een rechtvaardige en juiste wijze van beleidvoering. Maar bij het behoud van een goed en waardevol „historisch” leefmilieu gaat het om zijn of verdwijnen, om — overdrachtelijk — leven of sterven. Een bestuurder of bestuurscollege, voor die keus gesteld, grijpend naar de toverformule „afweging van belangen”, misbruikt een in zichzelf goed instrument. In de zaken, waar onze Bond

voor stáát, is het een kwestie van zijn of niet meer zijn en dan is „afweging van belangen” een verouderd, quasi-juridisch begrip, dat een verfijnd instrument, als een weegschaal moet zijn, ontzet door een blok beton tegen een edelsteen te wegen. Daarvoor zijn weegschalen niet gemaakt, daarvoor zijn edelstenen te kostbaar.

Uw bestuur wens ik van harte sterkte en voorts een groeiende inventiviteit om bevolking en overheden zich hun verplichtingen jegens ons nageslacht eindelijk eens indachtig te doen worden. Er is nog wat leven. Er is dus nog hoop”. — Tot zover de heer Korf.

Ik feliciteer u, ons, daarom hartelijk met ons jubileum, maar ik verzoek u tegelijk om het werk meteen ter hand te nemen, want de situatie is werkelijk dringend, ook hier in Dordrecht, zoals u hier op deze plaats misschien niet vermoedt, maar zoals u straks zult zien!

Het is mij een eer, nu het woord te geven aan mijn collega Peeters.

75 jaar KNOB

Als leden van de Oudheidkundige Bond zitten wij hier, in de oudste stad van Holland, in onze bakermat. Want het initiatief tot de oprichting van de Bond is gekomen uit de Vereniging „Oud-Dordrecht”. Op haar beurt is de huidige organisatie van de Nederlandse Monumentenzorg wel terecht het geesteskind van de Oudheidkundige Bond genoemd en onze Monumentenzorg mag derhalve „Oud-Dordrecht” als haar grootmoeder aanzien. Wij zijn bij Oma te gast.

Als eerste patriarch in deze genealogie kunnen wij mr. J. C. Overvoorde aanwijzen en gedenken, de secretaris van die Vereniging en archivaris van Dordrecht in het laatste van de 19de eeuw. Hij was degene die de vertegenwoordigers van oudheidkundige en historische verenigingen, museumdirecteuren, archivarissen en alle geïnteresseerden opriep, een Bond te stichten met een doel, dat reeds tijdens de oprichtingsvergadering op 15 oktober 1898 in de zaal van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in het Rijksmuseum te Amsterdam door de initiatiefnemer duidelijk en volledig geformuleerd werd.

Dr. H. E. van Gelder heeft in zijn „Parade der Pioniers” (Bull. KNOB 1959) de figuur en de werkzaamheden van Overvoorde in de typische stijl van zijn generatie getekend: zijn ijveren voor de Dordtse en later — toen hij archivaris van Leiden werd — de Leidse oudheden, zijn drang om zulke bezigheden van anderen organisatorisch te bundelen, zijn aandrang bij de regering om

haar verantwoordelijkheden inzake de monumentenzorg en het museumwezen uit te breiden, niet het laatst ook zijn geschriften over de oude architectuur, haar verval en toekomst. Van Gelder zag, hoe in de persoon van Overvoorde „in sterke mate juist die deugden, en zeker ook wel enkele gebreken, tot uiting kwamen, waarvan de aanwezigheid, naar ons begrip, onze voorvaderen karakteriseert. Reeds zijn uiterlijke verschijning wekte de gedachte. Vooral zoals wij haar gekend hebben in zijn volle kracht. Toen stond de wat ruige kop kloek op de vierkante schouders, het stevige lijf vast op de benen. Dat was zo een van die mensen, voor wie men instinctmatig opzij gaat. En de onverschilligheid, waarmede de kleren gedragen werden; het gemoedelijk as-morsen uit de vrijwel onsterflijke sigaar, versterkten de indruk van een zekere plomphheid, waarmede te botsen gevaarlijk wezen kon”.

Onmiddellijke aanleiding tot de oprichting van de Bond was de drastische bezuiniging op de rijksbegroting voor kunsten en oudheden in 1898, waardoor de restauratie (de eerste) van de Eusebiuskerk in Arnhem stopgezet moest worden, waardoor het crediet voor openbare aankopen uit de kunstcollectie Van Heeswijk beperkt werd en de post voor de Afdeling Kunsten (de dienst van Victor de Stuers) van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gehalveerd werd.

Het hele veld van werkzaamheden stond de oprichters reeds voor ogen. Het kan niet mijn taak zijn, dit hele panorama van 75 jaar opnieuw voor u te ontvouwen. De Bond heeft aanzienlijke tijd en energie besteed aan het gedenken van de eigen jubilea, uitvoeriger naarmate zijn leeftijd steeg, van 10 naar 25, van 40 naar 50 en 60 jaar, en van die herdenkingen vindt u in het Bulletin, respectievelijk het Oudheidkundig Jaarboek, de neerslag, waarbij dan nog de gedachtenis komt van pioniers als De Stuers, Overvoorde, Kalf en anderen.

15 jaar geleden heb ik eens enkele dagen in het Algemeen Rijksarchief de oude correspondentie en de notulen van de bestuursvergaderingen doorgenomen en daaruit blijkt tot in achtergrond-details, hoe doelgericht die eerste generatie werkte. Het totaalbeeld verandert er niet door, krijgt alleen meer leven door talloze anecdotische gegevens, door polemische briefwisseling, door hele ketens van brieven die als een waarschuwingssysteem door het hele land allerlei dreigend onheil in zaken van kunst signaleren en trachten te vrijdelen. Men vindt er laconieke briefjes als

dat van dr. A. Bredius op 1 juli 1900 aan het bestuur: „Indien U meent, dat dit zoo behoort — neemt U mij dan ook maar als lid op”. Of van F. Croockewit, op 29 april 1900, bestuurslid van „Flehite” te Amersfoort, die niet als lid wenst toe te treden, omdat hij in de Bond te veel het centrale gezag ziet doorschemeren, in plaats van het vertrouwelijk karakter van een federatie. In 1909 verschijnen de eerste getypte brieven, de allereerste in een lelijke paarse inkt, met als postscriptum: „Ik maak U mijne excuses over deze slordigen brief; ik ben een zondagsruiter op de schrijfmachine”.

Maar het gaat ons nu niet om de verdiensten en eigenaardigheden van al deze heren; wij kunnen slechts enkele thema's aangeven die 75 jaar geleden aan de orde waren en het sindsdien gebleven zijn.

Monumentenbescherming. — Al in de oprichtingsvergadering heeft Overvoorde de noodzaak van een monumentenwet aan de orde gesteld. In de statuten van de Bond werd het streven daarnaar uitgedrukt en sedertdien hebben de leden door bestudering van zulke wetten buitenslands, door adressen aan minister en parlement voortdurend daarvoor geijverd. Intussen kon men niet veel meer doen — en dat was al veel — dan door adressen en rekestes aan rijk, gemeenten en kerkbesturen te pleiten voor het behoud van bedreigde gebouwen, met wisselend succes. Gewonnen werden bijvoorbeeld de gevechten voor het behoud van de Haagse schouwburg, de kerken van Franeker, Oosterwierum, Schoonhoven, van het reventer te Zwolle, kasteel Doorwerth, de waag in Vlissingen, het wachthuis bij de Lievevrouwekerk in Maastricht; verloren werd de strijd tegen de demping van de Mare in Leiden, tegen de afbraak van de kerk van Baardwijk en de afbraak van de Nieuwezijdskapel te Amsterdam. Dat laatste, gevoelige verlies deed des te meer de behoefte aan een monumentenwet gevoelen en in 1910 bracht de Bond een brochure met een ontwerp van wet daarover uit. Ofschoon de troonrede van 1929 reeds een monumentenwet aankondigde, heeft het toch nog tot 1959 geduurd eer deze tot stand kwam.

Het valt op, dat onder de vele rekestes ook al vroeg protesten voorkomen tegen verwoestende ingrepen van de zijde van Rijkswaterstaat door wegen- en kanalenaanleg. Ook komt voortdurend het blijvende tekort ter sprake, dat het zo moeilijk is, de acties met de Bond Heemschut, de BNA en de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst te bundelen. Ik moge eraan herinne-

ren, dat pas onlangs een Nationale Contactcommissie voor de Monumentenbescherming is opgericht, die zulke coördinatie ter hand neemt.

In 1931 voor het eerst blijkt onrust te heersen over het toenemende snelverkeer door oude stads- en dorpskernen heen en bij de gedachten over een monumentenwet worden vanaf 1947 ook deze kernen als gezamenlijke monumenten genoemd. Opmerkelijk is ook een rekest aan de minister van Financiën in 1936 over de leegstand van kastelen, omdat de bewoning de financiële draagkracht der eigenaren te boven gaat, weshalve verandering van de belasting-grondslag gevraagd wordt. Ook dit probleem woekert voort.

Monumenten-inventarisatie en -beschrijving. — Ten behoeve van het onderzoek van de architectonische en beeldende kunstwerken werd het Bulletin van de Oudheidkundige Bond gesticht: het eerste nummer verscheen in september 1900. Het Bulletin kon een onmisbaar instrument worden bij het voorbereidend werk voor de inventarisatie en beschrijving der monumenten, bij het streven naar een monumentenwet en bij het zoeken naar de juiste restauratiebeginselen. Reeds in oktober 1901 werd in een adres aan de Koningin de noodzaak van de inventarisatie uiteengezet en een rapport daartoe opgesteld; de vrucht daarvan was in 1903 de instelling van de Rijkscommissie voor de inventarisering en beschrijving van de Nederlandse monumenten. Als tijdgrens voor die inventarisatie werd toen het jaar 1850 gekozen, „omdat omstreeks dat jaar op het gebied der bouwkunst het begin valt waar te nemen van een herleving, welke ontwikkeling nog voortduurt, en omdat het de commissie wenselijk voorkwam, geen werken op te nemen waarvan de makers nog leven”.

In 1904 werd een Bondscommissie ingesteld voor de samenstelling van een lijst van bouwtermen. De eerste opzet was veel te ambitieus: met grote geestdrift dacht met name het bondslid, de generaal-majoor der artillerie b.d. F. A. Hoefer, een landelijk archiefonderzoek te kunnen verrichten voor het verzamelen van gegevens om verloren gegane bouwkundige termen op te sporen en verkeerde termen daardoor te verbeteren. In 1918 trad dr. E. J. Haslinghuis tot deze commissie toe, om vast te stellen dat deze werkwijze eindeloos zou zijn en dat het beter ware, zich te beperken tot de thans gebruikelijke termen. Het resultaat heeft nog lang op zich laten wachten, totdat in 1952 aan de leden bericht kon worden,

dat het Bouwkundig Woordenboek van Haslinghuis ter perse gelegd was.

In 1940 kwam het eerste deel van het Repertorium gereed, dat zich zou ontwikkelen tot onontbeerlijk hulp-apparaat bij het bestuderen van de Nederlandse architectuur- en kunstgeschiedenis. Eén schepping van de Bond blijft van het begin af aan evenwichtig bloeien: als in 1937 vastgesteld wordt: „Ons Jaarboek blijft even voortreffelijk als altijd”, dan kan men die mededeling van jaar op jaar herhalen, ook nu; alleen al daardoor is het bestaan van de Bond ten volle gerechtvaardigd. En dit Bulletin is een graadmeter voor veranderende belangstellingen: het is interessant om na te gaan, wanneer de eerste artikelen over de inwendige constructie van het woonhuis en van de boerderij verschijnen, over stedebouwkundige ontwikkelingen, over de neogotiek.

De restauratie. — In de eerste jaren van zijn bestaan is de Bond al blij, als er gebouwen voor afbraak behoed kunnen worden; wat hun verdere lotgevallen in onderhoud en herstel zijn, wordt te gemakkelijk overgelaten aan de dienst van Victor de Stuers, die daarover, samen met dr. P. J. H. Cuypers, zo zijn eigen ideeën heeft en naar de mening van een jongere generatie, onder wie Jan Kalf en Cuypers' zoon Joseph, veel te pedant corrigerend, aanvullend, reconstruerend te werk gaat. Van 1915 tot 1917 bezinnen deze jongeren zich op nieuwe wegen, waarbij het in de algemene vergadering van 9 juli 1915 in Arnhem reeds tot een grote uitbarsting komt tussen de oude en nieuwe beginselen. De botsing van meningen over de restauratie-methoden van het ternauwernood van ondergang geredde kasteel Doorwerth heeft aanzienlijk bijgedragen tot de instelling van de Rijkscommissie voor de restauratie en van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg in 1918. De grote leuze van de nieuwe richting was: „behouden gaat vóór vernieuwen”. In Arnhem „was Victor de Stuers, voorstander en voorvechter van de oude richting nog zo overtuigd van de uiteindelijke zegepraal, dat hij — „pronto ed acuto” als hij was — een kleine caricatuur van zijn imperieuze kop, met onheilspellend opschrift „VAE VICTIS” erop, toen die hem door geen ander dan Jan Kalf, die het blaadje van de tekenaar had weten te bemachtigen, werd doorgeschoven, zonder aarzeling voorzag van . . . zijn eigen naamtekening: „VICTOR”, waarmede voorzien hij het meesmuilend aan de tekenaar retourneerde” (Bull. NOB 1939). Die tekenaar was Vogelsang. Maar De Stuers heeft verloren, en Cuypers ver-

dwijnt, na een verdienstelijke, doch tenslotte verouderde restauratiepraktijk, naar de achtergrond.

Wanneer het Rijksbureau een feit is, heeft de Bond echter te lijdzaam op het toepassen van de nieuwe beginselen vertrouwd, en Kalf zelf, de inspirator daarvan, moet in 1933 op een ledenvergadering vaststellen, dat er te weinig over de kwaliteit van de restauraties gesproken wordt. En in 1935 wordt gezegd: „Het is wat stil geworden om de Monumentenzorg, waarom laat de jongste generatie zich zo weinig horen?” Ook het tempo van de uitvoering laat te wensen over, zo wordt in 1936 geklaagd: „Intussen groeit de wachtlijst van te restaureren monumenten. In deze omstandigheden is het maar goed, dat naar de nieuwere inzichten aan de monumenten niet meer dan het nodige moet worden gedaan”. Twee jaar later wordt weer op de lauwe belangstelling gewezen: „Het is een symptoom van de reeds gesignaleerde geestesgesteldheid — de neiging om enigszins apathisch de Monumentenzorg maar over te laten aan de officiële instanties — zonder critiek”.

En werd er wel naar die nieuwe inzichten gewerkt en waren deze zelf niet aan veroudering onderhevig? Op de vergadering te Utrecht in 1951 wordt geconstateerd, dat het restaureren in de geest van voor 1917 nog regelmatig plaats vindt. Vervelende en vlakke herstellingen zijn het resultaat, er is een verkeerde neiging tot romantiek, er wordt veel verknoeid door het berijden van kunsthistorische stokpaardjes en aanvechtbare esthetiek.

Jan Kalf heeft naar aanleiding van het ontwerp voor een nieuwe formulering van de restauratiebeginselen door een in 1948 ingestelde adviescommissie van de Bond, in 1951 opgemerkt (Nieuws-Bull. KNOB 1951), hoeveel beter het zou zijn, wanneer men met zijn handen van de oude gebouwen zou kunnen afblijven:

„Hoe dikwijls is het mij gebeurd als ik, ambts-halve en op de ereplaats van de regeringsambtenaar, de plechtige ingebruikneming van een pas gerestaureerde kerk moest bijwonen en een dankbare kerkvoogd, predikant of burgemeester de lof van het werk zong en de architect en de monumentencommissie complimenteerde — hoe dikwijls is het gebeurd, dat ik dan benepen rondkeek en dacht: waren wij maar nooit begonnen! Ik had dat interieur gekend, vervallen en verwaarloosd, met groezelige gepleisterde wanden, waar de groene vochtplekken niet aan ontbraken en de vensters, van hun harnassen ontdaan, met ordinair glas in ijzeren ramen waren gedicht, met opzichtige petroleumlampen of rare gietijzeren

gaskronen, met kachels, wier aan ijzerdraad opgehangen pijpen zomaar door de zoldering staken, met geel- of chocola-bruin geverfde banken, een glimmend gelakte oude preekstoel en een in fondantkleurtjes geschilderde orgelkast. En nu — nu waren de wanden schoon gemetseld of helder gepleisterd, de vensters van gotische traceringen en zorgvuldig genuanceerd glas-in-lood voorzien, de kachels door centrale verwarming, de lampen door bescheiden elektrische bollen vervangen, de preekstoel afgeloofd en weer blank eiken geworden, banken en orgelkast in betere kleur gebracht: het was alles zindelijk, ordelijk, gaaf, netjes — het was af. En toch! En toch voel ik mij geneigd, de oude koster gelijk te geven, die mij eens zei: „Het is erg mooi geworden, meneer, maar de *hartelijkheid* is er af”. Hij had misschien nog beter kunnen zeggen de *hartigheid* is er af, want het proeft wat flauw op de tong, zo'n genormaliseerd, zo'n gestandaardiseerd interieur, dat al het onverwachte, het nukkige, het eigengereide, het *aparte* verloren heeft”.

Niet dat Kalf daarmee het restaureren veroordeelde — hoe zou hij kunnen, als leider van de restauratie-dienst —, maar hij maakte zich geen illusies over het resultaat van restauratiewerken en zijn verlangen was erop gericht, om de schade, die een restauratie aanricht (immers: oude schade wordt geheeld, nieuwe teweeggebracht), tot een minimum te beperken door het vaststellen van richtlijnen. Hij zegt dan ook verderop: „Ik geloof, dat ik mijn leven lang blijf heb gegeven van eerbied voor de architect als scheppend kunstenaar, maar waar ik met hem te doen had als leider van restauratiewerken, ben ik altijd bang voor hem geweest. In die positie is uiterste bescheidenheid de eerste eis, die hem gesteld moet worden en terwijl hij in zijn gewone praktijk erop letten moet, dat zijn werk tot in alle details gaaf voor den dag komt, moet hij bij restauraties genoeg nemen met allerlei onvolkomenheden, zelfs met gebreken, die hem van nature een ergeris zijn”.

Angst voor de architect, daarover heeft Kalf het, maar als het de instelling van de architect niet is, die zorgen baart omtrent het behoud van het bestaande karakter, dan is het wel de instelling, de mentaliteit van de opdrachtgever, die zo vaak verregaande eisen van vernieuwing en verandering stelt, vooral wanneer de kosten daartoe niet uit eigen beurs behoeven te komen, maar geheel uit gemeenschapsgelden, zoals het geval is bij provinciale, gemeentelijke en kerkelijke besturen als eigenaren van gebouwen, bijvoorbeeld

kerken en raadhuisen, waarvan men de interieurs als het ware antiseptisch zuiver, „clean”, wil hebben en waarin men bereid is, om heel wat historische wortels, historische gegroedheden, uit te rukken, en bij de raadhuisen bovendien, wegens ruimtegebrek meestal nog een nieuw opvallend gebouw ernaast te zetten.

Maar, zal men tegenwerpen, door en over die gebouwen gaan toch weer nieuwe golven van leven en gebruik, er kan toch weer nieuwe hartigheid ontstaan? Ja, mogelijk, maar zou dat nieuwe leven zich niet wat behendiger in het oude kunnen vestigen, nestelen? En bovendien: moet men een pas gerestaureerd gebouw zo maar aan willekeurig leven overlaten? Meestal wordt bij de plechtige ingebruikneming van een gerestaureerd gebouw ten onrechte een feestelijk glas sherry gedronken, want dit plechtige moment betekent het inluiden van een nieuw verval. Het moment zou pas een zinvol feest zijn, wanneer de gebruikers terstond plechtig bezwoeren, voortaan het gebouw zo zorgvuldig te *onderhouden*, dat het geen nieuw herstel meer zou behoeven. Daarom is het een zo gelukkig feit, dat in enkele provincies thans een „Monumentenwacht” ingesteld is, uitgerust met een organisatie van eerste hulp bij ongelukken, een onderhoudsploeg. Daar zal het in de toekomst toch naar toe moeten: een *onderhoudsplicht* voor monumenten, een verplichting die niet loos en onmogelijk zal zijn, wanneer er een onderhouds*kans* is in de vorm van dergelijke blijvende controle en inspectie en een handige regeling voor kleine, incidentele onderhoudswerken, ja, wanneer er een onderhouds*recht* komt, wanneer men aanspraak mag maken op hulp in onderhoud.

In de jaren vijftig wordt in kringen van de Bond voor het eerst gepleit voor restauraties met een stedenbouwkundige inslag en wordt aandacht gevraagd voor het vraagstuk van de invoeging van nieuwe architectuur in het oude stadsbeeld. In deze materie lopen dan de voorbereiding van de monumentenwet (met haar beschermde stads- en dorpsgezichten) en de accentverschuivingen in het restaureren evenwijdig.

Wat er verandert. — Continuïteit en accentverschuiving, dat zijn de twee elementen die in de genoemde bezigheden en gedachten van de Bond in 75 jaar aan te wijzen vallen.

Het begrip monument is veranderd. Het gaat niet meer alleen om de luisterrijke architectonische expressies door individuele bouwkunstenaars van een glorieus nationaal verleden. Het gaat ook om een stedenbouwkundige en landschappelijke or-

ganische samenhang, die in 1899 nog onbedreigd was. Het gaat ook om anonieme architectuur, om eenvoudige woonhuizen en boerderijen, die gewaardeerd worden om hun traditionele, ambachtelijke vorm en om de mogelijkheden van een harmonieuze omgeving die zij, bij goede zorg, ook voor de toekomst nog kunnen bieden.

Het perspectief naar het verleden is veranderd, de tijd heeft andere dimensies gekregen. Zowel de kunsthistorische als de sociaalhistorische criteria zijn veranderd. De 19de-eeuwse architectuur, de architectuur van na 1850, die men in 1903 liever niet in de bescherming wilde betrekken, is in het vizier gekomen. Ook al kan een architectuurcriticus en -historicus van een oudere generatie verbaasd en teleurgesteld zijn, dat nieuwe onderzoekers zich niet willen houden aan de eenmaal door hem geslingerde banvloek jegens de Amsterdamse School, aan zijn declassament, — de ontwikkeling van het kunsthistorisch oordeel, het onderkennen van sociaal-culturele betekenis-lagen, laten zich niet tegenhouden. Er is een levendige belangstelling voor het nog werkzame „oude” vanuit niet-oudheidkundige kringen, actiegroepen, architecten, stedenbouwkundigen, milieudeskundigen, de hele sector van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Het gaat niet aan, om een strenge scheiding te maken tussen oud en nieuw; de oudheidkundige dient in aanraking te blijven met het eigentijdse bouwen, de functies en de kwaliteiten daarvan. Het is geborneerd om in de nieuwste architectuur alleen negatieve hoedanigheden te ontwaren. Het gaat bij het behoud van het oude en de vormgeving van het nieuwe in wezen om dezelfde dingen: het maken van een mens- en dier- en natuur-waardige ruimte.

De restauratiepraktijken kunnen daar niet ongevoelig voor blijven. Het gaat al lang niet meer erom, „oude luister” te herwinnen, om „Hollands Glorie” te doen herleven, het oude gebouw hoeft niet in een blinkende, oorspronkelijke staat gereconstrueerd te worden, alleen bedacht op puur artistieke en historische kwaliteiten. Ik moge herinneren aan de woorden, die onze — jammer genoeg afwezige — voorzitter in Aurich in Oost-Friesland in 1972 heeft gesproken: er moet „weer eens beredeneerde restauratiekritiek komen” en „Twee uitgangspunten moeten weer centraal komen: de *erkenning van de echtheidswaarde* van het historisch tot ons gekome en het *voorkomen van geschiedvervalsing*”.

Ik moge ook herinneren aan de klare taal van het Charter van Venetië, nu bijna tien jaar oud,

maar nog niet genoeg doorgedrongen, waarin *ononderbroken onderhoud* van het monument verlangd wordt. Bij restauratie moeten de waardevolle bijdragen van alle perioden aan het gebouw geëerbiedigd worden, „omdat eenheid van stijl niet het doel van restaureren is”. Maar omgekeerd geldt ook, — en dat komt niet genoeg tot uiting, — dat, wanneer iets stijlzuiver tot ons gekomen is, als hoge, kunstzinnig gave conceptie van één bouwkunstenaar, zodat men, om met Alberti te spreken, niets kan verwijderen of toevoegen zonder de harmonie van het geheel te verstoren, — dat dan volledig respect op zijn plaats is en integrale handhaving vereist. Dan gaat kunstwaarde volstrekt boven gebruikswaarde en moet men elk onwaardig gebruik uitsluiten. Soms blijft er maar één gebruiksmogelijkheid over: in zulk een architectonisch kunstwerk rondwandelen, er in verwijlen, er ademloos naar kijken. Dat is een soort gebruik, dat economisch nog steeds niet goed kwantificeerbaar is, maar het is een wijze van consumptie die toch aanwijsbaar toekomstmogelijkheden heeft: heel Europa, iedereen, is voortdurend op reis om natuur en kunst te consumeren, te veel mensen gaan naar te weinig kunstwerken, hetgeen opstoppingen en gedrang veroorzaakt: het ene kunstwerk wordt als een „must” in elk toeristisch programma opgenomen, het andere wordt zorgeloos genegeerd en de V.V.V. en tour-operators vertonen een opmerkelijk gebrek aan inventiviteit. Waarom moet men per sé de Nachtwacht gezien hebben en niet de Krijtbergkerk? Of wel de vervalste Notre-Dame maar niet de Sainte-Clotilde? Of wel de Tower en niet de machinerieën van de Tower Bridge? Of wel de molens van Kinderdijk maar nog steeds niet het stoomgemaal de Cruquius

Een verstandige spreiding van de kijkdichtheid zou overlevingskansen kunnen bieden aan ten onrechte veronachtzaamde monumenten en dan zou er meer behouden kunnen blijven.

Behouden, conserveren; conserveren is niet conservatief, integendeel, gericht op de toekomst. De meest progressieven hebben door, dat men niet kan doorgaan met stompzinnig vernieuwen ter wille van tijdelijk gewin op korte termijn. Ik voorspel u: het project Hoog Catharijne, symbool van de conservatieve vooruitgangsgedachte op basis van een vrij marktmechanisme, waarbij de mens eenzijdig verlaagd wordt tot louter consument, zal als vorm en gedachte eerder versleten zijn dan de Dom van Utrecht, waarschijnlijk al in het aanstaande voorjaar, wanneer niemand zich in dit, met commerciële verleidingsmuziek ge-

vulde labyrinth, deze hollen met overbodige consumptiegoederen, wil ophouden, omdat buiten de lentezon schijnt, in de oude straten van Utrecht, waar ook nog iets anders te zien is dan alleen koopwaar. Het is een wegwerp-architectuur die wij ons niet kunnen veroorloven.

Behouden gaat voor vernieuwen en voor verspillen. Daarbij zal een uniforme remedie wel nooit gevonden kunnen worden: veranderen ter wille van de bruikbaarheid zal steeds nodig zijn, maar wie van het gegroeide en bestaande houdt, als een herkenbaar nest, weidegebied, operatiebasis, „habitat”, zal die bruikbaarheid niet optimaal en perfect wensen, maar bereid zijn, zich waar mogelijk te schikken naar het wezen en het leven van dat oude.

Ik wens de Bond geluk met zijn verjaardag. Misschien is hij nog wel jong.

Na deze beide, in grote aandacht beluisterde redevoeringen biedt het bestuur alle aanwezigen een „feestdrank” aan, waarna het grote gezelschap in groepen wordt gesplitst, die onder leiding van enkele leden van de vereniging Oud-Dordrecht, de heren Van den Berg, Bus, Versluis en Walson, een korte wandeling door de binnenstad maken. Eerste doel is de in desolate staat verkerende Nieuwe Kerk, waarvan de toekomst temidden van haar volledig „kaalgeslagen” omgeving hoogst onzeker is. De toekomst van de daarna bezochte Groothoofdspoort ziet er beter uit, want de zeer omvangrijke restauratie vordert goed; het ware te wensen dat ook voor het herstel van de belendende panden en de naaste omgeving een oplossing kan worden gevonden. Teruggekeerd in de Statenzaal wordt de „lopende lunch” vanwege het grote aantal aanwezigen in twee ploegen afgewerkt. Zulks noopt de onvermoeibare heer Van den Berg twee maal achtereen zijn causerie met dia's over de ontwikkeling van de stad Dordrecht en de restauratie van de Groothoofdspoort te houden, een taak, die hij desondanks met opgewektheid op zich neemt! Daarna wordt de stadswandeling voortgezet, ditmaal door een ander gedeelte van de binnenstad en langs de havens met hun monumentale woon- en pakhuisen; het feestelijke spel van de stadsbeiaardier J. van der Ende lokt de wandelaars als vanzelf naar de toren van de Grote Kerk. Daarbinnen is gelegenheid tot rusten en kijken, vooral naar de prachtige renaissance-koorbanken van Jan Terwen, het geheel omlijst door orgelspel van de heer C. Visser. Tegen vier uur is het gezelschap

weer in de Statenzaal, waar de eigenlijke ledenvergadering een aanvang neemt.

Volgens de presentielijst zijn 87 leden en introducés aanwezig.

De wnd. voorzitter opent de vergadering en stelt de *notulen* van de op 15 juni 1973 te Maastrecht gehouden bijeenkomst aan de orde. Zij worden ongewijzigd vastgesteld.

Onder de *ingekomen stukken* zijn berichten van verhindering van de bestuursleden Phaff, Renaud, Steensma en De Vrieze. Schriftelijke gelukwensen met het vijfenzeventigjarig bestaan zijn ontvangen van de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel n.v. en de Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis, alsmede van de oud-leden van het bestuur Ter Kuile, Kalf en Korf. De secretaris deelt voorts mede dat het Prins Bernhard Fonds en het Anjerfonds Limburg elk een bijdrage van f 2000,— aan de Bond hebben toegekend als tegemoetkoming in de kosten van resp. het De Stuers-nummer en het excursienummer van het Bulletin. Op het door de Bond in 1973 aan de leden van het nieuw-opgetreden kabinet gezonden rekest zijn tal van reacties binnengekomen, waarvan die van het ministerie van Financiën wel de belangrijkste is, omdat daarin wordt medegedeeld dat de inmiddels van kracht geworden wijziging van de Wet op de Inkomstenbelasting voor de eigenaar van een als monument aangemerkte woning een fiscale verlichting mogelijk heeft gemaakt (de tekst van de desbetreffende brief van de Directeur-Generaal der Belastingen is op blz. 113 afgedrukt).

De waarnemend-voorzitter doet tenslotte enkele mededelingen over het ter gelegenheid van het jubileum van de Bond deze zomer te verschijnen boek met luchtfoto's en de in bewerking zijnde, nieuwe propagandafolder.

Naar aanleiding van de *rekening* en *verantwoording* over het verenigingsjaar 1973 merkt de penningmeester op dat het dank zij een hogere bijdrage van de Bond en de donaties van het Prins Bernhard Fonds en het Anjerfonds Limburg mogelijk is geweest, de exploitatie van het Bulletin met een tekort van slechts driehonderd gulden af te sluiten. De gewone rekening wijst een batig saldo aan van ruim f 6000,—, waardoor het kapitaal is gegroeid tot rond f 8000,—. De penningmeester vraagt en verkrijgt de toestemming van de vergadering de effecten, die op de balans voorkomen tot een bedrag van f 246,—,

„bestens” te verkopen. De heer W. F. Jansen is de penningmeester dankbaar voor de verstrekte, duidelijke cijfers; hij wil nogmaals aandringen op de invoering van accept-girokaarten. De wnd. voorzitter leest dan de verklaring voor van de commissie tot het nazien van de rekening over 1973; deze commissie, welke heeft bestaan uit de heren mr. J. I. van Doorninck en ing. W. van den Berg, stelt bestuur en vergadering voor, de penningmeester décharge te verlenen, waarmee de vergadering zich akkoord verklaart.

Tot lid van de *kascommissie* 1974 worden door de vergadering benoemd de heren mr. J. I. van Doorninck en mr. G. J. Wit.

De wnd. voorzitter deelt mede dat drs. J. F. van Agt in verband met drukke werkzaamheden zijn ontslag heeft ingediend als *hoofdredacteur* van het Bulletin. Het bestuur stelt de vergadering voor, als zijn opvolger te benoemen dr. J. R. J. van Asperen de Boer en de commissie van redactie uit te breiden met de heren drs. H. H. van Regteren Altena en jhr dr. C. C. G. Quarles van Ufford, die de nieuwe hoofdredacteur op resp. archeologisch en kunsthistorisch gebied zullen bijstaan. Mejuffrouw Houtzager had graag gezien dat in de convocatie tot deze vergadering de namen van de drie kandidaten waren vermeld, opdat men zich tevoren over de voordracht van het bestuur had kunnen beraden. Nu wordt de vergadering voor een voldongen feit geplaatst. De wnd. voorzitter zegt dat zulks zeker niet de bedoeling van het bestuur is geweest; spreker wil de benoeming van de drie voorgedragen heren dan zien als een voorlopige regeling, om de overdracht van het hoofdredacteurschap soepel te laten verlopen. De vergadering keurt dit voorstel goed; de benoeming zal derhalve in de eerstvolgende ledenvergadering worden bekrachtigd. Bij de *rondvraag* wordt op voorstel van de heer Knuttel besloten, een telegram met goede wensen te zenden aan de zieke voorzitter. Jhr. Van den Brandeler dringt aan op het opstellen van richtlijnen, hoe een particulier dient te handelen indien hij zich persoonlijk wil inzetten voor de bescherming van een monument. De heer W. F. Jansen wijst er in dit verband op dat de Bond Heemschut een aantal vertegenwoordigers in den lande heeft, die over een instructie beschikken. De wnd. voorzitter zegt toe, deze kwestie in het bestuur aanhangig te maken; naar zijn mening ligt ook hier een taak voor de Contactcommissie Monumentenbescherming. De heer W. F. Jansen meent dat de Bond slechts op één punt te kort schiet: het onderhouden van contact met de pers.

Spreker vindt het jammer dat de hedenochtend door de voorzitter en prof. Peeters gedane, markante uitspraken de landelijke nieuwsmedia niet zullen „halen”. De wnd. voorzitter geeft toe dat de „public relations” van de Bond verbetering behoeven. Er is inmiddels hiervoor door het bestuur een kleine commissie ingesteld.

De wnd. voorzitter sluit dan de vergadering, waarna tenslotte de kleurenfilm „Monumenten — Ons een Zorg” wordt gedraaid, welke welwillend door de rijksdienst voor de Monumentenzorg ter vertoning is afgestaan.

V. D. M.

FISCALE VERLICHTING IN KOSTEN VAN ONDERHOUD VAN ALS MONUMENT AANGEMERKTE WOONHUIZEN

Zoals bekend, heeft de KNOB in november 1973 wederom de aandacht van de Regering gevraagd voor zijn uit 1971 daterend rapport „Monumentenzorg en Leefmilieu”, omdat de daarin behandelde materie nog niets van haar actualiteit heeft verloren.

Het Directoraat-Generaal der Belastingen van het Ministerie van Financiën heeft daarop in februari 1974 gereageerd. De tekst van de desbetreffende brief luidt als volgt:

„De problematiek rond de monumentenwoningen heeft de belastingwetgever aanleiding gegeven de wettelijke regeling inzake de aftrekbaarheid van onderhoudskosten van deze woningen te wijzigen. Een en ander heeft aan het einde van het jaar 1973 zijn beslag gekregen in een wijziging van artikel 42a, lid 5, van de Wet op de inkomstenbelasting 1964. Voor het jaar 1973 luidt de tekst van voornoemd lid als volgt (de tussen haakjes geplaatste woorden behoren niet tot de wetstekst doch zijn door mij ter verduidelijking toegevoegd):

„Met betrekking tot een in het vierde lid, tweede volzin, bedoelde eigen woning (monumentenwoning) blijft het eerste lid, letter b (het niet in aanmerking nemen van kosten, lasten en afschrijvingen), buiten toepassing voor zover de aldaar bedoelde kosten, lasten en afschrijvingen f 300,—, of, zo dit meer is, het viervoud van de met toepassing van het eerste lid, letter a, bepaalde huurwaarde (de forfaitaire huurwaarde), te boven gaat”.

Voor het jaar 1974 en volgende jaren luidt de tekst van lid 5:

„Met betrekking tot een in het vierde lid, tweede volzin, bedoelde eigen woning blijft het eerste lid, letter b, buiten toepassing voor zover de aldaar bedoelde kosten, lasten en afschrijvingen, indien de waarde in het economische verkeer van de woning:

- a. niet meer dan f 15.000 bedraagt: f 300 te boven gaan;
- b. meer dan f 15.000, doch niet meer dan f 30.000: f 600 te boven gaan;
- c. meer dan f 30.000 bedraagt: $3\frac{1}{13}$ maal de met toepassing van het eerste lid, letter a, bepaalde huurwaarde te boven gaan”.

Een en ander betekent dat de bewoner-eigenaar van een monumentenwoning boven de in het voorgaande aangegeven grenzen de kosten, lasten en afschrijvingen op zijn inkomen in mindering kan brengen, echter wel voor zover deze op hem drukken.

Voorzover tegenover de kosten subsidies staan drukken de kosten niet op de bewoner-eigenaar en kunnen dus niet tot aftrek leiden.

Ik teken hierbij aan, dat ik bereid ben goed te keuren, dat zij voor wie de nieuwe monumentenregeling minder gunstig is dan het „oude” systeem nog gedurende enkele jaren voor het „oude” systeem kunnen kiezen.

Ten aanzien van de door U gesuggereerde verlaging van de omzetbelasting merk ik op, dat de wetgeving inzake die belasting niet de mogelijkheid biedt eigenaren van monumentenwoningen in dit opzicht tegemoet te komen”.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG 1973, GEHOUDEN OP 9 NOVEMBER
IN HET RIJKSMUSEUM VINCENT VAN GOGH TE AMSTERDAM

De voorzitter, drs. C. Boschma, opent om 11 uur de twee en zestigste algemene ledenvergadering en verwelkomt de aanwezigen.

Van de directeur van het Vincent van Gogh museum is bericht ontvangen, dat hij tot zijn spijt niet aanwezig kan zijn; gelukkig is ir. V. W. van Gogh bereid de heer Meyer deze dag als gastheer en inleider te vervangen, welke mededeling door de vergadering met applaus wordt beantwoord.

Nadat de voorzitter nog een speciaal begrotingswoord heeft gericht aan de heren F. J. Yperlaan, dr. Th. J. Meijer en J. Karsten, geeft hij het woord aan ir. V. W. van Gogh.

Deze zegt zich temidden van dit gezelschap museummensen enigszins op glad ijs te voelen, hij hoopt echter, dat men zijn museale activiteiten gedurende een lange reeks van jaren als een compensatie wil aanvaarden. De heer Van Gogh is verheugd over het feit, dat De Nederlandse Museumvereniging een bijeenkomst in dit museum heeft belegd en hij besluit met de wens dat het gezelschap zich hier thuis zal voelen.

Nadat de voorzitter de heer Van Gogh dank heeft gebracht voor zijn woorden, wordt de vergadering voortgezet.

Het verslag van de eerste museumdag, gehouden op 18 mei 1973 in Maastricht wordt goedgekeurd, nadat de naam van dr. D. Ronte (laatste kolom blz. 92) is rechtgezet.

Onder de ingekomen stukken zijn berichten van verhindering van mr. R. Hotke en van dr. H. E. van Gelder. Binnengekomen is een schrijven van de firma Enderberg uit Amsterdam, waarin aandacht wordt gevraagd voor de activiteiten bij het inrichten van tentoonstellingen en musea van deze firma; voorts een brief van de gemeente Vleuten-De Meern, waarin de bestemming en het gebruik van de Hamtoren te Vleuten, die te huur is, aan de orde worden gesteld.

De secretaris beveelt de circulaire van het Prins Bernhard Fonds ter verspreiding aan. Er is een brief ontvangen van het Amerika-museum, Grotestraat 64 te Cuijk, waarin de openstelling van het museum met ingang van 27 oktober 1973 wordt bericht.

Tenslotte wordt een brief d.d. 4.9.1973 van het ministerie van CRM voorgelezen, waarin de

verdeling van de werkzaamheden binnen het bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten wordt uiteengezet.

De voorzitter doet mededeling van het feit, dat De Nederlandse Museumvereniging, V.N.K., A.I.C.A. en I.K.O.N. bezig zijn een ereraad of arbitragecommissie op te richten, waaraan geschillen betreffende de wetenschappelijke ethiek kunnen worden voorgelegd.

Ter toelichting van het vierde punt van de agenda, verhouding Museumvereniging tot werkgroepen, commissies en secties, merkt de voorzitter op, dat het werk van de werkgroepen toeneemt en dat het bestuur zich heeft beraden welke activiteiten eventueel voor subsidie in aanmerking komen.

Het bestuur stelt voor omschreven subsidieverzoeken af te wachten, die betrekking hebben op: het uitnodigen van sprekers; de porto-kosten voor uitnodigingen; de publicatie-kosten van een verslag. Voorts wijst de voorzitter op de mogelijkheid verslagen van het werk in het Bulletin KNOB op te nemen. De vergadering neemt de voorstellen over.

De secretaris verzoekt de vergadering eventuele bestuurs- en adreswijzigingen van de secties, enz. alsmede vergaderdata aan hem te willen doorgeven; ook verslagen zijn daar welkom. (Zie onderaan dit verslag voor de contactpersonen). Onder het vijfde punt van de agenda, ICOM aangelegenheden, licht de penningmeester het voorstel toe een eenmalige bijdrage van \$ 500 aan de ICOM over te maken; dit bedrag zal samen met de verhoogde contributie van de individuele leden, worden verdubbeld door het nu nog vigerende systeem van de matching funds. Nadat dit voorstel is aangenomen vraagt de heer Yperlaan het resultaat van onze acties en wellicht dat van andere landen in het Bulletin KNOB te publiceren.

Als punt zes van de agenda wordt de stand van zaken bij de commissies Uitwisselingen en Toegankelijkheid besproken. Van 9-15 december 1973 zal een achttal Nederlandse conservatoren een bezoek brengen aan België, zulks op uitnodiging van de afdeling Plastische Kunsten van het ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur. Een tegenbezoek zal plaats heb-

ben van 21-27 april 1974. Uit Engeland is een bezoek aangekondigd van jonge conservatoren in de periode van 3-9 maart 1974. De voorzitter zegt te mogen verwachten, dat de afdeling Internationale Betrekkingen bij de organisatie van deze bezoeken behulpzaam zal zijn. De voorzitter doet mededelingen over een bespreking met vertegenwoordigers van het C.J.P. om tot een coördinatie tussen Jeugdmuseumkaart en Cultureel Jongeren Paspoort te komen. Vooralsnog is er een verschil in leeftijdsgroep nl. 11-12 jaar voor de Jeugdmuseumkaart en 15-25 jaar bij het C.J.P. Het uitgangspunt van De Nederlandse Museumvereniging is uniformering en zo mogelijk sanering van de bestaande kaarten en kortingsmogelijkheden. De heer J. Leeuwenberg wijst op de moeilijkheden voor kleinere musea om voldoende controle uit te oefenen, wanneer het grote aantallen jeugdige bezoekers betreft. De voorzitter toont begrip voor dit bezwaar, maar meent dat de musea zich niet te zeer als een aparte groep dienen op te stellen. Dr. D. G. Montagne ziet mogelijkheden het C.J.P.-paspoort in de musea te verkopen als compensatie voor de inkomsten uit de Jeugdmuseumkaart.

Het zevende punt van de agenda, het bureau voorlichting en museumpubliciteit, houdt de vergadering geruime tijd bezig. De werkgroep museumvoorlichters heeft een stuk ingebracht, dat door de voorzitter wordt voorgelezen en waarin wordt gesteld, dat een museumkrant alleen met een aantal vaste sponsors zou kunnen worden gerealiseerd; bij het bedrijfsleven is zonder een proefnummer van een museumkrant geen belangstelling te wekken om advertenties te plaatsen.

De heer D. H. Couvée dringt er op aan alsnog de principiële vraag te beantwoorden „wil men een museumkrant” en zich daarna pas bezig te houden met de vraag „willen wij een landelijke krant door adverteerders betaald”. Drs. T. A. Swart acht een dergelijke vraagstelling nogal academisch, omdat adverteerders eerst met een dummy of een eerste nummer van een museumkrant kunnen worden geworven. De voorzitter herinnert de vergadering aan het feit, dat de leden zich tijdens de najaarsvergadering in 1972 in Rotterdam in principe voor een museumkrant hebben uitgesproken. Men wijst nog op de morele verplichting van continuïteit van verschijnen bij het plaatsen van advertenties. Mevrouw drs. E. Joosten vraagt de redactie van het Museumjournaal bij de besprekingen te betrekken.

Na ampele discussie wordt besloten de werkgroep museumvoorlichters te verzoeken alsnog te

antwoorden op de in mei 1973 in Maastricht geformuleerde vraagstelling: a is een landelijke c.q. gewestelijke museumkrant gewenst; b is er een vorm van samenwerking met het bedrijfsleven mogelijk.

Ten aanzien van het Bureau Voorlichting Musea dringt mevr. drs. O. L. Bouma aan op duidelijkheid; zij acht het woord voorlichting hier enigszins misleidend. Het bureau van de rijksinspecteur geeft voorlichting aan musea en aan het publiek; mutaties inzake musea, openingstijden enz. worden op dat bureau verwerkt. De heer Sj. Nauta vraagt om nadere uitleg. De voorzitter stelt, dat het Bureau Voorlichting Musea is ontstaan uit de noodzaak de reacties op de TV spot op te vangen. Noch het ministerie noch het bureau van de rijksinspecteur zagen hiertoe in eerste instantie een mogelijkheid. Het bestuur zal nu zo goed mogelijk coördineren.

Aangezien er onder punt acht geen onderwerpen ter tafel worden gebracht, komt als laatste punt de rondvraag aan de orde. Hierin vraagt de heer C. J. Bout de aandacht voor beveiligingsaspecten van het museumbezit. Er is nu weliswaar een rapport Beveiliging van musea, maar over de meer gewone beveiligingspunten zou een nadere oriëntering gewenst zijn.

Met een woord van dank sluit de voorzitter om 12.30 uur de huishoudelijke vergadering.

Na de lunch komt men om ongeveer twee uur weer bijeen voor de inleiding van ir. V. W. van Gogh over het Van Gogh Museum. Spreker zal de verschillende aspecten van de kant van directie als gebruiker belichten, de heer J. van Tricht zal hierna als ontwerper het woord voeren.

De heer Van Gogh licht de verschillende punten uit het programma van eisen toe, na opgemerkt te hebben, dat het beschikbare grondoppervlak medebepalend is geweest voor de grootte van het museum. Er diende een onverdeelde ruimte te komen, met daglicht, omdat de schilderijen ook in daglicht zijn geschilderd, voorts wenste men acoustisch verzorgde ruimten, die ook toegankelijk zijn voor invaliden.

De experimenten om tot de kleurstellingen voor de muren en de keuze van de lijsten te komen, worden toegelicht en de overwegingen om een afdeling voor vrije expressie in te richten; hierbij geldt vooral, dat volgens de directie het publiek de schilderijen dan met andere ogen zal leren zien. In het museum zijn een tweehonderd schilderijen en een vierhonderd tekeningen ondergebracht, voorts behoren een zeshonderdvijftig

DE MUSEUMDAG

brieven, ongeveer duizend houtsneden en een vijfhonderd Japanse prenten tot de collectie.

Men heeft gekozen voor explicatieve etiketten en een chronologische volgorde. Om de persoonlijke visie van een kunstenaar te ontdekken zijn er volgens spreker meer schilderijen nodig; de latente inhoud is alleen af te leiden, de manifeste inhoud is daartoe niet genoeg.

De heer Van Gogh sluit zijn inleiding af met te stellen, dat het museum een goed gebouw is gebleken, waarin het prettig werken is.

De heer J. van Tricht, architect BNA, brengt in herinnering, dat men tien jaar aan ontwerp en bouw is bezig geweest. Het museum met een grondoppervlak van 50 x 50 m diende, zo luidde de opdracht, in de eerste plaats functioneel te zijn. De eis met daglicht te werken is in wezen tegengesteld aan een goede klimaatbeheersing. Door het aanbrengen van zonneroosters komt ongeveer 20% van het zonlicht binnen.

Men heeft voor zeer eenvoudige expositiewanden van hout gekozen, de expositiekubussen helpen ook een visueel eenvoudig beeld te creëren. Ondanks het feit, dat de heer Van Tricht sinds 1966 als derde architect aan het gebouw werkt, kan er van een architectonische opvatting worden gesproken.

Spreker pleit voor het tevoren afspreken van een samenwerkingsvorm tussen de vele participerende instanties. De bouw van een museum is ten eerste gebaat bij een simpele effectieve besluitvorming tussen de specialisten en de instanties, die corrigerend en controlerend dienen op te treden. De technische inbreng staat wel eens tegenover het financiële waarde-oordeel; ook bij het bouwen op cultureel gebied komen de gevoelswaarden van de architect wel eens in de knel.

In de discussie, die op de beide inleidingen volgt, vraagt de heer Couvée of de architect van oordeel is, dat er door de museummensen te

strengere eisen worden gesteld. De heer Van Tricht antwoordt, dat het de zorg van een bouwteam dient te zijn de verschillende eisen tegenover elkaar af te wegen.

Op de vraag van de heer Bout, waarom sommige bijschriften zo hoog hangen, luidt het antwoord dat vooral esthetische overwegingen een rol hebben gespeeld.

Volgens drs. J. M. de Groot leidt de ruimte van het gebouw enigszins de aandacht van de collectie af.

De verschillende experimenten met de ophanging, met als resultaat het nu al groepswijze exposeren, worden door dr. A. F. van Schendel in de herinnering gebracht.

De directie is op allerlei gebied nog bezig verbeteringen aan te brengen, al zal een bezwaar tegen het trappenhuis, ingegeven door hoogtevrees, niet kunnen worden opgevangen.

De architect licht de verschillende beveiligings-systemen tegen brand en diefstal toe in antwoord op vragen. Er zijn met de automatische regeling van de zonnewering wel eens moeilijkheden, die men in de toekomst wil verhelpen. Vragen over de duurzaamheid van het materiaal voor het dak, dat èn waterdicht moet zijn èn licht moet doorlaten, worden door beide inleiders beantwoord.

De voorzitter constateert uit de levendige vraagstelling dat het gebouw zich in de belangstelling van de leden mag verheugen. Hij spreekt zijn erkentelijkheid uit tegenover de inleiders en overhandigt hun een herinnering aan deze museumdag. De voorzitter bedankt de directie en de gastvrouwen van het Van Gogh Museum voor hun werk en de leden van de vereniging voor hun actieve aanwezigheid.

Een feestelijke dronk aangeboden door het museum vormt de afsluiting van deze tweede Museumdag 1973.

Op het ogenblik worden de volgende adressen gehanteerd:

Sectie Historische Musea — drs W. H. Vroom — p/a Rijksmuseum, Amsterdam.

Sectie Technische en Transport Musea — drs H. J. Ronday — p/a Nederlands Postmuseum, Den Haag.

Sectie Natuurhistorische Musea — de heer G. M. Roding — p/a Natuurhistorisch Museum, Enschede.

Sectie Volkenkundige Musea — dr G. D. van Wengen — p/a Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden.

Werkgroep Educatieve Diensten — mej. drs G. Jonker — p/a Gemeentemuseum, Den Haag.

Werkgroep Museumvoorlichters — drs T. A. Swart — p/a Dienst der Gemeente Musea Eendrachtsweg 21, Rotterdam.

Textielcommissie — ir J. A. de Graaf — Brederode 16, Leiderdorp.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Gaasterland

Dank zij de medewerking van dr. L. P. Louwe Kooijmans, Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, is in maart 1974 een bijzondere vondst uit Oudemirdum bekend geworden. Tijdens de verbouwing van een aan de familie A. J. Slingting te Den Haag behorende woning, vond de heer R. Roosjen te Sloten in januari 1974 in of vlak onder een oud keienstraatje het snedegedeelte van een zware, grijsvuurstenen bekapte en geslepen bijl, die qua type en bewerking tot de Trechterbekercultuur gerekend kan worden. Het bijlfragment, nog 11 cm lang en 4,2 cm dik, heeft een snedebreëte van 7,6 cm en behoort daarmee tot een bijltype dat tot nog toe niet uit het Gaasterland bekend was.

De uit het op 3 km oostelijker gelegen in 1849 vernielde hunebed bekend geworden bijlen zijn alle veel kleiner en vrijwel geheel geslepen. Voor zover uit de bouwgeschiedenis van de vóór de huidige verbouwing tot een zeer klein boerderijtje veranderde woning, die op zichzelf al in 1820 bestond, viel na te gaan, is het keienstraatje rond een later aan de westzijde aangebrachte stal- en hooiruimte gelegd, maar nadien waarschijnlijk onder en binnen een nieuwere uitbreiding komen te liggen. Over de primaire vindplaats van de bijl is dus geen zekerheid verkregen, maar herkomst uit de onmiddellijke omgeving staat ons inziens wel vast.

De vinder en de eigenaar van de grond hebben dit belangrijke fragment spontaan ter beschikking van het Fries Museum gesteld.

*B.A.I., Groningen/Fries Museum, Leeuwarden
(G. Elzinga)*

DRENTHE

Kolderveen, Gem. Nijeveen

In verband met de restauratie werd binnen de muren der Hervormde kerk te Kolderveen op 20 en 21 februari 1974 een onderzoek ingesteld naar een mogelijke voorgangster van het huidige kerkgebouw. Met het westelijke buurdorp Wanneperveen en de oostelijke nabuur Nijeveen beslaat deze trits van middeleeuwse ontginningsdorpen een deel van de uitgestrekte, voormalige moerassen tussen Steenwijk en Meppel. Wanneperveen werd als afzonderlijke parochie indertijd

afgesplitst van Vollenhove, Kolderveen van Steenwijk en Nijeveen, dat eenmaal Hesselterveen heette, van Havelte. Het laatste in het jaar 1477, doch dergelijke jaartallen zijn voor Wanneperveen en Kolderveen niet overgeleverd. Wel bleef er een oorkonde bewaard waaruit blijkt dat de kapel van Meppel in het jaar 1422 tot parochiekerk werd verheven, en van het kerspel Kolderveen afgescheiden.

De tegenwoordige kerk van Kolderveen zou in het jaar 1471 zijn verzezen, hetgeen met de bouwtrant in overeenstemming is. De rijzige toren, welke dit driezijdig gesloten zaalkerkje naar het Westen afsluit, heeft aanvankelijk echter vrij staan en moet derhalve eerder tot stand gekomen zijn. De gebezigde baksteen loopt aan kerk en toren nochtans nauwelijks uiteen en vertoont formaten van 5/5,5 x 12/12,5 x 25/26 cm, terwijl daarnaast boven in de toren zowel als hier en daar in de kerk tevens baksteen is vermetseld van het formaat 4,5 x 10 x 21,5 cm zodat de bouw van de kerk wel kort op de bouw van de toren zal zijn gevolgd. Het opgaande werk verraadt niet dat de kerk aanvankelijk korter is geweest. Evenmin kon het voorhanden zijn van een oudere westgevelfundering worden aangetoond. Nergens ook strekten begravingen zich tot onder de kerkmuren uit. Wel had men de funderingssleuven steeds door de humeuze oersteenformaties van het oudtijds met heide begroeide zandoppervlak heen tot in het schone zand gedolven.

Ofschoon Kolderveen vóór het jaar 1471, zelfs 1422, reeds een kerk rijk moet zijn geweest kan deze niet op de plek van de huidige hebben bestaan. Deze laatste werd gebouwd op een diluviale, vrij steile verhevenheid, waarop voordien geen ander bouwwerk, noch grafveld gelegen had. Voorshands moet dan ook worden aangenomen dat het dorp Kolderveen tot de uitgebreide groep van middeleeuwse ontginningsdorpen behoort waarvan de reeks der boerenhofsteden in verband met het voortschrijden der ontginningen over een bepaalde breedte „en bloc” opschoof, soms zelfs twee keer. Om praktische redenen schoven kerk en kerkhof doorgaans over dezelfde strook mee, zodra men voor de noodzaak stond de oude kerk grondig te herstellen of door een nieuw gebouw te vervangen. Aan deze gang van zaken hebben de talrijke „oude kerkhoven”

in de veengebieden van de noordelijke provincies hun ontstaan te danken, zoals die van Staphorst en Vriezenveen, waar de kerk zelfs tweemaal werd verplaatst, Drachten, Akkerwoude, Meeden, Vriescheloo en zo vele meer. Doch ook in West-Friesland zouden er talrijke voorbeelden van aan te wijzen zijn. Dat ook ná de bouw van de kerk uit het jaar 1471 het dorp Kolderveen is gaan verschuiven zou men kunnen afleiden uit het feit dat de huidige bebouwing uit een lange rij boerderijen bestaat, gerangschikt langs een oude veendijk, terwijl kerk en kerkhof afzijdig van het dorp liggen op een markante, met bomen omkranste en door een gracht omgeven heuvel, vanaf de dorpsstraat bereikbaar langs een kaarsrechte laan. In verband met het afgraven van het omringende veen verkreeg de zandige kerkheuvel nog weer eens een extra accent, waarbij de herinneringen aan de voormalige omringende bebouwing volkomen verloren gingen.

Op de rijkdom aan natuurlijke waterlopen van het gebied rondom Kolderveen vóór de ontginningen wijst onder meer de dorpsnaam Wanep(erveen), waarin het zeer oude hydronym „apa” bewaard bleef. Vergelijk ook Wezep(e), Weesp, Velp etc. Mogelijk herinnert de naam Kolderveen aan de verlatenheid welke dit onafzienbare veenmoeras eenmaal kenmerkte.

Binnen de kerkmuren werd nog een door ingehakte kruisjes als zodanig gekenmerkte, roodzandstenen altaarsteen aangetroffen. De trapeziumvorm van deze „Bremersteen” laat vermoeden dat deze als sarcofaagdekfel was bedoeld en mogelijk een andere bestemming heeft gekend alvorens tot altaarsteen te worden benut. In het laatste geval kan deze steen afkomstig zijn geweest van een oudere kerk, in casu de veronderstelde voorganger van de 15de-eeuwse dorpskerk. Tegen de noord-oostelijke koormuur werd tenslotte de fundering opgegraven van een sacramentshuisje, bestaande uit een half-cirkelvormige voeting, rustende op de koormurfundering en opgetrokken uit bakstenen van het formaat 6 x 10,5 x 23,5 cm.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

GELDERLAND

Kootwijkerzand

Van april tot half oktober 1973 werd het onderzoek van een nederzettingcomplex uit de vroege middeleeuwen en de romeinse keizertijd voortgezet (*Nieuwsbulletin KNOB*, 1973, 20-21). Volgens plan is a) de plattegrond van de vroeg-middeleeuwse nederzetting gecompleteerd, b) de

uitgestrektheid van de inheems-romeinse nederzetting vastgesteld, c) de omgeving door middel van kleine putjes en sleuven verkend. Het onder c) vallende onderzoek richtte zich enerzijds op het localiseren van een grafveld, anderzijds op het verkrijgen van een inzicht van de bewoningsgeschiedenis in ruimere zin, waartoe ook o.m. kleine putjes in het dorp Kootwijk werden gegraven ten einde de ouderdom van de bebouwing aldaar te kunnen vaststellen. Dit verkennende onderzoek heeft helaas geen grafveld, maar wel een vroeg-middeleeuws bewoningscomplex 200 m ten Oosten van de grote nederzetting aan het licht gebracht.

De vroeg-middeleeuwse nederzetting. Het onderzoek richtte zich vooral op de N helft van de nederzetting, waarvan eerst de begrenzingen werden vastgesteld. Daar de tijd ontbrak om het gehele areaal bloot te leggen werden van dit gedeelte van de nederzetting alleen de meest interessante huisplaatsen in detail onderzocht, het overige gedeelte werd door middel van parallelle sleuven in kaart gebracht (het strakke patroon van de nederzetting en de uniforme huisbouw sloten uit dat bij deze werkwijze belangrijke figuraties aan de aandacht zouden ontsnappen). Zowel ten O als ten W van een Z-N weg werden twee rijen huiserven vastgesteld. Aan de O zijde, waar duidelijk het zwaartepunt van de bebouwing lag, bleek een doodlopende parallelweg tussen de twee rijen erven te lopen. De O begrenzing van de nederzetting kon hier niet met zekerheid worden vastgesteld, daar het terrein ter plaatse is uitgestoven. Uit andere gegevens is echter af te leiden dat de nederzetting zich hier niet verder heeft uitgestrekt. Zeer interessante gegevens heeft het onderzoek van de weg opgeleverd. Aan de N zijde van de nederzetting, waar het terrein oploopt en het dekzand uitwigt tegen de stuwwal, is het wegtracé sterk uitgehoud. Met name daar werden zeer duidelijke karresporen waargenomen (spoorbreedte tussen de 0,95 en 1,20 m). Overduidelijk bleek dat deze weg nooit overploegd is en in gebruik is gebleven tot het moment van overstuiven. Helaas vervaagden de sporen ten N van het dorp, al kon nog wel worden waargenomen dat de weg zich splitst in een N en een NO tak.

In het hier besproken gedeelte van de nederzetting werden 18 huisplattegronden van het bekende eenscheppige ellipsvormige type, twee kleinere rechthoekige gebouwtjes, een klein ellipsvormig gebouwtje, een vierkante en een vijfhoekige spieker, en 52 hutkommen vastgesteld. Een

grote concentratie gebouwen werd aan de O zijde, onmiddellijk ten N van het waterputtenareaal, aangetroffen.

Twee van de huizen wijken enigszins van het bekende patroon af. Een huis, het meest N van de nederzetting, is niet zuiver elliptisch, maar dubbelconisch van vorm. Bij een ander huis raken aan de W zijde de twee rijen buitenpalen ter weerszijde van het huis de wand: een bewijs dat deze buitenpalen niet schuin naar binnen gestaan kunnen hebben. Het vondstmateriaal (veel inheems aardewerk dat aan de kogelpot voorafgaat) wijst er op dat het N deel van de nederzetting van het begin af aan (laat 7de–begin 8ste eeuw) bewoond is geweest. Laat aardewerk (Pingsdorf, 10de eeuw) werd uitsluitend onmiddellijk ten N van het waterputtenareaal aangetroffen. Een opmerkelijke vondst was een in de bodem van een hutkom ingebette hoop van 25 varkensonderkaken.

Aan de Z zijde van de nederzetting werden twee sleuven gegraven ten einde hier de grens van het dorp vast te stellen. In het ZW werden geen bewoningssporen meer aangetroffen, maar meer naar het O, langs een naar het Z voerende weg, werd een geïsoleerd liggend, Z-N gericht huis gevonden, dat aan de Z zijde uitgestoven bleek te zijn.

Het totaalbeeld ziet er nu als volgt uit: een langgerekt, zeer regelmatig gepland dorp van 290 bij 160 m, dat aan de O zijde wordt begrensd door een drassige laagte (een verland vennetje) met waterputten. De nederzetting wordt doorsneden door een O-weg en enkele Z-N wegen. Datering 7de/8ste–10de/11de eeuw. Oudste bewoning: verspreid over het gehele areaal, met een zekere concentratie in het N. Zwaartepunt bewoning: eind 8ste–9de eeuw. Jongste bewoning: uitsluitend rond waterputtenareaal (in deze periode is het overige terrein als akkerland in gebruik genomen). Einde menselijke activiteit: door verstuivingen, na 1000 (de bij de allerlaatste bewoningsfase behorende bebouwing is nog niet met zekerheid gelokaliseerd).

De inbeems-romeinse nederzetting. Het onderzoek van dit complex, dat slechts 40 m ten W van de middeleeuwse nederzetting is gelegen, maar daar geheel los van moet worden gezien, heeft een huis, een spieker, een hutkom en de wetenschap dat het slechts om enkele losse hoeven gaat, opgeleverd. Het huis, dat werd aangetroffen onmiddellijk ten O van de in 1972 opgegraven huisplaats, betreft een rechthoekig gebouw van 10,50 bij 5,50 m, met twee ingangen

tegenover elkaar op de lange zijden. Er zijn twee haarden. De sporen van de wand bestaan uit een standgreppel, geflankeerd door (minder diep ingegraven) paaltjes. Het meest opmerkelijke van dit gebouw is dat het niet drie- maar éénschepig is en dat om het huis heen, op een afstand van 0,75 m uit de wand (behalve aan de O zijde, daar bedraagt de afstand, 2,25 m) zware palen staan: geheel te vergelijken met de bouwwijze van de vroegmiddeleeuwse huizen!

De (uit zes palen bestaande) spieker werd even ten NW van dit huis aangetroffen. De hutkom, met evenals bij de vroegmiddeleeuwse exemplaren slechts twee daksteunen, werd ruim 50 m ten N hiervan aangesneden. Het schervenmateriaal, zowel uit het huis als de hutkom, wijst onmiskenbaar op een datering in de romeinse keizertijd.

De vroegmiddeleeuwse satellietnederzetting. In een door de erosie gespaard terreintje van *c.* 50 bij 90 m, 200 m ten O van de grote nederzetting, werden bij een verkenning (die werd verricht in de hoop hier het grafveld aan te treffen) nederzettingssporen en scherven uit dezelfde periode als de kernnederzetting gevonden. Ook hier is aan de overstuiving een akkerfase vooraf gegaan. *Overige vindplaatsen.* In de verkenningsleuven in de omgeving van het nederzettingcomplex werden, naast de boven beschreven satellietnederzetting, uitsluitend akkerscheidingen en vage, mogelijk prehistorische sporen aangetroffen. Een onderzoekje van een reeds bekende vindplaats van 12de-eeuwse scherven, 800 m ten ZW van de nederzetting, bracht geen nieuwe gegevens, evenmin als het onderzoek in het dorp, waar uitsluitend een eveneens al bekende vindplaats middeleeuws materiaal opleverde (13de–14de eeuw).

Het driejarige onderzoek, dat werd gesubsidiëerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek, zou in 1973 worden afgesloten. De vondst van de vroegmiddeleeuwse satellietnederzetting maakt echter voortgezet onderzoek noodzakelijk. Tevens moet niet worden uitgesloten dat, hetzij door toeval hetzij door voortgezette gerichte verkenningen, ook een grafveld gelokaliseerd zal kunnen worden.

I.P.P., Amsterdam (H. A. Heidinga)

Wijchen

Van 8 oktober tot en met 21 november 1973 is door het Instituut voor Oude Geschiedenis en Archeologie van de Nijmeegse universiteit een

noodonderzoek uitgevoerd op een *c.* 0,25 ha groot bouwterrein van de gemeente Wijchen, dat gelegen is aan de Holenbergseweg en de Fazantstraat. De aanleiding tot deze opgraving was de enige tijd geleden aldaar gedane ontdekking van een Romeins grafveld.

Helaas bleek de grond op tal van plaatsen ernstig gestoord te zijn als gevolg van activiteiten van amateur-archeologen, die reeds menig graf hadden opgedolven. Momenteel wordt er gewerkt aan een inventarisatie van de daarbij aan het licht gekomen stukken. De resultaten van het onderzoek kunnen als volgt worden samengevat.

1. In het westelijke gedeelte van het terrein zijn aanwijzingen gevonden voor een nederzetting uit de Vroege Bronstijd: wikkeldraad- en potbeker aardewerk.

2. Overal zijn sporen van bewoning aange troffen uit de IJzertijd.

Hiertoe behoren een of twee in elkaars verlengde gelegen rechthoekige huizen, waarvan de totale lengte *c.* 28 m bedraagt. Een grote concentratie van palen ter plaatse van deze gebouwen wijst op een relatief langdurige bewoning, maar bemoeilijkt tevens de interpretatie van de plattegrond. Verder is er een cirkelvormig spoor van (paal?)kuilen gevonden, wellicht van een grafmonument of een hooiberg; cf. overeenkomstige verschijnselen in Losser en Hoogkarspel (zie C. W. J. Hijzeler, *Verlagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijselsch Regt en Geschiedenis*, 66, 1946, 1 e.v.; J. A. Bakker en W. H. Metz, *Westfriesse Oudheden*, 10, 1967, 208 e.v., type 3). De oudste ceramiek

is te vergelijken met die uit het grafveld van Haps (*c.* 700–450; cf. G. J. Verwers, *Westerbeem*, 22, 1973, 11 e.v., afb. 1, en *id.*, *Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit*, Leiden 1973, 48 e.v.).

3. Een klein Romeins grafveld uit de late 2de en de 3de eeuw na Chr.: zeven-acht brandresten-graven, waarin o.a. wat scherven en munten van Traianus (98–117) en Antoninus Pius (138–161) zijn aangetroffen; een crematiegraf met als bijgiften twee bronzen draadfibulae met brede beugel, drie kruiken (P. J. J. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden 1963, type 111), twee „geverniste” bekertjes (Stuart, type 3, en F. Oelmann, *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt a.M. 1914, type 31).

Een los fragment van een ruwwandig bord dateert mogelijk uit de 4de eeuw (vgl. R. Pirling, *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*, Berlin 1966, type 128 f).

Instituut O.G.A., Nijmegen
(J. E. Bogaers en J. K. Haalebos)

UTRECHT

Den Dolder, gem. Zeist

R. J. de Lange vond *c.* 1965 direct ten Zuidoosten van station Den Dolder in een nu als vuilstortplaats gebruikte oude zandgroeve twee prehistorische scherven: de één van een potbeker (3 verticale ribbels en 1 horizontale herkenbaar), de ander 1,5 cm dikke wandscherf met magering van granietbrokjes van de Hilversumcultuur.

I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker)

Mededelingen

KNOB

1. In het jubileumjaar 1974 staan nog onderstaande plaatselijke excursies op het programma: 8 juni: Groningen; 7 september: Utrecht; 14 september: Amersfoort; 28 september: Utrecht.
Vliegtocht boven MIDDEN-NEDERLAND met een Fokker-Friendship op zaterdag 17 augustus. Vertrek van Schiphol om 14 uur (melden 13.30 uur in de vertrekhal aan de N.L.M.-balie). Kosten f 75,— per persoon. Route: Schiphol—Amsterdam (grachtengordel)—Weesp—Muiderslot—Vesting Naarden—Paleis Soestdijk—Amersfoort (Muurhuizen)—Zeist (Slot en Broeder- en Zusterplein)—Utrecht (grachten en singels)—Vechtstreek—Loosdrechtse plassen—Schiphol. Uitleg tijdens de vlucht door drs. H. Rowaan, gemeentelijk bureau Monumentenzorg Amsterdam.
Aanmelding voor deze excursies bij Mevrouw drs. M. A. Prins-Schimmel, Driewegenweg 27, Putten (Gld.); tel. 03418-3388.
2. Medio juni zal het *jubileumboek* verschijnen; voor de mogelijkheid tot bestellen tegen gereduceerde prijs wordt verwezen naar een afzonderlijke aankondiging.
3. Dezer dagen komt de nieuwe *propagandafolder* van de pers, waarmee een intense ledenwerfactie zal worden ingezet. Helpt allen mee, het aantal leden in het jubileumjaar tot 2000 te doen stijgen! Op Uw verzoek zenden wij U graag een pakket folders ter invulling!

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Studiebezoek aan engelse musea

Het bestuur van De Nederlandse Museumvereniging zou gaarne in contact komen met conservatoren die van 13 oktober t/m 19 oktober 1974 een bezoek aan Engeland willen brengen.

Op uitnodiging van de Museums Association wordt een tiental conservatoren in de gelegenheid gesteld een studiebezoek aan Engelse musea te brengen. Op grond van ervaringen opgedaan tijdens het bezoek van de Engelsen aan Nederland van 3-10 maart 1974, is besloten ditmaal vooral

de aandacht te laten richten op de kunstmusea en oudheidkamers; een volgende keer zullen dan de natuurhistorische en volkenkundige musea aan de beurt komen.

Voor dit bezoek dienen de Nederlandse deelnemers in principe alleen de reiskosten retour tot Londen te betalen.

Nadere inlichtingen en eventuele schriftelijke opgave vóór 1 augustus bij de secretaris E. Alexander, p/a Toneelmuseum, Herengracht 168, Amsterdam, tel. 020-235104.

VACATURE

De Rijksoverheid vraagt

ARCHEOLOG OF HISTORICUS (MNL./VRL.)

voor het Ministerie van Verkeer en Waterstaat t.b.v. de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Afdeling Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Taak: wetenschappelijk begeleiden en verantwoorden van het oudheidkundig onderzoek, dat plaats vindt aan de hand van bodemvondsten (vnl. scheepswrakken), die bij de uitvoering van het Zuiderzeeproject aan het licht komen. Het onderzoek is voornamelijk gericht op de scheepsbouw- en scheepvaartgeschiedenis.

Vereist: universitaire opleiding, b.v.k. kennis van scheepsbouw en scheepvaartgeschiedenis, conservering van vondsten en inrichting en beheer van musea.

Standplaats Lelystad.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, max. f 3553,— per maand.

Een moderne eengezinswoning kan beschikbaar worden gesteld.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vac. nr. 4-3284/2035 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage, Tel. 070 - 949233 toestel 2982.

De salarissen zijn exclusief 7½% vakantie-uitkering en een toeslag van max. f 30,— per maand.